

ДАВЛАТШОҲ
САМАРҚАНДИЙ

ШОИРЛАР БЎСТОНИ

(«Тазкират уш-шуаро»дан)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

83.3(0)9
С 28

Форс-тожик тилидан
Бўривой Аҳмедов таржимаси

Шеърларни Сулаймон Раҳмон
таржима қилган.

Тақризчи: филология фанлари кандидати Ваҳоб Раҳмонов

С $\frac{70303 - 88}{M352 (04) - 81}$ 2—81 4702057010

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981 й.
(Тарж.)

ДАВЛАТШОҲ ВА УНИНГ АСАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Давлатшоҳ Самарқандийнинг отаси Алоуддавла ибн Бахтишоҳ ал-Ғозий мирзо Шоҳруҳнинг кўзга кўринган амирларидан эди. Бинобарин, ўғлининг таҳсилга жиддий эътибор берди. Уни атоқли олим ва шоир Фазлуллоҳ Самарқандийга шогирдликка топширди. Лекин ёш Давлатшоҳ 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шуғулланмай, сарой хизматчиси ҳамда ҳарбий киши бўлиб қолди. У дастлаб Абу Саъид, сўнгра султон Ҳусайн Бойқаро олиб борган аксарий урушларда қатнашди. Беҳуда ўтган бу умрига афсус чекиб, кейинчалик надомат билан деди: «Мен осий банда йигитлик ҳангомини, фазл касб этиш айёмини жаҳолат ва батолатда поёнига етказдим. Абадий саодатнинг сармоеси эрмиш уч кунлик умрни беҳуда ўтказдим. Бир вақт ҳисоб-китоб қилиб, ҳаёт рўзномасига назар ташласам, қимматбаҳо умрим карвони гумроҳлик биёбонида эллик манзилни босиб ўтибди...» Давлатшоҳ бу гапларни мазкур «Тазкират уш-шуаро» асари аввалида, демакки, уни ёза бошлаган вақтда, тахминан 1485 йилда айтган. Уша вақтда у эллик ёшда бўлса, 1435-36 йилни олимнинг таваллуди санаси деб ҳисоблаш мумкин. Давлатшоҳ Самарқандий олтинчи йилча умр кўрган ва «Мирот-ус-сафо» («Поклик ойнаси») муаллифи Муҳаммад Али ибн Муҳаммад Сиддиқ Нишопурийнинг (XVII асрнинг иккинчи ҳамда XVIII асрнинг биринчи ярми) маълумотига кўра, 1495 йил вафот этган.

Давлатшоҳ умрининг охирларида сарой хизматини тарк этиб, мушкул, аммо хайрли ишга, ўзидан илгари ўтган шоир ва олимлар ҳақида китоб битишга бел боғлайди. Бу асар жуда катта давр — қарийб беш юз йил мобайнида яшаб ижод этган бир юз эллик на-

фар шоир ва адиб фаолиятини тадқиқ қабзасига олган. Тўғри, Давлатшоҳ қўлида ўзигача ёзилган Абу Тоҳир Хотунийнинг (X аср охири ва XI асрнинг биринчи ярми) «Маноқиб уш-шуаро» («Шоирларнинг яхши сифатлари») ҳамда Нуриддин Муҳаммад Авфийнинг (1172 — 1233) «Лубоб ул-албоб» («Қалблар қалби») тазкиралари ҳам бўлган. Буларда тоҳирийлар (821 — 873), сомонийлар (819 — 1005), саффорийлар (867 йилдан бошлаб), илигхонлар (1041 — 1178) ва салжуқийлар (1038 — 1157) даврида ўтган форсийзабон шоирлар ҳақида қисқача маълумотлар келтирилган. Лекин улардан кейин, қарийб икки-уч аср мобайнида бирон олим, Давлатшоҳ айтмоқчи, «бу мушфиқ афсона (тазкира) устида қаламини қийнамаган ва ҳиммати бошини унга эгмаган...» Дарҳақиқат, бу шундай. 1220-1223 йилларда мўғул истилоси оқибатида, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Урганч, Балх, Марв каби гуллаб-яшнаб турган шаҳарлари шафқатсизларча талон-торож этилди. «Санъат, бой кутубхоналар, аъло даражадаги қишлоқ хўжалиги, қасрлар ва мачитлар — буларнинг ҳаммаси жаҳаннамга жўнатилди»*. Мўғул босқинчилари талайгина олим ва шоирларни тўғдан ўтказдилар, айримларини асир қилиб, ўз юртларига элтдилар. Қирғиндан омон қолганлари ҳам ҳар ёққа путраб кетдилар. Туркияга қочиб кетган фарғоналик шоир Сайфилдин Муҳаммад, Эроннинг жанубидан паноҳ топган хоразмлик тилшунос олим Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс Розий, Ҳиндистонга қочиб қутулган ёзувчи ва адабиётшунос Авфий Бухорий ўша сарсону саргардон бўлганлар жумласидандирлар. Бу шоиру фузало фаолиятини бир китобда жамлаш, улар ижоди ҳақида қисқача бўлса-да, бирон фикр айтиш нақадар мушкуллиги ўз-ўзидан аён. Давлатшоҳ Самарқандай бу қийинчиликлардан чўчмасдан астойдил ва узоқ меҳнат қилган. У юқорида тилга олинган тазкиралардан ташқари, ўзигача ёзилган ўнлаб тарихий ва жуғрофий асарлардан фойдаланган. Чунончи, «Зайн ул-ахбор», «Тарихи Оли Салжуқ», «Тарихи Банокатий», «Китоб сувар ал-ақолим», «Нузҳат ал-қулуб», поэтикага оид «Ҳадонқ ас-сеҳр», «Жавоҳир ул-асрор» рисоалари, ислом уламоларининг таржиман ҳолларига оид маноқиблар, юзлаб девон

* К. Маркс. Хронологические выписки. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, М., 1938, стр. 221.

за дostonлардан зарур маълумотлар тўплаган. Ана шундай улкан меҳнати самараси ўлароқ, у X—XV асрларда Ўрта Осиё, Хуросон ва бошқа қўшни мамлакатларда яшаган шоир ҳам адиблар фаолиятини мазкур китобда жамлади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг классик адабиёт тарихидаги катта хизмати ўша даврнинг ўзидаёқ, юксак баҳоланди. Бу ишда унга раҳнамолик кўргазган Алишер Навоий, жумладан, қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Ва амир Давлатшоҳким, Хуросон мулкининг асил мирзодалари орасида фазлу дониш зевари била баҳраманд, фақру қаноат тожи била сарбаланддур, ҳам... «Тазкират-уш-шуаро» отлиг китоб битибдур, воқеан баса заҳмат тортибдур ва бу тоифани яхши жамъ қилибдур». («Мажолис ун-нафонс»). Агар Абу Тоҳир Хотунийнинг «Маноқиб уш-шуаро»си бизгача етиб келмаганлиги, Авфий тазкирасининг эса бир қисмигина етиб келганлигини эътиборга олсак, Давлатшоҳ Самарқандийнинг бу китоби қимматини янада яққолроқ англаймиз.

«Тазкират-уш-шуаро» 1486 (892 ҳижрий) йили ёзиб битказилган. Асар муқаддима, хотима ва етти табақа (қисм)дан иборат. Муқаддиманда асарнинг ёзилиш сабаблари, шунингдек, классик араб шоирларидан Лабид (VII аср), Мутанаббий (915—965), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар (ҳаммаси бўлиб ўн шоир), китобнинг қолган етти қисмида X—XV асрларда Ўрта Осиё, Эрон ва Ироқда яшаб ижод этган шоиру адиблар, хотимада эса мазкур тазкира муаллифи билан замондош олти йирик шоиру фузало — Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, хожа Афзалиддин Муҳаммад, Амир Аҳмад Суҳайлий, хожа Шаҳобиддин Абдулла Марварид ҳамда хожа Осафий ҳақида маълумотлар келтирилган.

Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида жамланган шоирлар, уларнинг классик адабиёт ва фан тарихидаги ўрни давримизда ҳали тўла ўрганилмаган.

Бу шоирлар асарлари Шарқ классик адабиётининг умумий йўналиши, унинг тараққиёт йўллари, классик Шарқ шеъриятида кенг қўлланилган рубоий, қасида, ғазал, ҳажв жанрларининг пайдо бўлиши ва такомиллашуви, тарсиъ, тажнис, таржиъбанд, мураббаъ сингари шеърини шакллари ўрганиш ҳамда тадқиқ этишда муҳим роль ўйнайди. Қолаверса, улар орасида Жавҳарий Заргар, хожа

Қирмоний, Жалол Табиб, хожа Исмадулло Бухорий, Амниддин Нузулободий сингари дostonчилик жанрининг етук намоёндалари, поэтика ва прозага оид «Таржимон ал-балоға» («Нотиқликни тушунтириб берувчи китоб») асари билан машхур Фаррухий (1037-38 йили вафот этган), «Чор мақола» китоби билан шуҳрат топган Низомий Арузий Самарқандий (XII аср), форс тили шарҳли луғатини тузган Қатрон ибн Мансур Термизий (XII аср), «Ҳадоиқ ас-сеҳр» («Сеҳр боғи») асари билан ном таратган хоразмлик Рашидиддин Ватвот (1088—1182), «Нигористон» асари муаллифи Муиниддин Жувайний, «Шабистони хаёл» китоби автори Яҳё Себак Нишопурий, «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар жавоҳири») асарини бутун Шарққа манзур эта олган Шайх Озарий (1382—1462), мусиқий илмининг машхур намоёндаларидан Соҳиб Балхий, хат ва хаттотлик илмининг пири Симий Нишопурий ҳам борким, булар ижоди классик адабиёт ҳамда Ўрта аср Шарқ фани тараққиёти тарихида муҳим ўрин тутлади.

Китобда таърифи келтирилган шоирлардан аксарияти даврининг малик уш-шуароси бўлган. Уларнинг қарийб ҳаммаси охиروқибатда таъмагир ва ҳасадчи, ифвогарлар маскани — шоҳлар саройини ташлаб кетганлар. Авҳадиддин Анварий (XII аср), юқорида номи зикр этилган Рашидиддин Ватвот, Бухорода зулнисонайнчилик ёки муламмаҳ (бир шеърни икки тилда ёзиш) анъанасини бошлаб берган, ҳажв жанри ривожига улкан ҳисса қўшган хожа Исмадулло Бухорий (1365—1426) ана шундай шоирлар жумласидандир.

Тазкирада жаҳонга машхур файласуф шоир ва олим Носир Хусрав (1004—1088), шоир ва йирик тарихчи олим Фахриддин Банокатий (1329 йилда вафот этган), Шарқ классик шеърини даҳоларидан Хусрав Деҳлавий (1253—1325), Камол Хўжандий (1318—1401), Абдураҳмон Жомий (1414—1492), Алишер Навоий (1441—1501) билан бирга, меҳнаткаш халқ орасидан чиққан номинлар ҳам қайд этилади. Асли деҳқон табақасидан, Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-асрор»ига минг байтдан иборат жавоб ёзган Жамолиддин ибн Жаъфар Фарраҳоний; бир умр қўш қўшиб, деҳқончилик қилган, далада, иш устида илҳом келиб қолганда, шеърни кетмон дастасига битиб юрган кўҳистонлик Муҳаммад Ҳисомиддин; авом ун-нос (оддий халқ)дан чиқиб, шоирлик, хаттотлик ва наққошликда ном чиқарган Симий Нишопурий, бўйра тў-

қиб кун кечирган самарқандлик Бисотий ҳақидаги маълумотлар бу жиҳатдан ибратлидир.

Шунигдек, тазкирада ўз шеърлари билан шоҳлар ва ҳокимлар, ноиблар ва қозилар кирдикорларини фош этган Яминиддин Фарюмадий ва унинг ўғли Амир Маҳмуд (Ибн Ямин), Убайд Зоконий, Бурундуқ Бухорий ҳамда Бобо Савдойи Абивардий каби шоирлар зикри ҳам келтирилганки, бу ҳол асар қимматини янада оширади.

Давлатшоҳ Самарқандий асарининг яна бир фазилати унда айрим муҳим тарихий воқеалар баёнининг ҳам келтирилишидир. Чунончи, Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон халқларининг султон Жалолиддин (Мангуберди—ред.) бошчилигида 1221-1232 йиллари мўғул босқинчиларига қарши олиб борган кураши тарихидан айрим лавҳалар; 1337 йили Хуросонда бўлган сарбадорлар (ўзларини мўғул ҳукмдорлари зулмига қарши курашга бағишлаган шаҳар ҳунармандлари) қўзғолони ҳамда шу қўзғолон натижаси ўлароқ, Хуросоннинг каттагина қисмида бунёд топган сарбадорлар давлатининг (1337 — 1381) қисқача тарихи ҳам асарда акс эттирилган. Шунигдек, китобда келтирилган Хуросон ва Ўрта Осиё жанубий қисмининг XV аср 40-йилларидаги сиёсий ҳаёти билан боғлиқ тафсилотлар, йирик тарихий шахслар — вазир ва олим Низомулмулк, улуғ шоир ва олим Умар Хайём, исмонлийлар тариқати асосчиси Ҳасан Саббоҳ, буюк астроном Мирзо Улуғбек ҳаётига оид воқеалар ҳам алоҳида қимматга эга. Сарбадорлар тарихи фақат шу китобдагина келтирилганидек, Жалолиддин Мангуберди ҳақидаги маълумотлар ҳам бошқа манбаларда кам учрайди.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур тазкираси илмий жамоатчилик эътиборини жуда кўпдан тортиб келмоқда. Шуни айтиш керакки, 1819 йилдан буён асарнинг айрим парчалари Россияда (В. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Силвестр де Саси), Англияда (Э. Браун ва А. Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди) ва Германияда (Хаммер) ҳам чоп этилди. Унинг тўла матни 1887 йили Ҳиндистонда Мирза Муҳаммад, 1900 йили Англияда Э. Браун ва 1958 йили Эронда Ҳожи Муҳаммад Рамазоний томонидан нашр этилган. Аммо то ҳануз асар бирорта Европа тилига тўла таржима қилинмаган. Тўғри, у 1900 йили биринчи бор Хивада Муҳаммад Рафеъ томонидан эски ўзбек ти-

лига ағдарилди. Лекин бу таржима кўп жиҳатдан ҳозирги ўзбек тили талабларига жавоб беролмайди. Таржима, аввало, ўзбек тилининг Хоразм шеvasида, қолаверса, асарнинг фақат бир нухаси асосида бажарилган. Баъзи жумлалар тушириб қолдирилган, баъзан эса қисқартириб ёки мазмунан ўгирилган ўринлар учрайди. Шеъринг парчалар эса тамом таржимасиз қолдирилган. Бундан ташқари, таржимада «арабизм»га йўл қўйилган.

Биз 1967 йили ушбу тазкирадан Урта Осиё ва хуросонлик 32 шоир ҳаёти ҳамда ижодига онд айрим қисқа парчаларни ўзбек тилига таржима қилиб, зарур тадқиқот ҳам изоҳлар билан нашр эттирдик*.

Муҳтарам китобхон эътиборига ҳавола этилаётган ушбу таржима ҳам сайланма бўлиб, Урта Осиё ва Хуросонда яшаб, ижод этган элликдан ортиқ шоир фузало ҳақидаги Давлатшоҳ Самарқандий тазкирасида келтирилган маълумотларни ўз ичига олади. Таржимада «Тазкират-уш-шуаро»нинг Ҳожи Муҳаммад Рамазон 1958 йили чоп этган Техрон нухасига асосланилди. Кенг китобхонлар оммаси талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиб, муҳим тарихий изоҳлар ва луғат ҳам китобга илова қилинди. Ушбу таржимада аввалги (1967 йилги) нашримиз юзасидан матбуотда, шунингдек, ёзма ва оғзаки тарзда билдирилган айрим танқидий мулоҳазаларни ҳисобга олдик.

Мазкур китобни нашрга тайёрлаш жараёнида кўрсатган ёрдам ва қимматли маслаҳатлари учун академик В. Зоҳидов, фан кандидатлари Т. Неъматов, О. Усмонов, М. Маҳмудов, Н. Сайфиев ва Н. Норқулов ўртоқларга катта миннатдорчилик билдираимиз.

*Бўриной Аҳмедов,
тарих фанлари доктори*

* Б. А. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1967 йил.

МУҚАДДИМА*

МУАЛЛИФ АҲВОЛИНИНГ БАЕНИ ВА ҚИТОБНИНГ ЕЗИЛИШ САБАБЛАРИ

Ушбу равшан сатрлар муаллифи, тўла маънили су-
ратнинг мусаввири... Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бах-
тишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандий... жаҳонни безовчи ар-
боблардан бўлиб, давлат ҳамда фазлу ҳикмат эгалари-
нинг равшан фикрларига маълум қиладики, мен осий
банда йигитлик ҳангомани, фазл касб қилиш айёмини
жаҳолат ва батолатда поёнига етказдим. Абадий са-
датнинг сармоясини эрмиш уч кунлик умрни беҳуда ўтказ-
дим. Бир вақт ҳисоб-китоб қилиб, ҳаёт рўзномасига
назар ташласам, қимматбаҳо умр карвони гумроҳлик
биёбонида эллик манзилни босиб ўтибди. Муҳаққиқлар
етақчиси, донолар қиблагоҳи, миллату дин нури мавло-
но Абдураҳмон Жомий ҳазратларининг ҳикмат унвонли
девонидан мана бу байтларни ўз аҳволимга муносиб
топдим:

Умрим ўн ёшгача ғўр, заиф ўтди,
Ўттизгача бенаф ҳам беайб ўтди.
Қирқ ёшни жаҳолат совурди елга,
Ҳозир элликдаман, умрим ҳайф ўтди.

Фикр-мулоҳаза қилиб, ўзимга дедимки, фазлу камол
мундарижасини бўлмиш дину дониш дафтаридан бирон
ҳарф ўқимадинг, ота-боболаринг амалу мартабаларидан

* Ҳамду сано, Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий мадҳида
келтирилган қисмлар, шунингдек, айрим шеърини парчалар муқад-
димадан тушириб қолдирилди. (Тарж.)

бебахра қолдинг, умрни бу қадар побуд қилишдан му-
род нимаю бу бебахра савдойиликнинг бонси нима?
Хижолат ва шармисорлик захмини тотгач, кўрдимки,
надомат билан ўтказилган вақтнинг, қўлдан кетган
бахтнинг тадбири йўқдир, (белгиланган) ҳаёт муҳлати-
дан ўзга, умрни чўзиб бўлмас. Озарийга ихлосим ба-
ландлигидан шайхнинг тахаллуси қайд этилган мана
бу байт эсимга тушди:

Озарий, гафлатда умринг кечди ўйинчоқ бўлиб,
То тириксан бўлма гофил, бермагил фурсатни бой.

Мисра:

[Умр-ку кетди, (лекни) кимдир уни қувиб, тутиб
қолмоқчи бўлади.]

Оқибат, шуни (ўзимга) маслаҳат кўрдимки, ҳаёт
уловининг охири ғаму ғусса санглоҳида мажруҳ бўл-
масдан аввал, *мисра:*

[(Бирон) ишга қўл урайким, ғуссам тарқалсин.]

(Охири) илмга собитқадам бўлдим ва (унга) қим-
матли сармоя топдим. Аммо кўрдимки, келинчакнинг
мушоҳадаси йнгитлик сўнгининг ғайратидан бошқа нар-
са билан нақш боғламас экан, (чунки) «ёшликда ортти-
рилган илм тошга ўйилган нақшга ўхшайди»... қол ил-
мига¹ етишмагандан кейин ҳол илмига² етишмоқ мум-
кинмикин? Хукмдорлар даргоҳидаги мулозимлик
ғуссасининг қиссасидан не дейин?! Бу русум гарчи бе-
чора ота-бобомиз шиори бўлса ҳам, нафси бу хизмат
маросимидан тийдим, заруратдан оёғимни ўша даргоҳ-
дан тортдим... Охири ҳасрату пушаймонлик, андуҳу па-
ришонликдан бахтсизлик бурчагида мужовир, танҳолик-
дан бир чеккада гўшанишин бўлдим. Бекорликдан хоти-
рамин ҳорғинлик (туйғулари) эгаллади. Маънилар
ганжлар пайдо қилгандан кейин билдимки, қалам ўша
ганж аждаҳоси экан. Икки тилли қалам билан яқдил бў-
либ дедим: «Эй, дониш ганжларининг калиди, сен билан

келншмоқчиманки, бармоқларим учининг тирншини ила тишларнингга қайси рақамни ёзганим маъқулроқ?» Қалам ёғирлаган овоз чиқариб, жавоб қилди:

Айтатурғон гапларини айтолганлар айтдилар,
Бор илм уйғаким, илм уйға кетдилар.

Дин уламолари осор ва ахборнинг додини берганлар*, пайғамбарларнинг... қиссалари халқнинг юзига очилгандир. Шайх Атторким³, мазори турфа гуллар ҳидидан муаттар бўлсин, «Тазкират ул-авлиё»да ўз қудратини кўрсатган. Доно муаррихлар подшоҳларнинг тарих ва мақолатлари ила жилд-жилд китобларни безаб битибдирлар. Шу тариқа мамлакатлар маърифати, (уларда яшовчи) бандаларнинг маслаҳатида ниманки муносиб бўлса, бу ишга фозиллар астойдил киришиб, ўзларидан ёдгорлик қолдирдилар.

(Байт:)

Неки бул оламда қолмиш номаълум,
Ул тарих зикри, шуаро қиссаси.

Важ шулким, уламо шу қадар фазлу камолоти бўла туриб, бу мушфиқ афсона (тазкира — Б. А.) устидан қаламини қийнамаган, ҳиммати бошини унга эгмаган. Бошқаларга эса вақт тақозо қилмаган, балки бунга сармояю қувватлари етмаган.

Қиссага келсак, бу тоифанинг (шуаронинг — Б. А.) зикри ва тарихини фозиллардан биронтаси ёзмаган. (Шунинг учун ҳам) савоб важдан бирон нарса ёзилса, ҳақиқатга яхшилик шул бўлур эди. Мен мажруҳ бу рамзларни маънилар хазинадоридан эшитиб билдимки, мазкур сайдлар (шуаро — Б. А.) ўша сайёдлар домидан саломат қолган эрмишлар ҳам бу эшик талаб аҳлининг юзига очилмаган эрмиш. Ул кам-кўстлиларким,

* Додини бермоқ — қойил қилмоқ маъносида (ред.).

ҳаётлик чоғларида кўриб эдим; ўшал яхшиларким, аларни карамли фозиллар хирмонларидан териб олган эдим; мўътабар тарих китобларидан, ўзларининг (барча) иқлимларда машҳур ва мазкур девонларидан бир тазкира жам қилдим, токи исломиятдан шу кунгача бўлган даврни ўз ичига олсин. Яна қўлимда бўлган бир қадар улуғ подшоҳлар тарихларидан, улар замонидан ўтган номдор шоирлар баёнини ҳам ушбу тазкирага киритдим. (Ва) Яна улуғларнинг асарлари, буюкларнинг латифалари, маъруф мамлакатлар ҳақидаги китоблардан нимаики билсам, нимагаки қодир бўлсам имкон қадар, бу тазкирада қайд этдим. Ҳақиқатларнинг зебо келинлари ғайб чимилдигидан жамол кўрсатгач, мулоҳаза ва андишага бордимки, бу карамли шабистоннинг ҳимоятида ким дил соҳиби бўла олур экан? Парда ортидаги маъсумаким, — унинг пок домани барча жирканч нарсалардан холидир, — қадрига қайси бегуноҳ етар экан ҳам бу маънилар дурри аҳли хушдан қайси бирининг қулоғига муносиб бўлур экан. Аҳли доно мени огоҳлантирдиким, *мисра*:

(Зар қадрини — заргар, жавоҳир қадрини жавҳаршунос билади.)

Илҳом берувчи давлатнинг ишоратидан аёнки, бу хизмат юқори мартабали мансаб эгасидан (Алишер Навоидан — Б. А.) бошқага муносиб эмасдир. Бугун унинг афву фазли шомилу мунтазам, (давлат) биноси унинг ҳайбат ва қудратидан вайрон бўлмай турибдир...

БУ КИТОБ РАСМУ ОЙИНИНИНГ БАЕНИ, ТАБАҚАЛАР ВА (КИТОБ) БОБЛАРИНИНГ ТАЪЙИНИ

Шуаронинг мақомат ва ҳолатини жам қилиш амри-маҳолдир. Сабабким, (улардан) бир қанчаси шу тариқа қадим замонлардан халқ ўртасида маълум бўлса ҳам, лекин лафздагина айтиладилар. Зеро, замонлар ва кунларнинг гардиши бир ҳолни иккинчиси ва бир ишни бошқа бир иш билан алмаштириб юборган. Бу жамоа (шуаронинг — Б. А.) кўпчилигининг исми махфийлик пардасида яшириниб қолган. Аммо мен, номлари тарих китобларида, рисоаларда қайд этилган, халқ орасида машҳур бўлган бир жамоани ихтиёр қилдимки, уларнинг ҳаммалари ҳам фозил ва бу илмда моҳир, султонлар наздида эса мақбул эдилар.

Бу китобни осмон табақалари⁴ тариқида етти табақага бўлдим ва ҳар табақада тахминан йигирмата фозилу шуаро макон тутди. Ул табақаларга муқаддима ва хотима ҳам қўшдим. Муқаддимада баъзи фойдали гаплар билан бирга, араб шоирлари зикрини келтирдим. Табақалар пировардида, шу кунда зоти шарифлари билан жаҳон ораста топмиш фозиллар, шоирлар аҳволини зикр этдим. Умид улким, вақти келиб фозиллар бу хайру саховатдан воқиф бўлсалар, афву тузуклик этгани камина устига ёпгайлар...

Муқаддима араб шоирлари зикридадир ва бу ерда ўн нафар фозил мазкур бўлғай: Лабид, Фарзук, Убулий Ҳаззой, Ибн Румий, Мутанаббий, Абул Аъло Мааррий,

Ҳаририй, Абулфатҳ Бустий, Муъиниддин Таптароний, Касир Осий.

Биринчи табақа: Устод Рӯдакий, Ғазоирий Розий, устод Асад Тусий, устод Абулфараж, Манучеҳр, Пандорий Розий, устод Унсурий, устод Асҷадий, Масъуд Саъд Салмон, Фирдавсий, Фаррухий, Муиззий, Низомий Арузий Самарқандий, Ҳаким Носир Хусрав, Амъақ Бухорий, Қатрон Аҷалий, Фасиҳий Журжоний, Фархорий, Абул Ўлойи Ганжа, Малик Имоидиддин Завзаний.

Иккинчи табақа: Ҳаким Азрақий, Абулвосеъ Жабалий, Абулмафоҳир Розий, Афзалиддин Ҳоқоний, Авҳалиддин Анварий, Рашидиддин Ватвот, Адиб Собир, Усмон Мухторий, Шайх Саной Ғазнавий, Ҳаким Сўзаний Самарқандий, Фалакий Ширвоний, Саид Ҳасан Ғазнавий, Фарид котиб, Сайфий Нишопурий, Ҳаким Руҳаний Самарқандий, Заҳириддин Форёбий, Мужириддин Байлақоний, Жавҳарий заргар Ҳиравий, Асириддин Аҳсиқатий, Сайфиддин Исфарангий.

Учинчи табақа: Шайх Низомий Ганжавий, Саид Зулфиқор Ширвоний, Шоҳфур Нишопурий, Жамолиддин Муҳаммад Абдураззоқ, Камолиддин Исмоил Исфаҳоний, Шарафиддин Шафруҳ Исфаҳоний, Рафнуддин Лубноний, Саъид Ҳиравий, Қози Шамс Табасий, Имом Ҳиравий, Фарид Аҳвал, Асириддин Уммоний, Рукниддин Қубоний, Мажидиддин Ҳамкор Форсий, Пурн Баҳо Жомий, Абдулқодир Нонний.

Тўртинчи табақа: Шайх Фаридиддин Муҳаммад Аттор, мавлопо Жалолиддин Муҳаммад Румий, шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, шайх Авҳалиддин Мароғай, Фаҳриддин Ироқий, Хожа Ҳумом Табризий, Бадр Жожирмий, шайх Нуриддин Ҳасан Исфаронний, Амир Ҳусайний, Ибн Нусуҳ, Ибн Ҳисом Хавофий, Фаҳриддин Банокатий, Жалол Жаъфар Фарраҳоний, Ҳаким Низорий Кўҳистоний, Сирожиддин Қамарий, Рук-

ниддин, Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳасан Деҳлавий, Хожуйи Қирмоний.

Бешинчи табақа: Хожа Имод Фақиҳ Қирмоний, хожа Салмон Соважий, мавлоно Музаффар Ҳиравий, мавлоно Ҳасан Мутакаллим, Носир Бухорий, Амир Яминуддавла Туғройи Фарюмадий, Ибн Ямин, Убайд Зоконий, Саййид Жалолиддин Азуд Яздий, мавлоно Ҳасан Қошнӣ, Жалол Табиб Шерозий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Шараффиддин Ромий, Шайх Ганж Табризий, Ибн Имод, мавлоно Лутфулла Нишопурий, шайх Камол Хўжандий, Хожа Абдулмалик Самарқандий.

Олтинчи табақа: Амир саййид Неъматулло Кўҳистоний, мавлоно Муъиниддин Жувайний, Қосим Анвар, Бисотий Самарқандий, хожа Исматулло Бухорий, Абу Исҳоқ Ҳаллож Шерозий, мавлоно Бурундуқ Самарқандий, хожа Рустам Хурёний, мавлоно Бадр Ширвоний, мавлоно Шараффиддин Али Яздий, мавлоно Али Дурдўзд Астрободий, мавлоно Қотибий Туршизий, мавлоно Али Шаҳоб Туршизий, Шайх Озарий, мавлоно Симий Нишопурий, мавлоно Камол ибн Ғиёс Шерозий, мавлоно Яҳё Себак Нишопурий, мавлоно Бадахший, мавлоно Хаёлий Бухорий, Бобо Савдойи Абивардий, мавлоно Толиб Жожирмий.

Еттинчи табақа: Амир Шоҳий Сабзаворий, мавлоно Ҳасан Салимий, мавлоно Муҳаммад ибн Ҳисом Кўҳистоний, мавлоно Орифий, мавлоно Жунуний, мавлоно Юсуф Амирий, хожа Авҳад Сабзаворий, Амир Амниддин Нузулободий, Дарвиш Қосим Туний, мавлоно Соҳиб Балхийким «Шарифий» номи била машҳурдир, хожа Мансур Қорабуқо Тусий, мавлоно Дарвиш Тусий, саййид Шарафиддин Ризойи Сабзаворий, Ҳофиз Ҳалвоний, мавлоно Тўти Туршизий, Қамбарий Нишопурий, мавлоно Тоҳир Бухорий, мавлоно Валл Қаландар, Амирзода Ёдгорбек, хожа Маҳмуд Бараҳна.

Хотима шу кунларда замон фазлу камоли ҳамда юриш-туришлари ила ораста бўлган акобир ва фозил-

лар зикридадир... Бу ўринда (мазкур) фозиллар ва амирлардан олти кишининг зикри келтирилади: мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий, ҳақиқат ва диннинг низоми улуғ амир Алишер (Навоий), хожа Афзалиддин Муҳаммад Вазир, Амир Аҳмад Суҳайлий, хожа Шаҳобиддин Абдулла Марварид, хожа Осафий.

БИРИНЧИ ТАБАҚА

АЖАМ ШОИРЛАРИ ТАЗКИРАСИ

Олам ортиқ даражада ўзгарувчандирки, ҳар ҳодисадан бир турли айланади. Ҳар аср ва замонда янги бир сўз, янги бир тил пайдо бўлади... Тўфонлар, ҳодисалар, инқилоб ва қирғинларнинг ҳаммаси аҳвол ўзгариши боисидандир.

Олимлар ва фозиллар исломиятдан аввал форсийча ёзилган биронта шеърни учратмаган, форсийча сўз ва исмни ҳам кўрмаган эканлар. Аммо биринчи марта форсийча шеър ёзган киши Баҳром Гўр⁵ бўлганлиги ҳақида халқ орасида бир нақл бор. Баҳром Гўрнинг Дилором Чангий исмли бир маҳбубаси бўлиб, у баркамол, хуштабъ, оқила ва сарвқомат эди... Баҳром қаттиқ кўнгил қўйиб, оромини йўқотиб, угуландом, кўнгил безагига ошиғу зор ва дилхаста эди. Ул сарви хиромонни томошаю овга ҳам бирга олиб борар, майни бирга ичар, ишрат ва комронлиғни у дил оромисиз ўтказишни ҳаром, деб биларди. Кунлардан бир куни Баҳром қамишзор ичида, Дилором ҳузурида, бир шерга ташланди, уни икки қулогидан тутиб боғлади. (Ўз) паҳлавонлигидан беҳад гурурланган Баҳром мана бу (мисра)ни тилга олди:

[«Мен ҳам ҳайбатда филману қудратда шерман».]

Баҳром айтган ҳар бир сўзга Дилором муносиб жавоб қайтарди. Баҳром, «мана бу сўзимга ҳам жавоб

айтгил», деди. Дилором ҳам, дарҳақиқат, муносиб жавоб қилди: «Номинг Баҳромдир, отангинг исми (эса) Бу Жибала». Подшога бу сўзнинг тарзи мазахдек туюлиб, ҳақимларга маслаҳат солди. Улар текшириб кўрдилар, аммо (ўзлари) бир байтдан ортиқ шеър айтолмадилар. Абу Тоҳир Хотуний айтибдирки, Иззуддавла Дайламий⁶ замонида, Хонақайн атрофида эрмиш Шириннинг қасри ҳануз тамом вайрон бўлмаган, унинг пештоқиға эса қадимги форс тилида мана бу байт битилгандир:

Коинотнинг бахтиёр тахти бўлган бу,
Дийдори-ла, жаҳонни бахтли қилган бу.

Бас, маълум бўлдики, исломиятдан аввал ҳам форсийча шеър айтган эканлар. Бироқ Ажам подшоларининг мулки араблар қўлиға ўтгач, ўша қавм (араблар—*Б. А.*) муборак дин ва шариатни ўрнатиш йўлида тиришиб, ажамнинг расму оинларини бекор қилдилар. Ўшанда (форсийча) шеърни ҳам манъ этган бўлсалар эҳтимол. Ёхуд ҳокимият алмашгани сабабли (форсийча) шеър ҳам унутилгандир. Уммавия сулоласи⁷ замонида ҳамда Аббосия халифалари⁸ даврида бу диёрнинг (Ажамнинг—*Б. А.*) ҳокимлари араблардан эди. Хожа Низомулмулк «Сияр ал-мулк» («Подшоларнинг таржимаи ҳоллари») китобида⁹ айтганки, ҳулафойи рошидин замонидан то Султон Маҳмуд Ғазнавий¹⁰ давригача подшолар қонун, ҳисоб-китоб, мактуб ва ёрлиқларни араб тилида ёзар эдилар, подшолар учун форс тилида мактуб битмоқ айб ҳисобланарди. Абдумалик Ибн Абу Наср Кундарий вазирлик мартабасига етишгандан кейин (у Алп Арслон ибн Чағрибек Салжуқийнинг¹¹ вазири эди), ўзининг кам сармоялилигидан бу тартиб-қондан бартараф этишни буюрди ва ҳукмнома ҳамда бошқа ҳужжатларни подшолар девонларида форс тилида ёзадиган бўлдилар. Яна ҳикоя қилишларича, аббосия халифалари замонида Хуросон амири Абдулла ибн Тоҳир,¹² кунлар-

дан бир куни, Нишопурда экан, бир киши туҳфа тариқасида қандайдир бир китобни келтириб, унинг олдига қўйди. (Амир) сўради: «Бу қандай китоб?» (Ўша одам) жавоб қилди: «Бу Вомиқ ва Узро¹³ қиссасидир. Бу кўп яхши ҳикоятдирким, ҳақимлар Нуширвон номига жам (таълиф) қилганлар». Амир деди: «Биз қуръонхон одамлармиз, бизга Қуръон ва пайгамбар ҳадисидан бўлак китоб керак эмас. Бу китобни оташпараствлар жам қилганлар, бизнинг жамоа наздида, у бир тутун, холос». Унинг амри билан китобни сувга, оқиздилар, (сўнг) «ҳар жойда ажам тилида китоб учраса, ҳаммасини ёқиб ташланглар», деб амр қилди. Шу сабабдан, то сомонийлар давригача¹⁴ ажамча шеърларни кўмдилар, борди-ю, ногоҳ (бирор киши) ажамча шеър айтгундай бўлса, уни тўпламадилар.

Ҳикоят: Ажам диёрида биринчи бўлиб аббосийлар устига хуруж қилган Яъқуб ибн Лайс Саффор¹⁵ кенжа ўғлини ниҳоятда суяр эди. Ҳайит куни ўша ўғлон болалар билан ёнғоқ ўйнаётган экан, амир ўйин тепасига келиб, бир соат чамаси томоша қилиб турди. Ўғли ёнғоқ отди, у етти ёнғоқнинг ўртасидан бориб тегдию биттаси ташқарига чиқиб кетди. Амирзода ноумид бўлди. Андак вақтдан сўнг ўша ёнғоқ орқага юмалаб келиб (яна) тўпга қўшилди. Амирзода бағоят қувонганидан бундай деди (мисра):

[Юмалаб-юмалаб (тўдага) келиб қўшилди.]

Бу сўзлар Яъқубнинг кўпчилига хуш келди, надиму вазирларини тўлаб: «Бу шеър жинсиданмикки?» деб сўради. Абу Дулаф ибн Каъб, бошқалар билан бирга, (мисранинг) вазини ўлчаш ва текширишга машғул бўлди. Бу мисра мезонини ҳазажнинг навъидан топдилар. Бошқа бир мисрани таҳқиқ этиб, вазини ўлчаб бу мисрага қўшдилар ва унга мувофиқ яна бир байтни қўшдилар-да, ду байтий (икки байтлик), деб атадилар. Бир қанча вақтгача (бундай шеърни) ду байтий, деб

юритдилар. Даврлар ўтиши билан фозиллар ду байтий (деб айтиш)ни хуш кўрмай қолдилар ва дедилар: «Бу тўрт мисрадир, (шунинг учун) рубоий дейилса ҳам бўлади.». Бирмунча вақт фозиллар рубоий айтиш билан машғул бўлдилар. (Мисра):

(Гул борки сабазор орастадир.)

Аммо сомонийлар замонидагина форсийча шеър ривож топди ва устод Рўдакий бу илмда шуаронинг саромади эди. Ундан муқаддам соҳиб девон шоирни эшитмадик. Бас, вожибдирким (зикрни) устод Рўдакийдан бошласак...

АБУ АБДУЛЛО РУДАКИЙ

Тўла исми Абу Абдулло Жаъфар ибн Муҳаммад Рўдакий Самарқандий (тахм. 855 — 941); форс-тожик классик адабиёти асосчиси; «Қалила ва Димна» (932 йили ёзилган) достони, «Модари май» қасидаси билан машҳур. Унинг нисбаси (Рўдакий) руд аталмиш чолғу асбобидан олинганлиги тўғрисидаги фикр ҳақиқатдан йироқдир. Садриддин Айний Самарқандга қарашли Панжрўдак қишлоғидан (ҳозир Тожикистон ССРнинг Панжикент районига қарайди) унинг қабрини топган (қаранг: С. Айний, А. Деҳотий. «Устод Рўдакий». Сталинобод, 1940 й.). Шунга қараганда, аллома нисбаси мазкур қишлоқ номидан олингандир.

Устод Рўдакий сомонийлар ҳукмронлиги даврида, амир Наср ибн Аҳмаднинг¹⁶ мухлиси ва хос надими эди. Рўдакий тахаллусига ваз шулки, унинг мусиқий илмида зўр маҳорати бор бўлиб, борбадни¹⁷ яхши чертарди. Баъзилар айтадиларки, Рўдак Бухоро қишлоқларидан бирининг номи ва Рўдакий ўша қишлоқдандир. Қисқаси, унинг карамли истеъдоди ва тузук зеҳни бор эди. Шеър фанида устодлар жумласидан эди. У «Қалила ва Димна»ни ўзининг қайд назмига солган ва амир Наср (ибн Аҳмад) унга беҳисоб инъомлар туҳфа қилгандир...

Ҳамдуллоҳ Муставфий «Тарихи гузида» («Сайланган тарих») китобида келтирмушким, амир Наср ибн Аҳмад, Хуросон ўлкалари таслим бўлиб, пойтахт шаҳар Ҳиротга етишгач, бу шаҳарнинг жаннатий иқлими амир таъбига ёқиб қолди. Сарахс навбаҳори, Қўҳсор саратони, Бодғис кузидан кўнгил узолмай, ноз-неъматга тўла шаҳар атрофини сайр қилар, ўз пойтахти Бухоро амир хотиридан тамом кўтарилган эди. Асли бухоролик бўлган амирлару аркони давлат Ҳиротда узоқ туриб қолганларидан ранжида эдилар, (лекин) ҳеч тадбир била амирни Бухорога қайтишга кўндирилмадилар. (Шундан сўнг) устод Рўдакийга кўндан-кўп совғалар тортиқ қилиб, ўтиниб сўрадиларким, токи у улфатчилик пайтида амирда Бухорога қайтиш шавқини уйғотсин. Бир кун амир шароб ичиб ўлтириб, Бухоро неъматлари ва у жаннатий мулкнинг об-ҳавосини тилга олиб қолди. Устод Рўдакий дарҳол мана бу қасидасини куйлай кетди:

Мўлиён¹⁸ бўйи буён келмоқдадир,
Ёдга ёри меҳрибон келмоқдадир.

Гар дағалдир анчайин Омул қуми,
Лек майин ипаксимон келмоқдадир.

Гарчи кенгдир анчайин Жайҳун суви,
От белидан безиён келмоқдадир.

Эй, Бухоро, шод бўлу таъзимга чиқ,
Чунки подшоҳ — меҳмон келмоқдадир.

Ой агар бўлса амир, Бухоро — осмон,
Ой чиқиб осмон томон келмоқдадир.

Сарв агар бўлса амир, Бухоро — бўстон,
Сарв бу кун бўстон томон келмоқдадир.

Бу қасида узундир ва унинг ҳаммасини келтирсак

китобга сиғмас. Айтишларича, бу қасида амирнинг кўнглига шу қадар ёқиб тушганки, этигини ҳам киймай отланиб Бухорога жўнаган. Доноларнинг хотирига бу ҳолат ажиб кўринса керак. Зеро, бу шундай содда қасидаки, санъат ва баднийликда қудрати камдир. Агар шу кунларда бирон шоир бу қасидага ўхшаш (асар)ни подшолар ва амирлар мажлисида ўқигундай бўлса, касодга учраши тайин. Лекин устод Рўдакий адвор ҳам музиқий фанида тамом қувватга эга эди. Қасидани содда куйлаб, маъқул қилган бўлса эҳтимол. Қиссага келсак, устодни фақат шу сухани учун камситиш инсофдан эмас, унинг илмлар ва кўп фанлардан тамом воқиғлиги бордир. Шеърят турларидан қасида ва маснавийни (ҳам) яхши айтар эрди. Устод Рўдакий хосу авом олдида баланд мартабага эришган. Нақл борки, устоднинг вафотидан сўнг икки юз ғуломи қолган. (Унинг) бошқа молу дунёсини шундан қиёс қилса бўлур...

ФАРРУХИЙ

Асл исми Абулҳасан Али ибн Жулуғ Фаррухий; ҳаётига онд маълумотлар кам. Е. Бертельс, Э. Браун, Я. Рипка ва бошқа йирик адабиётшуносларнинг сўзларига қараганда, асли сеистонликдир. Эски қўлёзма манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, отаси Сеистон ҳокими Халаф ибн Аҳмад саройида хизмат қилган. 1003 йили мамлакат Султон Маҳмуд Ғазнавий тарафидан забт этилгач, Фаррухий сеистонлик бир маҳаллий феодал хизматига кириб кун кечиради, сўнг Чағониён (Термиз) ҳокими амир Абулмузаффар Аҳмад ибн Муҳаммад, ундан кейин ғазнавийлардан Абу Еқуб Юсуф, Абу Аҳмад Муҳаммад ва охири Султон Маҳмуд саройида малик ушшуаролик қилган. Демак, унинг қисмати ҳам ўша замонларда ўтган кўпчилик истеъдод эгаларининг тақдирига ўхшаш — замона зайли билан сарой шоири бўлган. Бироқ бой адабий мероси шарқ классик шеърятининг ранг-баранг жанрлари (қасида, ғазал, марсия, рубоий, ҳажв) намунаси сифатида эътиборга молик бўлганидек, илмий асарлари адабиёт тарихини ўрганишда дастуриламалдир. Атоқли Эрон олими Ризоқулихон Ҳидо-

ятнинг кўрсатишича, Фаррухий 1037-38 (429 хижрий) йили вафот этган. Шоирнинг 281 шеърий асарни қамровчи девони Техронда 1932 ва 1957 йиллари чоп этилган.

Устод Фаррухий (асли) термизлик бўлиб, Унсурийнинг¹⁹ шогирдидир. Зеҳни соғлом, яхши хулқ-атворли киши. Устод Рашидиддин Ватвот айтибдурки, Мутанаббий²⁰ Арабистонда қандай бўлган эрса, Фаррухий ҳам Ажамда шу тариқадир. Бу ҳар икки фозил сўзни содда қилиб айтганлар...

Устод Фаррухийни балоғат ва фасоҳатда тенги йўқ дейдилар ва шеър санъатига оид «Таржимон ал-балоға» («Нотиқликни тушунтириб берувчи китоб») ҳам унинг асарлари жумласидандир. Фозиллар ҳамиша унинг сўзларидан мисол келтирадилар. Фаррухийнинг девони Мовароуннаҳрда шуҳрат топган, аммо ҳозир Хуросонда тилга олинмайди.

АМИР МУИЗЗИЙ

Асл исми Абу Абдулло Муҳаммад ибн Абдулмалик Муиззий. Салжуқийлардан Маликшоҳ II (1105 й.) ва Султон Санжар (1118 — 1157) саройида малик уш-шуаролик мансабини тутган қасиданавис шоир. Рубойлари бадий даражаси жиҳатидан Рўдакий рубойларидан заиф. Девони сақланган. Шеърларидан айрим парчалар баёзларда (масалан, ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган «Мажмуъ ал-ғаройб» номли баёзда, инв. № 230) сақланиб қолган. Амир Муиззий 1147 йили вафот этган.

Улуғлар ва фозиллар жумласидан. Бирмунча вақт илм касб қилди ва донишманд бўлиб етишди. Шеър илмида замонасининг етук кишисидирким, асли Нисо²¹ вилоятидандир. Дастлаб ҳарбий киши бўлган ва Хурсондан Исфаҳонга Султон Маликшоҳ²² хизматига борган ҳамда (маълум вақт ўтгач) амирлик мартабасига кўтарилган. «Чаҳор мақола» китоби муаллифи Низомий Арузий Самарқандий дебдурки: «Ўттиз нафар фозил ва мўътабар киши билан суҳбатлашдим, (лекин) мурувват, донолик ва таъби нозикликда Амир Муиззийдек кишини кўрмадим». Амир Муиззийнинг биринчи шуҳрат топиши, Султон Маликшоҳ даргоҳида малик уш-шуароликқа тайинланишига сабаб шу эканки, ҳайит ке-

часи султон ва аркоши давлат (русмга кўра) янги, ҳайит ойини томоша қилиш мақсадида қаср томига чиқадилар, аммо улуғлару боёнлар ҳар қанча уринмасинлар янги ойни кўришга муяссар бўлмайдилар. (Шу пайт) султоннинг кўзи тасодифан ойга тушади ва муборак қўли билан уни барча улуғларга кўрсатади, камоли Амир Муиззийни ғоятда яхши кўргани ва қувонганидан шу ондаёқ шеър айтишни буюради. Устод ҳам, вақт тақозоси билан, мана бу нафис рубойни иншо қилибдур ва янги (кўринган) ойни фақат тўрт ташбиҳ билан тасвирлабдур:

Эй, ҳилол, сен камони подшодурсен,
Ёхуд ёр зийнати — қоши ёдурсен.
Нағалсен — соф тилло ашёдурсен,
Ёхуд заррин сиргаи самодурсен.

Султонга бу рубой маъқул келиб, (шундан кейин) Амир Муиззийнинг мартабаси шу қадар ривож топдики, султон Рум²³ элчилигини унга берди ва айтишларича, (Муиззий) Исфаҳонга қирқ қатор туяга ортилган қимматбаҳо мато юбортирган.

Амир Муиззийнинг девони машҳур ва халқ орасида кенг тарқалган. Ҳоқоний унинг издоши, Рашидиддин Ватвот эса унга мункир келган. Амир Муиззий икки қофияли қасидани яхши айтар эди. Дейдиларки, кўпчилик шуаро ўша қасидани ахтарар эдилар, унинг матлаи будир:

Ҳатто гул япроғидан ҳам тозатар, эй, гулбадан,
Ки топмиш парвариш жаннат доясидан бул бадан.

Абу Тоҳир Хотуний «Маноқиб уш-шуаро» («Шоирларнинг хуш сифатлари») китобида ёзибдурким, шоирлардан қарийб юз киши бу қасидага назира басталаган, лекин ҳеч ким Амир Муиззийдек айтолмаган. Абу Тоҳир (Хотуний) яна дебдурки, менинг фикримча, Амир Муиззий бу қасидани Унсурийдан кучлироқ айтган...

НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ

Асл исми Нажмиддин Аҳмад ибн Умар ибн Али Низомий Арузийдир. XII асрда яшаб ижод этган шоир ва адиб. Умрининг асосий қисмини Бомиёнда (ҳозирги Афғонистон) ўтказган ва Ғур шаҳзодаларидан Шамсиддин Муҳаммад (1145—1163)нинг дабири—котиби бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий у ҳақда келтираётган маълумотларнинг баъзилари, хусусан, «Вису Ромин» достони масаласи, ҳақиқатдан йироқдир. Аслида бу асарни Фаҳриддин Асад Журжоний (XI аср) ёзган. Низомий Арузий Самарқандийга шуҳрат келтирган асар 1156—1157 йилларда ёзилган «Чор мақола»дир. Бу насрий асар чиндан ҳам муҳим тарихий аҳамиятга молик. Асар 1899 йили Э. Браун томонидан инглиз, 1963 йили С. Баевский ва З. Ворожейкина томонидан рус, урду ва турк тилларига таржима қилинган. Шунингдек, кўпгина тошбосма нашрлари (1887-1888 йиллари), қўлёзма нусхалари ҳам мавжуд. «Чор мақола»нинг илмий-танқидий матнлари Мирза Муҳаммадхон Қазвиний ва Муҳаммад Муин томонидан 1909 ҳамда 1957 йилларда нашр этилган.

Фозил ва нозик табиатли одам; Амир Муиззийнинг

шогирдлари жумласидан. Шеър илмида моҳир бўлиб, «Вису Ромин»²⁴ дostonини назм этган. Бу (номдаги) дostonни улуғ шайх Низомий Ганжавий²⁵ «Хамса» дан аввал ёзган, ҳам дейишади. «Чор мақола» китоби Низомий. Арузийнинг насрий асарлари жумласидандир. Бу китоб одоб, ҳикмат, ширин суҳбатлар ҳамда подшоларнинг маросимларига алоқадор амалий маслаҳатлар, шунга ўхшаш бошқа ишлар борасида ғоят фойдалидир. Мана бу байт Низомий Арузий битган «Вису Ромин» дostonиданким, ундан бу дostonнинг назми маълум бўлур:

(Байт.)

Орашни ёйандоз дерлар, тараф йўқ,
Омулдин²⁶ отса гар Марвға етар ўқ.

Гап шундаки, Ораш Таҳмураснинг²⁷ жияни бўлиб, мамлакатларни (ўзаро) тақсим қилдилар ва Омул чегарасидан то Абиварду²⁸ Марвгача ва Жайхуннинг нариги соҳилидан то Самарқанду Хўжандгача бир девор қурдиларки, унинг қолдиқлари ҳозир ҳам мавжуд. Мамлакатни тақсимлаётган пайтида, Ораш амакисидан бир ўқ етадиган ерни унга ажратиб беришини сўради. Амакиси илтимосини қабул қилди. Хукамо унга атаб бир кавак ўқнинг ичини симоб ва дориворлар билан тўлдириб бердилар. Кун чиққанда (Ораш) уни офтобга қаратиб отди. Офтоб ҳарорати уни ўзига тортиб, ўқ Омулдан Марвгача етди. Баъзи тарих китобларида шундай ёзилган, лекин бу ақлга сиғмайди, чунки ҳарчанд учқур ўқ тўрт чақирим масофага етади, холос. Бироқ улуғ шайх Озарий... «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар дурдонаси»)да келтиришича, шайх ур-раис Абу Али Сино...бундай ҳодисани инкор этмаган ва ҳикматдан узоқ эмас, деб айтган эмиш. Бунинг шарҳи шулким, Самарқандда Шероз, Хоразмда Бағдод, Ҳиротда Гужорат қишлоқлари бўлганидек, Марвдан бир фарсах ерда Омул аталмиш бир қишлоқ бўлса ҳам эҳтимол.

ҲАКИМ НОСИР ХУСРАВ

Асл исми Абу Муиниддин ал-Қубоднённий ал-Марвозий (1004 — 1088). Форс-тожик шеър-ияти классиги, файласуф олим. Ғоявий жиҳатдан, исломга нисбатан оппозицияда бўлган исмоилийлар ақидаларининг тарафдори. «Саёҳатнома», «Рўшноийнома», «Саодатнома», «Зод ул-мусофирин» каби ахлоқий-дидактик асарлари машҳур. Ун икки минг байтдан иборат қасида, ғазал, қитъа ва рубойлардан тузилган девони топилган.

Асли Исфаҳондан. Унинг тўғриенда турли хил қарашлар бор. Баъзилар, (у) доно ва муваҳҳид десалар, баъзилар унга таъна қилиб, даҳрий ва таносих мазҳабига мансуб (одам) деганлар... Қандай бўлмасин, фозил киши ўтган. «Хужжат» таҳаллуси ҳам бор. Бунга сабаб шуки, уламо ва ҳукамо билан баҳслашганда хужжату далили мустаҳкам эди. Аввал Исфаҳондан Филон ва Рустамдорга борди, ўша ўлкаларнинг уламолари билан баҳсу мунозара қилди. Унга қасд қилдилар, (сўнг) Хуросонга қочди. Хуросонга жўнаш вақтида шайхлар шайхи ҳазрат Абулҳасан Харрақоний²⁹ ...нинг суҳбатига етишди. Ҳазрат шайхга, каромат юзасидан, унинг аҳволи (илгарийёқ) аён бўлган эди, муридларига айтди: «Эр-тага фалон тусли хужжати (мустаҳкам) одам, фалон тарзда хонақо эшиги ёнига келади. Унга иззат-икром

кўрсатинглар. Агар имтиҳон юзасидан, илми зоҳирдан сўраса, айтингларики, бизнинг шайхимиз деҳқон ва оми одам, деб. (Сўнг) ўша кишини менинг ҳузуримга олиб киришлар». Ҳақим Носир хонақо эшиги ёнига келгач, муридлар (аввал) шайхнинг айтганини қилдилар, (сўнг) уни шайх ҳузурига олиб кирдилар. Шайх унга иззат-икром кўрсатди. Ҳақим Носир деди: «Эй, бузруквор, истардимки, суҳбатингни топсам, сўнг ҳол аҳли паноҳидан жой олсам». Шайх табассум қилди ва деди: «Соддадилсан. Бизлар билан қандай суҳбатлаша оласан, ахир, неча йил ўтдики, ноқис ақлга асирсан. Мен мардлар хизматига қадам қўйган биринчи кунимоқ, бу маккора (ноқис ақл—Б. А.) чодир бурчагини банд этган эдим, уни талоқ қилдим». Ҳақим Носир деди: «Шайхга ақл ноқислиги қандай маълум бўлди экан, балки, айтганларидек, ақлнинг аввали тангридир?» Шайх деди: «Эй ҳақим, ақлнинг аввали пайгамбар алайҳиссаломдир. Бу майдонда кўрслик қилма, ноқис ақл — бу сенинг ва Пурсинонинг³⁰ ақлидир, (чунки) ҳар иккалангиз ҳам мағрурсиз. Бунга далил кеча айтган қасидангким, (унда) гумон қилдингки, «кун-фаякун»нинг гавҳари — ақлдир. Ғалат иш қилдинг, (аслида) ўша гавҳар — ишқдир». Ва (шайх) ўша қасида матлаани муборак тилларига олдилар. Унинг матлаи будир:

Етти гумбаз томининг нақши эрур икки гуҳар,
Қоинотда неки бўлса баридин юксак турар.

Ҳақим (Носир) шайхдан келган кароматни мушоҳада қилиб, ҳайрон қолди, зеро, бу қасидани ўтган кеча ёзган, ҳали ҳеч ким уни эшитмаган эди. (Шу сабабдан) ҳақимнинг шайх хусусидаги эътиқод ва ихлоси ортди, бирмунча вақт шайх хизматида кун кечирди, риёзат ҳам пок ботинни касб этиш ила машғул бўлди. Сўнг шайх унга сафар ижозатини берди.

Ҳақим (Носир Хусрав) Хуросонга келди ва (уламо)

мажлисларида камёб, ўзига ром қилувчи илмларда сўз очди. Уламо (бу ерда ҳам) унинг қасдига тушди. Ўша кезларда қозикалон Абу Саҳл Саълуқий Хуросоннинг улуғи эди ва Нишопурда турар эди, ҳақимг. (бундай) деди: «Сен фозил ва улуғ одамсан. Кўряпманки, Хуросон уламози сенга қасд бўлиб қолди. (Энди бирдан-бир) чораси бу диёрни тарк этмоқдир».

Ҳақим Нишопурдан қочиб, Балх атрофига келиб тушди ва у ерда ҳам яшириниб кун кечирди, охири, Бадахшоннинг Кўҳистонига борди. Мана бу қасидани у Хуросон аҳлининг шикоятига ёзган:

Бу нолам сенгадур, оллоҳи жаҳон,
Кўп жафо еткурди аҳли Хуросон.

Не қилдим, ҳамма зот мендин безибдур,
Еш-қари, хешу ёт, ошнои ёрон.

Тобемен пайғамбар ҳукмига магар,
Дўсту ёр демадим сени ҳеч қачон.

Муҳаммад пайғамбар умматлар аро
Сенинг пайғомингдин еткурди фармон.

Йўқ эрса хушовоз Жабраил магар,
Келиб етмас эрди расулға қуръон.

Иқроммен, маҳшарда ҳисоб бергаймен
Китобинг солмади дилимга имон.

Бу қасида узун, унда (Ҳақим) ўзининг эътиқодий баён этган...

Носир Хусравнинг девони ўттиз минг байтдан иборат; ҳаммаси ҳикмат ва насиҳатдир; сухани мустаҳкам. Яна назмда тизилган «Саодатнома» ва насрда битилган «Қанз ул-ҳақоиқ» («Ҳақиқатлар хазинаси») китоблари ҳам унинг асарлари жумласидандир.

У Султон Маҳмуд Ғазнавий замонида майдонга
дққан ва шайх ур-раис Абу Али Сино билан ҳамаср
ди. Иккаласи ҳамсуҳбат ҳам бўлган, дейдилар. Лекин
у авом ўртасидаги гап-сўз, бирон тарих китобида
бундай гапни) учратмадик.

Ҳаким Носир Хусравнинг қабри Бадахшон қишлоқ-
ларидан Даран мулуқондадир. (Айниқса,) Кўҳистон
одамларининг Ҳаким Носир Хусравга эътиқоди ортиқ
қаражада. Баъзилари уни «султон» деб, бошқалар
«шоҳ» деб атайдилар...

АМЪАҚ БУХОРИЙ

Абу Нажиб Шаҳобиддин Амъақ Бухорий қорахонийлардан Хнзрхон (1079 — 1080) саройида малик уш-шуаро бўлган. У XI асрнинг 40 — 50-йиллари орасида туғилиб, Ризоқулихон Ҳидоятнинг маълумотларига қараганда, 1147 (542 ҳижрий) йили, Таги Кошийнинг айтишича эса 1158 (553 ҳижрий) йили вафот этган. У форс-тожик классик адабиёти тарихида баҳор гўзаллиги, ошиқ ва маъшуқ латофати, муҳаббат ва унинг бешафқатлигига, тақдир бевафолигини тараннум этган қасидалари билан машҳур. Амъақ қасидаларида илтизом услубидан кенг фойдаланган. У ҳам кўпгина сарой шоирлари сингарии, умри охирида қорахонийлар саройидан кетиб, сўнги ҳаётини гўшанишинликда ўтказган.

Улуғ шоирлар жумласидан; Султон Санжар³¹ замонида яшаб, «Юсуф» қиссасини назм этганки, уни икки баҳр била ўқиса бўлади. Устод Рашидиддин Ватвот унга издош эди ва унинг айтганларини «Ҳадоиқ ус-сеҳр» («Сеҳр боғлари»)да, мисол тариқасида, тилга олиб ўтган. Унинг ўғли Ҳамид ибн Амъақ Ҳаким Сўзаний замонида ўтган ва уни (Сўзанийни) ҳажв этган. Ушбу қитъа Ҳамидникидир:

Туш кўрибмен кеча Одам Атони.
Қўли Ҳавво³² қўлини тутган эди.
Сўрдим: «Набирангму Сўзаний сенинг?»
«Уч талоқ, Ҳавво агар, бўлса», деди.

Амъақ (Бухорий) айниқса марсия айтиш бобида беназир бўлган. Абу Тоҳир Хотуний «Тарихи Оли Салжуқ» («Салжуқийлар хонадони тарихи») ³³ китобида (бундай) деган: «Султон Санжарнинг Султон Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Маликшоҳ никоҳида бўлмиш Моҳ Мулк исмли қизи вафот этди. Султон Санжар унинг вафоти туфайли кўп дилтанг ва хафа бўлди. Амъақни Моҳ Мулк Хотунга марсия айтсин, деб Бухородан чақиртирди. Амъақ (бу вақтда) кексайиб, қувватдан кетган, ожиз бўлиб қолганидан узундан-узоқ марсия айтмасликка (ундан) ижозат олди ва мана бу байтни айтди. Бу воқеа баҳор айёмида бўлган эди.

Марсия:

Тинди бўстон саҳнида ногаҳон гул кулгиси,
Кетди туфроқ қаърига беркиниб жисму иси.
Гар булутдан жиққа ҳўл бўлди дарахт япроқлари,
Қолди сувсиз, водариғ, янги бўстон наргиси.

Бу марсияни Амъақ яхши айтган ва унинг ҳаммасини (бу ерда) келтириш мушкул.

Фозиллардан мавлоно Абу Сулаймон Зикриё Қуфий «Сувар ул-ақолим» («Иқлимлар сурати») ³⁴ китобида айтибдирким, Султон Санжар Бағдодни фатҳ этгач, Самаррага ³⁵ (Сомра) қасд қилди. Самарранинг масжиди жомеси олдида бир ғор бўлиб, шиалар эътиқодича, имом Маҳдий ўша жойдан чиқиши керак эмиш. (Шу бонс) жума кунлари бир саман отни умид билан ўша ғор оғзида тутиб турар эканлар... Султон бу ҳолни мушоҳада қилиб, бойсини сўраб билди. Бу гўзал ва тенги

Йўқ от унга ёқиб қолди, (сўнг) унга минди ва деди: «Бу от менда омонат туради, ҳар қачон имом чиқса, ўзим унга топшираман». Айтадиларки, бу ҳол оқибати султонга яхшилик келтирмади. Бунингдек беҳурматлик зарофат юзасидан султонга хуш кўринса ҳам, мақбул кўрмадилар. (Яна) ҳукмронлиги сўнггида у уламо ва зоҳидлар маошини тўхтатиб қўйди. Бу ҳам (оқибатда) давлатининг завола топишига сабаб бўлди. Ғузлар³⁶ унга хуруж қилдилар, (султон асир олинди) ва бирмунча вақт қамоқда ётди. Вилоятининг кўп қисми—Хуросон мамлакатини, ҳар иккала Ироқ (Ироқни Араб ва Ироқни Ажам — Б. А.) балки, тамом жаҳон маъмур қисмининг кўпчилиги ўша ғавғода хароб бўлди... (Охири Термиз қалъасида ғузлар қўлидаги тутқунликдан Султон (Санжар) халос бўлди, (лекин) қариб, мункиллаб қолган эди, 551 йил раби ул-аввал ойининг ўнинчисида (1156 йил 3 майда) Марв шаҳрида таңгрининг раҳматига етишди...

ҚАТРОН ИБН МАНСУР ТЕРМИЗИИ

Салжуқийлардан Султон Санжар (1118—1157) замонида ўтган етук шоир ва олим. Девонига мураббаъ, мухаммас, икки қофияли таржиъбанд, қасида жанрларида битилган шеърлари киритилган. Машҳур «Гиршаспнома» 1065-66 (458 ҳижрий) йили ёзиб тугатилган ва «Луғати фурс» асари муаллифи Асад Тусийнинг (тахминан, 1010 йили туғилган) айтишича, форс тилининг шарҳли луғатини тузишга даставвал Қатрон ҳаракат қилган. Лекин у ўз луғатига ҳаммага маълум, кенг истеъмолдаги оддий сўзларнигина киритган (Е. Бертельс. «История персидско-таджикской литературы», М., 1960). Қуйида Давлатшоҳ тилга олаётган «Қавснома» шу луғат бўлса, эҳтимол.

Шуаронинг устодлари жумласидандир. Асли Термиздан, лекин Балхда турғин бўлган. Унинг девони Ироқи Ажамда машҳурдир. Султон Санжар замонида Балх ҳокими амир Аҳмад Қўмочга бағишлаб «Қавснома» китобини ёзган. Рашид Самарқандий, Лаввоҳий, Руҳий, Шамс Симкаш, Адноний, Писари Хумхона, шунингдек, Балх ҳамда Мовароуннаҳрнинг кўпчилиги шоирлари Қатронга шогирд тушганлар.

Қатрон ҳаётининг сўнгги йилларида Ироққа борди ва

Ўша ерда умр кечирди. (У) шеърда моҳир эди ва бу илмда китоблар ҳам битган. Рашидиддин Ватвот айтганким: «Мен ўз даврим шоирларидан фақат Қатроннигина тан оламан, бошқани (эса) илм юзасидан эмас, балки кўнгил учун шоир дейман».

Қатрон турфа шакллардаги мураббаъ, мухаммас, икки қофияли шеърлар ва бошқа (жанр)ларда кўп қалам тебратган. Мана бу икки қофияли таржиъ уникидир:

Тўкди осмон, дарёдин топғач булутлар зар, гуҳар,
Тўкди бўстон, жабридин топғач, гуҳар, зар узра зар.

Қайдаким гулзор ўлур, ондин жаҳон гулзор ўлур,
Гулзорда зор тун қушлари йнғлар баробар ҳар саҳар.

Бул замин шод ўлди ҳар дам ёғса ёмғир, ҳам яна
Ақраболар тўкса кўздин тупроққа гавҳар ҳар сафар.

Сунбулу наргису анбар атрини ҳар ён сочди ел,
Ёқди ҳар лоладин гулхан, кўкда булутлар жилвагар.

ФАРХОРИИ

Фархор — Бадахшон вилоятида, Тойқоннинг юқорисида (жойлашган) манзилнинг номи. Хутгалон вилоятида ҳам Фархор номли жой бор. Хитой билан Қошғар орасида ҳам яна бир Фархор бордир. Шуаро кўпинча яхшилиги ва сифатларини тавсиф этган Фархор — Туркистондаги Фархордир. Чунончи, хожа Салмон Соважий (бундай) деган:

Фархор санами янглиғ бир соҳиби жамол йўқ,
Ҳатто Чин санамида бунингдек шеваю ҳол йўқ.

Бу Фархорийнинг қайси Фархордан эканлиги маълум эмас. Қандай бўлмасин, у шуаронинг устодлари жумласидандир...

ИККИНЧИ ТАБАҚА

Бу табақада йигирмата фозил зикри келтирилади.

АЗРАҚИЙ

XI асрда ўтган рубойнавис шоир, табиб ва олим. Асл исми Абулмаҳосин Абубакр Зайниддин Ҳаким Азрақий (1132 йили вафот этган). Отаси йирик китобфуруш бўлган ва баъзи ривоятларга кўра, бир вақтлар Ғазнадан—Султон Маҳмуд таъқибидан қочган буюк Фирдавсий (932—1020) маълум вақтгача унинг уйида яширинган экан. Давлатшоҳнинг Азрақий хусусида келтирган айрим маълумотлари ҳақиқатдан йироқдир. Масалан, Абулфаворис Каноризий (X аср) ва Заҳирий Самарқандийнинг (XII аср) «Синдбоднома»лари маълум, лекин Азрақий бундай асар ёзганлиги маълум эмас. Ҳаким Азрақий девонининг айрим нусхалари бизгача етиб келган ва улардан иккитаси (инв. № 160) IV, 238 (V) ҳозирги вақтда ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Кўп фозил киши бўлганидан, уни ҳаким деганлар. Асли Марвдан. У Салжуқий подшоҳлари ичида энг қобилятлиси ҳисобланмиш Султон Тўғоншоҳ³⁷ замонида майдонга чиққан. Тўғоншоҳга бағишлаб қатор китоблар битган. Айтишларича, панду насихат, амалий ҳикматдан иборат «Синдбод» китоби унинг асарлари жумласидандир. Фахриддин Банокатий ўз тарихида айтиши-

ча, Тўғоншоҳнинг эрлик қуввати заиф бўлган. Замонасининг табибу ҳакимлари кўп тиришиб даволаган билан нафи тегмаган. Ҳақим Азрақий «Алфия ва шалфия» деган бир китоб ёзган (ва) қачонки, султон бу китоб ва ундаги тасвирларга қараса, унда шахват қуввати пайдо бўлар экан. Шу сабабдан, Азрақий юқори мартаба эгаси ва султон хос мажлисининг надими бўлиб қолган эмиш. «Чор мақола» китоби муаллифи (Низомий Арузий Самарқандий—Б. А.) бундай деган: «Кунлардан бир куни Султон Тўғоншоҳ нард ўйнар эди ва ҳарчанд уч олтиликка ташламасин, учта бирликка тушаверди. (Охири) султоннинг жаҳли чиқди. (Ана шунда) устод (Азрақий) мана бу рубойни моҳирона айтди:

Кўзлаб учта олтини учта бирни йиқди шоҳ,
Зарбидан учди суяклар ҳар тараф урганча оҳ.
Олтилик чун ҳазрати шоҳ ҳашаматини кўрмади,
Қочиб ул шоҳ ҳайбатидан, топди хок ичра паноҳ.

...Султон шоҳ (Тўғон)нинг муқаррар салтанати Нишопур эди. У бу ерда бир қаср бино қилганки, уни Нигористон дердилар. Ҳозирги кунда бу Нигористон Нишопур маҳаллаларидандир ва ўша қасрни Тали Тўғоншоҳ, деб ҳам атайдилар...

АВҲАДИДДИН АНВАРИЙ

Султон Санжар замонида ўтган улкан қасиданавис шоир. Асл исми Авҳадиддин Муҳаммаддир. Шеърлари зўр бадний маҳорат билан ёзилган, тили бирмунча оғир ва теран маънолидир. Масалан, Абулҳасан Фарраҳоний Анварий девонини шарҳлаш учун турли фанларга оид 60 та илмий китоб, 20 га яқин девон ва илк классик шеърнат билимдонлари маслаҳатларидан фойдаланган (Е. Бертельс, История персидско-таджикской поэзии, М., 1960). Кейинчалик таъмағиру маддоҳлар маскани — саройини ташлаб, қолган умрини ҳақиру дарвишликда ўтказган. Анварий 1152 йили (яна бошқа маълумотларга қараганда, 1169 йилдан кейин) вафот этган. Унинг девону куллиётлари ҳозир ҳам мавжуд. Шулардан ўнга яқини (инв. № 1050, 1353, 1575, 238/1, 919 /VII, 180, 1076, 1051 ва б. қ.) ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Сўзамоллиги ва фазилат тарқатувчилиги таърифи ой каби равшан, замона шоирлари орасида донишманддир. Бошқа хислатларда ҳам унга тенг келадигани кам бўлган. Асли Абивард вилоятининг Меҳна ёнида жойлашган Будана қишлоғидан (бўлиб), у қишлоқ Дашти Ховарон

сахросидадир. (Шунинг учун ҳам) Анварий дастлаб «Ховарий» тахаллусини олган. (Кейинчалик) устоди ундан «Анварий» тахаллусини қабул қилишни кўп сўраган.

Анварий Туснинг Мансурия мадрасасида илм касб қилиш билан машғул экан, фалокат ва муҳтожлик басма-басига ёпишди, кунлик харжига ҳам пул тополмай қолди. Шу аҳвол асносида (Султон) Санжарнинг мавкаби Родгон атрофига келиб тушди. Анварий мадраса дарвозаси ёнида ўлтириб эди, бир талай ғуломи билан ўтиб бораётган ҳашаматли отлиққа кўзи тушди. Анварий: «Бу ким экан?» деб сўради. «Бу одам бир шоир», деб жавоб қилдилар. Анварий деди: «Э, худо, илмнинг мартабаси шундай баланд экан-у, мен шоир бўла туриб, шу қадар қашшоқ ва тубанман. У одам бу тариқа иззату комронлиғда экан, мен шу кундан бошлаб, шоирликка машғул бўлайким, бу мартабаларимнинг энг кичигидир». Ва ўша кеча Султон Санжар номига қасида ёзди. Унинг охири бундай:

Магарким қалбу қўл — баҳру кон бўлғай,
Бил, ўшал қалбу қўл ҳукмрон бўлғай.

Эрта билан султоннинг ҳузурига борди ва ўша қасидани унинг назаридан ўтказди. Султон беҳад сўз қадрига етадиган киши эди, унинг сўзлари тарзига қараб билдик, шеър донишмандона, пишиқ айтилган. (Шунинг учун ҳам) Анварийнинг сўзларига кўп таҳсин ўқиб, ундан сўради: «Мулозаматимга завқ юзасиданми ёки бирон нарсани таъма қилиб келдингми?» Анварий тиз чўкиб деди:

Жаҳонда остонангдан ўзга бир паноҳим йўқ,
Бошимга даргоҳингдан ўзга ҳеч даргоҳим йўқ.

Султон унга ойлик маош, озиқ-овқат ва кийим-кечак

тайин қилди. Шундан сўнг (Анварий) олий даргоҳга мулозим бўлиб, то Марвгача борди. Шу орада бир неча қасида битиб, (султоннинг) арзига етказди. Мана бу ўша қасидалардан бирининг матлаидир:

Бу қандоқ ёш йигитдурким, жаҳонга бўлмиш жамол,
Ҳам замону ҳам заминни яшнатибдир ушбу ҳол.

Бу қасида анча мураккаб ва шарҳга муҳтождир. (Анварий) уни бениҳоя яхши айтган.

Анварий илми нужумда ўз асрининг саромади эди, чунончи бу илмда фойдали бир китоб ҳамда бошқа илмларда бир қанча асарлар ёзган. Айтишларича, Ховарондан тўрт буюк фозил чиққанки, уларга тенг келадиган бешинчи киши бўлмади. Чунончи бу хусусда бундай деганлар:

Айланиб келгунча осмон Ховарон тупроғига,
Чиқди Шарқдин тўрт қуёшким, ёрилиб туннинг қаъри.

Хожа Бу Али Шодондек помдор вазирдир биттаси,
Бири Асъад Меҳнадурким, ул олимлар сарвари.

Покиза сўфий Бу Саъид тариқат султониدير,
Ҳам Хуросон мулкида шуҳратли шоир Анварий.

Тўғрулбек ибн Миқоил Салжуқийнинг³⁸ вазири хожа Абу Али Шодон Ховароний диндор, оқил, равшан фикрли ишбилармон киши эди. Хожа Низомулмулк дастлаб унинг мулозими бўлган. Айтишларича, у (ҳатто) хожа Абу Алига қариндош ҳам экан. Хожа Абу Али кексайиб, заифлашиб қолгач, вазирликдан истеъфо берди. Хожа Низомулмулкни ўз ўрнига Али Арслон ибн Чағрибекнинг вазири қилиб қолдирди. Султон ҳамма вақт хожа Низомулмулкдан келган яхши ишларни кўриб, қаноат ҳосил этар, хожа Алининг ҳақиға эзгу дуолар қилар эди.

Устод Асъад Меҳна уламо етакчиларидан, Султон Муҳаммад ибн Маликшоҳ мажлисида имом Абу Ҳомид Муҳаммад (ибн Муҳаммад) Ғаззолий³⁹ билан мунозара қилган. Хуросон уламози устод Асъадга таянарди...

Ҳикоят қилишларича, Анварий замонида, Султон Санжар ҳукмронлиги йилларида, (қуллардан бир куни) еттига сайёра Мезон буржида⁴⁰ тўпланди. Ҳақим Анварий: «Шу ойда кучли шамол кўтарилиб, қадимий бинолар, дарахтнинг кўпини ағдариб ташлайди, шаҳарларни вайрон қилади», деди. Халойиқ бундан қўрқув ва васвасага тушди, ўша фалокат юз берадиган вақтда яшириниш учун сардобалар, ертўлалар қазди. Иттифоқо, Анварий айтган кечаси кимдир минора тепасига чироқ ёқди, лекин шамол чироқни ўчирадиган даражада ҳам бўлмади... Эрта тонгда султон Анварийни чақиртириб унга таъна қилди: «Нега бундай ғалат таъбир айтдинг?!» Анварий уэр сўраб дедикки, сайёраларнинг (бир-бирига) яқинлашиши тўсатдан эмас, балки аста-секин юз беради. Иттифоқо, ўша йили Марвнинг тамом экинларини нобуд қилгудек қаттиқ шамол бўлмади, (уйилган) хирмонлар эса янаги баҳоргача ўз ўрнида қолди. Анварий хижолат чекиб, (Марвдан) қочиб Балхга борди ва бир неча муддат Балхда туриб, илми нужум билан машғул бўлди. (Лекин) балхликлардан унга бирон озор етмаса ҳам, уларни ҳажв қилди. Балхликлар унга ҳужум қилдилар ва (тутиб) бошига қоп ташлаб, шаҳардан қувмоқчи бўлдилар. (Аммо) замонаснинг фозилларидан бўлмиш қози ал-қуззот⁴¹ Ҳамидиддин Валволижий Анварийга ҳомийлик қилди ва ўша балодан халос этди. Анварий бу бобда қасамнома айтган ва унинг матлаи будир:

Эй, мусулмонлар, фиғонким, чархи даврон жабридин,
Муштарий макри, адоват ўқи, жонон жабридин.

... Авҳадиддин Анварий 1152 (547 ҳижрий) йили Балхда вафот этди. Қабри Султон Аҳмад Ҳазравия... мозори ёнидадир.

РАШИДИДДИН ВАТВОТ

Урта осиелик йирик шоир ва олим Муҳаммад ибн Абдулжалил ал-Балхий (1088—1182). Шеър санъатининг моҳир устаси, зўр бадний маҳорат эгаси. У шеърятда мурассаъ, тарсий, тажнис ва бошқа усулларни қўллашда замонасннинг пенжадам шоири бўлган. Рашидиддин Ватвот шеърятга оид «Ҳадонқ ус-сеҳр» («Сеҳр боғлари») каби бирмунча илмий асарлар ҳам битган. «Ҳадонқ ус-сеҳр» XV асргача ва ундан кейин ҳам шарқда зўр шуҳрат қозонган. Давлатшоҳ Самарқандий сингари адабиётшунослар учун муҳим манба вазифасини ўтаган. Олимлар бу асарга шарҳ ҳам битганлар. Шарафиддин Ромийнинг (XIV аср) «Ҳадонқ ал-ҳақонқ» («Ҳақиқат боғлари») деб аталувчи шарҳи улардан энг муҳимидир. (Бу Шарҳнинг бир нусхаси ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда: инв. № 9151). Рашидиддин Ватвот умрининг охирларида (1156 йилдан кейин) Хоразмшоҳ саройини ташлаб, илм ва фан билан машғул бўлди.

Унинг исми Рашидиддин Муҳаммад ибн Абдулжалил ал-котиб ал-Умарийдир. Насаби мўминлар амири Умар ибн ал-Хаттобга... уланади. Улуғ, фозил, адиб ва соҳиби

илм бўлиб, унинг буюклиги, фозиллигини ҳамасрлари эътироф этганлар. Унинг (олим ва шоир сифатида) майдонга чиқиши Отсиз ибн Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ⁴² даврида содир бўлган. Асли Балхдан, лекин Хоразм вилоятида турғун бўлиб, ўз даврида шуаро ва фусаҳо тоифасига устод эди. Теварак-атроф, узоқ-яқиндан келган шоирлар ҳамма вақт унинг ҳузурида шеър ва бошқа илмларни ўрганиш билан машғул эдилар.

У шоирликдан бошқа (яна бир) юқори мансаб ва мартаба эгаси бўлиб, ҳозиржавоб, ширинсухан олим эди. Теварак-атроф шоирлари билан баҳслашар, уларнинг камчиликларини топар эди. (Шунинг учун) шоирлар уни хуш кўрмас, кўпчилиги бениҳоя ҳасад ва бахилликдан уни нозик ҳажв қилардилар. Лекин унинг жисми бу бўҳтонлардан холидир ва унинг фазли хусусида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас.

Рашидиддин (Ватвот) хоксор, кичик жуссали, теззабон одам эди. Ватвот деб аташларига бонс улким, Ватвот мўъжаз бир қуш бўлиб, (Фарастиқ) фариштарак⁴³ ҳам дейдилар. (Шундай) бир нақл бор: Кунлардан бир кун Хоразм олимлари Хоразмшоҳ Отсиз мажлисида мунозара ва баҳс қилар эдилар. Рашидиддин Ватвот ҳам ўша мажлисда ҳозир бўлиб, мунозара, баҳс ва теззабонлик кўрсатар эди. Хоразмшоҳ кўрдикки, шу қадар кичик жуссали бир одам беҳад ва беандоза баҳс юртаётибдир. Рашидиддин (Ватвот)нинг олдига бир довот қўйилган эди. Хоразмшоҳ зарофат юзасидан дедиким: «Довотни олиб қўйинглар-чи, кўрайлик қани, унинг орқасида туриб гапираётган ким экан?» Писанданн англаган Рашидиддин (Ватвот) довотни олиб қўйиб, ўрнидан турди ва деди: «Киши жуссаси билан эмас, балки дили ва тили билан инсондир». Унинг закийлиги, фазли ва балоғати Хоразмшоҳга аён бўлди. Унга иззату эҳтиром кўргазди ва кўп инъомлар бериб баҳраманд қилди. Унинг Хоразмшоҳ мадҳида айтган покиза қасидалари бор...

Рашидиддин (Ватвот)нинг девони қарийб ўн беш минг байтдан иборат, аксарияти маснуъ, мурассаъ ва икки қофияли, баъзи байтлари тарсиъ ва тажнисдир. У: «Мендан аввал бирон киши, хоҳ араб, хоҳ форс тилида; ҳаммаси мурассаъдан таркиб топган қасида битмаган»; деб даъво қилар эди. (Дарҳақиқат,) у қарийб етмиш байтдан иборат бир қасида ёзганки, барчаси мурассаъдир...

Рашидиддин (Ватвот) узоқ умр кўрди. У ҳатто Хоразмшоҳ Отсизнинг вафотидан кейин, Султоншоҳ ибн Эл Арслон ибн Отсиз⁴⁴ даврида ҳам ҳаёт экан. Султоншоҳда Рашидиддин (Ватвот) суҳбатини топиш орзуси пайдо бўлибди, (лекин) унинг қариб, қувватдан кетиб, букчайиб қолганлигини айтадилар. (Шундай бўлса ҳам хоразмшоҳ): «Уни албатта менинг ҳузуримга етказинглар», деб буюрибди. Рашидиддин (Ватвот)ни маҳофага ўтқазиб хоразмшоҳнинг ҳузурига олиб келадилар. Унинг кўзи Султоншоҳга тушиши ҳамоно, ўз ҳолига муносиб мана бу рубойини айтибди:

Бобонг зулмни замон юзидан ювиб ўтди,
Одил отанг адолат отини қувиб ўтди.
Муборак эгнинггаким салтанат тўни битди,
Ҳар на қодирсан кўрсат, эй, навбат кунни етди.

Хоразмшоҳ Отсиз ибн Қутбиддин Муҳаммад ибн Нуштегин Қароча Соқи Султон Маликшоҳ салжуқийнинг ғуломзодаси эди. Султон Маликшоҳ замонида Хоразм бойлиги султон таштхонаси⁴⁵ харажатига кетарди. Нуштегин (эса) таштдорлар меҳтари⁴⁶ эди. Султон уни Хоразмга ҳоким қилиб юборди. У тақводор одам эди. Уғли Қутбиддин Муҳаммад хоразмшоҳ мартабасига эришди. У (Хоразмшоҳ) олимларни беҳад ҳурмат қиларди. Отсиз унинг ўғлидир. У Хоразмда турғун бўлди ва Султон Санжар олдида тўла мартаба ҳамда яқинликка эришди. У ҳар йили бир марта Марвга бо-

риб, султон мулозаматида бўлиб қайтар эди. Ғаразгўйлар унга ҳасад қилдилар ва султонни ундан гумонсиратдилар. (Шу сабабдан) Отсиз Марвдан қочди ва Хоразмда султонга қарши исён кўтарди. У тамом ғалаба қозонди ва доимо кофир татарларга қарши ғазовот қилар, кўп ўлжа топарди. (Аҳвол) шу даражага етдики, лашкар Султон Санжардан қочиб келиб, унга қўшила бошлади. Султон мажбур бўлиб, Отсизни бартираф этиш учун Хоразмга қўшин тортди. Анварий ўша юришда султон (Санжар)га мулозим эди. Ҳазорасп атрофига етишиб, қалъани ўраб олганларидан сўнг, Анварий мана бу рубойни иншо қилди ва (уни) найзага боғлаб қалъага отдилар:

Эй, шоҳ, бор мулки жаҳон — мавжудот сеники,
Ва истиқболи жаҳон — коинот сеники.
Ҳамла қилу сен бу кун Ҳазораспни ол,
Эртага Хоразму юз минг от сеники.

(Ўша чоғда) Рашидиддин Ватвот қалъада, Отсизнинг қошида эди, Анварийга жавоб тарзида мана бу байтти ёзди ва уни ҳам (ўққа боғлаб) султон лашкаргоҳига қарата отдилар:

Бўлсанг ҳамки Рустам каби, эй шоҳ паҳлавон,
Ҳазораспдан бир эшак ҳам олмоғинг гумон.

Султон (Санжар) Ватвотдан дарғазаб бўлди ва қасамёд қилдиким: «Агар Ватвот қўлимга тушса, (уни) етти пора қиламан», деб. Рашидиддин Ватвот (илгари) айтган мана бу қасида ҳам султоннинг эсида эди:

Тахти мулкка келди Отсиз — ул ғазабкор найзабоз,
Топди Салжуқ давлатию хонадони инқироз.

(Шу боисдан) султоннинг кўнглида эски кийна ҳам бор эди. Қамал муддати чўзилиб кетгач, Отсизнинг қар-

шилиқ кўрсатгудек имкони қолмади ва тунда қалъани ташлаб қочди. Ҳазорасп қалъаси султон томонидан фатҳ этилди⁴⁷. Ватвот яширинди. Жарчилар ва тафтиш воситаси ила уни топиб, султон ҳузурига келтирдилар. Султон уни етти пора қилишни буюрди. Ватвот, султон девонининг муншийси⁴⁸, надимлик мансабига етибган Мунтаҳабиддин Бадий котибга мактубча юбориб, ундан ўртада туриб, (султондан) гуноҳини сўраб беришни илтимос қилди. Мунтаҳабиддин султонга арз этди: «Ватвот бир кичик қушки, уни етти пора қилиб бўлмас. Эй, жаҳон султони, буюргилки, уни икки пора қилсинлар». Султон ханда қилди, бу латиф гап туфайли Ватвотнинг қонидан кечди ва деди: «Кетаверсин, уни икки пора қилиб ҳам ўлтирмайлик, (чунки) унинг бунга ҳам қуввати йўқдир».

(Шундан кейин) Ватвот Термизга кетиб қолди ва Султон Санжар ғуззлар қўлига асир тушиб⁴⁹, Отсиз (эса) бу тарафларга лашкар тортиб, тамоми Хуросон унинг қўлига ўтганга қадар, бирмунча вақт, Термизда истиқомат қилди. (Шундан кейин) Рашидиддин Ватвот Отсиз ҳузурига жўнади ва Ҳабушонда унинг лашкаргоҳига етишди. У бирмунча вақт Отсизнинг ҳузурда бўлди. Тасодифан 1156 (551 ҳижрий) йили Отсиз Ҳабушоннинг Даран хуррам деган жойида вафот этди...

Рашидиддин (Ватвот)нинг вафоти 1182 (578 ҳижрий) йили Хоразмда содир бўлди. Айтишларича, у тўқсон етти йил умр кечирган. Қабри Хоразмнинг Журжония⁵⁰ шаҳридадир.

Унинг илми маоний ва илми баён бўйича маъқул асарлари бор. «Ҳадонқ ус-сеҳр» Ватвот асарлари жумласидан бўлиб, шеър санъатида ундан фойдалироқ китоб ёзилмаган... Яна бирмунча, шеър илми, истифо ва иншо илмига онд китболари ҳам бор.

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ

Муинзний сингари у ҳам Рӯдакийга эргашган шоирлардан; қасида ва газал жанрининг атоқли намояндаларидан бири. Шеърни кўпинча муқаррар ва ҳусни таълил услубида ёзган. Унинг айрим шеърларида замон нотинчликларидан шикоят, ижтимоий-сиёсий муҳитдан ранжиш туйғулари сезилади. Давлатшоҳ Самарқандийнинг қуйида келтирилган маълумотига кўра, у 1151 йили Хоразмшоҳ Отсиз (1128—1156) тарафидан жосусликда айбланиб, Амударёга чўктириб ўлдиртирилган. Бошқа маълумотларга қараганда (Е. Бертельс, история персидско-таджикской литературы, 489-бет), бу фожиа 1143 ёки 1145 йили содир бўлган.

Моҳир, донишманд, фозил ва етук шоир бўлиб, Султон Санжар замонида Термиздан Марвга келиб қолган. Асли бухоролик, лекин Хуросонда ўсган ва кун кечирган. Рашидиддин Ватвот билан ҳамасрдир. Ҳар икковлари бир-бирларини нозик ҳажв этганлар, аммо ўша ҳажвларни ушбу китобда келтирсак, ҳурматдан бўлмас. Хоқоний (Адиб) Собирга издош, Ватвотга эса муқирдир. Анварий (Адиб) Собирни шоирликда мусаллам тугатар эрди. Ҳақиқатан ҳам, у хушсухан, сўзлари покиза, равон ва сеҳрлидир. Адиб Собир ўз асри шоирларининг сардафтарин экан.

Адиб Собирнинг мураббийси улуғ аллома Абу Жаъфар Али ибн Ҳусайн Пешвои Мусавийдирки, беҳад ҳурматга сазоворлигидан уни «Раиси Хуросон» («Хуросон бошлиғи») дер эдилар. Султон Санжар у билан оғани тутинган эди. Саййиднинг маскани Нишопур бўлган. Унинг ҳашаматли иморатлари, ер-сув ва матолари Хуросонда бениҳоя кўп эди...

(Адиб) Собир Султон Санжар ва унинг аркони давлати олдида азиз ва муҳтарам эди. Хоразмшоҳ Отсиз султонга қарши Хоразмда исён кўтаргач, султон Адиб Собирни, Отсизни мутгасил кузатиб юриш, унинг кайфиятидан хабар етказиб, туриш учун, махфий тарзда Хоразмга юборди. Отсиз (эса) бир фидойини (Марвга) юбориб, унга жума кунларидан бирида Султонга пичоқ уриб, ҳалок этишни буюрди. (Адиб) Собир у шахснинг тузилиши, қиёфасини қоғозга аниқ қилиб чизиб жўнатди, токи ўша шахсни топсинлар ва жазоласинлар. Адиб (Собир) Хоразмда эди. Отсиз унинг ишларидан хабар топди ва Адиб (Собир)ни тутиб, қўл-оёғини боғлаб, Жайхунга ташлаб, чўктириб ўлдиришни буюрди. Бу воқеа 1151 (546 ҳижрий) йили содир бўлди.

ҲАКИМ СЎЗАНИЙ САМАРҚАНДИЙ

Асли исми Шамсиддин Муҳаммад ибн Али Сўзаний Самарқандий бўлиб, баъзи маълумотларга кўра, Самарқанднинг Қараш қишлоғидан, бошқа маълумотларга қараганда, Насафда туғилган. Бутун ҳаёти Самарқандда ўтган. Унинг 10-12 минг мисрадан иборат шеърлари девони ҳозир Душанба шаҳрида сақланмоқда. Шеърларидан айрим парчалар турли тўпламларга, жумладан, «Мажмуъ ал-ғароиб»га (ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. № 230) ҳам киритилган. Ҳаким Сўзаний асосан ҳажвда ном чиқарган. Сўзаний шеърятининг муҳим аҳамияти яна шундаки, унда биографик (Рўдакийнинг аслида кўр туғилганлиги каби) ёхуд географик (масалан, қорахонийларнинг йирик шаҳарларидан Барсхон тўғрисида) маълумотлар ҳам учрайди. Бундан ташқари, у шеърларида туркийча ва сўғдийча сўзларни ҳам санъаткорона ишлатган.

Асли Самарқанддан. Хушфеъл ва хушчақчақ одам. Ешлигида таҳсил қилди, аммо табъи ҳазилга мойил эди. (У ўқиб турган мадраса) уламолари биргалашиб, у билан ҳамхўжра бир йигитни, Сўзанийни ҳажв этишга кўндирдилар. У Сўзанийни нозик ҳажв қилган. Сўзаний

ҳам унга жавоб айтган. Ўша ҳажвларни бу китобда келтириш муносиб бўлмас.

Аммо умр охирида унинг қалбини тавба-тазарруъ қилиш кайфияти эгаллади, ҳажга борди. Тавҳид, насихат, маориф, тоат-ибодат этишга чақирувчи ажойиб қасидалар ёзди...

Ломенӣ Бухорий, Жаннатий ва Насафий, Шамс Ҳола ва Шатранжий Сўзанийнинг шогирдларидандир...

Ҳаким Сўзанийнинг вафоти 1174 (569 ҳижрий) йили Самарқандда содир бўлган. Унинг қабри Чокардиза мақбарасида, олам имоми Абу Мансур Мотуридий⁵¹ ва Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий⁵² мозори ёнидадир...

ФАЛАКИЙ ШИРВОНИЯ

Асли исми Абу Низом Муҳаммад. Ширвоншоҳ саройида яшаган қасиданавис шоир (1107 — 1146).

Бағоят ширинсухан одам бўлиб, Афзалиддин Хоқонийнинг асрдошларидан. Баъзилар уни Хоқонийнинг устоди, деб айтадилар. Бу тўғри эмас. Донишманд Шайх Озарий «Жавоҳир ул- асрор»да Хоқоний ва Фалакийни, ҳар иккаласи ҳам Абул аъло Ганжанинг шогирди, деб айтган. Ҳамдуллоҳ Муставфий (Қазвиний) эса Хоқоний Фалакий (Ширвоний)нинг шогирди, дейди.

Қандай бўлмасин, (Фалакий Ширвонийнинг) зўр истеъдоди бор эди... Хожа Исматулло Бухорий бу қасидага (Фалакийнинг Ширвоншоҳга атаб ёзган қасида-сига — Б. А.) жавоб айтган... Фалакий девонини пок тийнатли подшоҳ Улуғбек кўрагон ҳузурига киритганлар. (У) девонни ўқиб чиқиб, маъқул топган ва «Баққол» деган ғаройиб тахаллуси бор эканки, бу яхши эмас», деган.

ҲАКИМ РУҲОНИЙ САМАРҚАНДИЙ

Ҳаётига оид маълумотларни тополмадик. Давлатшоҳ Самарқандийнинг қуйида айтишича, XII асрда ўтган. Исмига «ҳаким» сўзининг қўшиб ишлатилиши, табиб ва олим бўлганлигига ишоратдир.

Хушсухан киши ва Рашидиддин Ватвотнинг шогирдидир. Рашидий (Рашидиддин Ватвот—Б. А.) Сайфиддин Исфарангийнинг (ҳам) устози бўлган экан. Айтишларича, Рашидий мавлоно Сайфиддин (Исфарангий)нинг яқинларидан бўлган. Бу гапларнинг тўғри-нотўғрилиги ровийлар бўйнига. (Ҳаким) Руҳонийнинг мана бу қитъаси кадхудо⁵³ ҳажви ҳамда қарздорлик хусусидадир:

Қўймагай пок хулқли эр оламда икки ишга майл,
Токи бундин етмасин жону саломатликка дарз.
Бўлса ҳам Қайсар қизи, ул майли йўқ хотунга ҳеч,
То қиёмат ваъдаси-ла бўлса ҳам, олмайди қарз.

ЖАВҲАРИЙ ЗАРГАР

Ҳақим Сўзанийнинг замондоши. XII асрнинг 20 — 30-йиллари ўрталарида Бухорода туғилган. Салжуқийлардан Сулаймоншоҳ, сўнгра Арслоншоҳ ибн Тўғрул (1161 — 1176) саройида бўлган. Унинг беназир санъат билан битилган икки қасидаси ҳамда «Амир Аҳмад ва Маҳситти»⁵⁴ достони ҳозир Бокўда сақланмоқда.

Сўзлари ёқимли, надим шева одам бўлиб, Адиб Собирнинг шогирди Асириддин Ахсикатийга асрдошдир. Асли Бухородан, лекин сайёҳ сифатида, Ироққа келган ва Исфаҳонда туриб қолган. Жуда бадавлат бўлганидан ҳамиша шоирларни сийлар, уларга кийим-кечак бериб турар эди...

Жавҳарийнинг Султон Сулаймоншоҳ ибн Муҳаммад ибн Маликшоҳга... айтган покиза қасидалари бор. «Амир Аҳмад ва Маҳситти» достонини назмда Жавҳарий битган. Айтишларича, бу достонни (аслида) буюк шайх Низомий ёзган эмиш. Буни тангрининг ўзи билгай...

АСИРИДДИН АХСИКАТИЙ

Ҳаётига онд маълумотлар жуда кам сақланиб қолган. Замонасидаги кўпгина шоир ва олимлар сингари, унинг ҳам ўз ватанида муқим бўлмай ўзга юртларда кун кечиршига XII асрда Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган беқарорлик (қорахонийлар истилоси, ички феодал курашнинг кучайиши) сабаб бўлган. Асириддин Ахсикатий Жавҳарий Заргар сингари кўпгина шоирларга устоз ҳисобланган. Шоир тахминан 1174 (569 ҳижрий) йилда вафот этган.

Донишманд ва фозил киши эрмиш. Сўзамолликда олий мартабага эга эрди. Хоқонийнинг ҳамасрларидан. Асли туркистонлик, Фарғона қишлоқларидан бўлмиш Ахсикатдандир⁵⁵. Аммо, Ироқи Ажам ва Озарбайжон шаҳарларида сокин эди. Халхол⁵⁶ ва Мўсул⁵⁷ ҳокими уни ҳузурига таклиф этди ва умрининг охирини ўша диёрда ўтказди. Отабек Элдигиз⁵⁸ Асириддин суҳбатига муштоқ эди, лекин учрашиш ва суҳбат (унга) муяссар бўлмади. Унинг (Ахсикатийнинг) борди-келди ва дунёвий ишлардан воз кечишга тамом майли бор эди. Анварийга жавобан бир қасида ёзди... ва нафси қаноатга бўйсундириш, дунёни тарк этиш борасида бир неча байтни қасида сўнгига илова қилди:

Сен муриду нафс сенга пешвоми, эй, кўркам ақл,
Чунки гоҳ Тўғрул, гоҳи Тўғон эшигинда сен мудом?
Таъмагирлик феълини қувгил хаёлингдан, Асир,
Айла пок хулқингни мадҳ айтмоқ балосидан тамом.

... Фазл эгалари Асир (иддин)нинг шоирлигига тан берар эдилар. Баъзилар унинг сўзлари Анварий ҳам Хоқоний сўзларидан фазл리로қ эканлигини айтганлар. Бошқалар (эса) бу фикрни қабул этмадилар. Инсоф билан айтганда, мазкур учала фозилнинг (ўзига хос) бир шеваси борки, бу ўзгаларда учрамайди. (Чунончи) Асириддин сўзни донишмандона, Анварий завқ билан айтар эдилар. Хоқоний (эса) сўзга безағу оройиш беришда барчадан мумтоз эди... (Хуллас,) улар учаласи (ҳам) маънилар дарёсининг ғаввослари эдилар ва ҳар бири ўша дарёдан кучи етганча дур олиб чиққандир.

САЙФИДДИН ИСФРАНГИЙ

Ҳаётига оид маълумотлар оз сақланган. Лекин, унинг Давлатшоҳ қуйида тилга олган девони мавжуддир. Унинг бир нусхаси ҳозирда Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 1434; 349 варақ; 1601 йили кўчирилган). Мазкур девон шоирнинг қасида ва рубойларидан тузилган.

Сайфиддин Исфрангий 1261 — 1267 йиллар орасида вафот этган.

Исфранг⁵⁹ Мовароуннаҳрдаги жой номи. Мавлоно Сайфиддин (Исфрангий) толиби илм ва аҳли феъл одам эди. Сўзамолликда олий мартабага эга. Девони машҳурдир. Уламою фузало унинг девонини Улуғбек кўрагон мажлисларида ўқир, унинг сўзларини Асириддин Ахсикатий сўзларидан ортиқ кўрар эдилар. Лекин, бундай демоқ ҳам ўта кибрланиш, далилсиз даъво бўлур эди.

Мавлоно Сайфиддин (Исфрангий) Хоразмшоҳ Эл Арслон ҳукмронлигининг бошларида Бухородан Хоразмга борди. Эл Арслон унга иззат-икром кўрсатди ҳамда Ҳоқонийнинг бир қасидасига жавоб айтишни буюрди. Ҳоқоний қасидасининг матлаи будур:

Оҳим жаҳонни банд этар тонг чоғи мисли тутун,
Шафақ кўзимга қон қуяр ҳар сафар келганда тун.

Мавлоно Сайфиддин, бу қасидага жавобни баҳр ва радифда мувофиқ қилиб айтди, аммо қофияни бир оз бузди. (Қасидани) шоҳнинг (хос) мажлисида ўқиди. Фозиллар уни эшитиб, маъқул топдилар. Ўша қасиданинг охири будир:

Сирларим ҳавдажидан кўтарса тун ниқобини,
Уйғоқ кўзим бирла дилим олгай саҳарнинг хобини.

Мавлоно Сайфиддин узр сўраб дедиким, бу қофияни нозик табъларга форам деб топдим. Сўнгра ўша қасидага (Хоқоний қасидасига — Б. А.) баҳр, радиф ва қофиясини ҳам мувофиқлаштириб (яна бир) жавоб айтди. Мана бу икки байт ўша қасидадан:

Бўлди тоқат иксиридан бул таним тиллога тенг,
Қилди олам ганжини бод гўё хоки пога тенг.
Бахт насиб этди фақир кулоҳидан ўлгунча то,
Маңглайим ойдек ёруғ, бошим эса самога тенг*.

Бу қасидада нозиклик ва гўзаллик кўп. Мавлоно Сайфиддин (Исфарангий) шоирларнинг қасидаларига кўплаб шарҳ ва жавоблар айтган...

Мавлоно Сайфиддиннинг девони ўн икки минг байтдан иборат. Уларнинг ҳаммаси ҳам латиф ва мустақилдир. У лафзгўйликда Бадриддин Шошийга⁶⁰ эргашган. Ўшон Аттор номи билан машҳур Баччан Аттор Бухорий, Адноний ҳамда Малик Шонатарош мавлоно Сайфиддиннинг шогирдлари жумласидандирлар.

Аммо Эл Арслон, Отсиздан кейин, Хоразм тахтига

* Таржимала қофия мувофиқлигини сақлаб қолиш имкони бўлмаган. (Ред.)

Ўлтирди ва Хуросонни забт этди. Ҳақимлар ва фозиллар етакчиси Саййид Исмоил Журжоний⁶¹ унинг номига «Китоб агроз ат-тиббия ва-л-мубоҳис ал-аълоия» («Тиб вазифалари ва аъло тадқиқотлар») деган асар ёзди. Тиб илмида «Агроз»дан фойдалироқ китобни ҳеч ким ёзмаган ва у «Захирайи Хоразмшоҳ» («Хоразмшоҳ хазинаси»)дан⁶² сайлаб олинган.

УЧИНЧИ ТАБАҚА

ШОҲФУР ИБН МУҲАММАД НИШОПУРИЙ

Хушфеъл, фозил киши бўлиб, Заҳририддин Форёбийнинг⁶³ шогирдидир. Султон Муҳаммад Такаш⁶⁴ даврида муншийлик қилган. «Рисолаи Шоҳфурий» (китоби) унинг қаламига мансубдир. Истифо илмида, (шунингдек,) унвон ва иншо хусусида ҳам бир қанча рисолалар битган.

Султон Жалолоддиннинг вазири Нуриддин мунший кўп ваҳший табиат киши эди. Эртадан кечгача ичкиликбозлик билан машғул эрди. Нақл борки, Шоҳфур (ҳафтанинг) ҳар тўрт кунда унинг саломига борар ва ҳар гал хожа шароб ичиш билан банд бўларди. Шоҳфур ўша аҳвол ҳақида мана бу нафис рубойни ёзиб хожа (Нуриддин)га юборди:

Сенда бор фазлу камол, майпарастлик сенда бор,
Сенда бор олий ҳиммат, феъли пастлик сенда бор
Қолди ул ой чеҳралар кўзида ҳолинг сенинг,
Қи шаробдин гоҳи нур, гоҳи мастлик сенда бор.

Мана бу ғазал ҳам уникидир:

Замонам паришон ё сенинг зулфинг, ё менинг ҳолим?
Зарраи ул бенишон ё сенинг оғзинг, ё менинг дилим?

Тунми сиёҳ зимистон ё сенинг холинг, ё менинг ҳолим?
Болми ул лаззатихон ё сенинг лабинг, ё менинг тилим?

Хулкарми тизим маржон ё сенинг оғзинг ичра дур тишлар?
Қоматингми ул равон ё чаман сарви, ё менинг кўнглим?

Васлингми роҳатихон ё менинг латиф гўзал шеърларим?
Ҳажрингми ўртар ёмон ё менинг нолам, ё менинг майлим?

Қуёшми ул нурафшон ё сенинг юзинг, ё менинг фикрим?
Осмонми ул саргардон ё сенинг феълинг, ё менинг феълим?

Сўзларингми беомон ё тснтак шамол, ё менинг шубҳам?
Ваъдангми букри камон ё сенинг қошинг, ё менинг белим?

Тоқатимми ул ниҳон ё сенда ҳаё, ё менда вафо?
Лутфингми кўп ё фиғон, ё менинг дардим, ё менинг ҳилим?

Кўзингми тўккувчи қон ё шоҳ қиличи, ё фалак тийғи?
Ғамзангми ул кесағон ё жафо тийғи, ё менинг тилим?

Шоҳфурнинг насаби машҳур ҳаким Умар Хайёмга бориб туташади. Унинг (Шоҳфурнинг — Б. А.) вафоти 1204 (600 ҳижрий) йили Табризда содир бўлган ва Табризнинг Сурхоб деган жойида хожа Фазлиддин Хоқоний ҳамда Заҳириддин Форёбий ёнига дафн этилган.

Аммо ҳаким Умар Хайём (ҳам) нишопурлик эди. Кўп фозил, алхусус, нужум илмида замонасининг етук кишиси эди. Подшолар уни кўп азиз ва мукаррам тунтардилар. Айтишларича, Султон Санжар уни тахти ёнида бирга олиб ўлтирар экан. Хожа Носириддин Тусий⁶⁵ бу аҳволни Ҳулокухон⁶⁶ арзига етказиб деганки: «Менинг фазлим Умар Хайёмниқидан юз чандон ортиқ, лекин бу замонда бирон иш ўз қондасида бўлмай қолди».

«Изтизҳор ул-ахбор» («Ёддан айтилган хабарлар»)⁶⁷ китобининг муаллифи айтганки, хожа Низомулмулк Тусий, Умар Хайём ва Ҳасан Саббоҳ⁶⁸ Нишопурда бирга ўқиган, бирга дарс қилган эдилар, деб. (Шу туфайли), бир-бирлари билан дўстлик ипи ила боғланган эдилар.

Хожа Низомулмулкнинг иқбол юлдузи кўтарилиб, эътибор топиб, мамлакатга вазир бўлганида, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Хайём хожа (Низомулмулк) билан учрашиш ниятида Исфаҳонга бордилар. Хожа билан учрашиш муяссар бўлгач, хожа уларнинг пойқадамларига турли иззату икромлар кўрсатди. Орадан маълум муддат ўтгандан сўнггина, хожа (улардан) не боисдан келганликларини суриштирди. Умар Хайём деди: «(Бу ерга) келишдан мақсадим шулки, менга тирикчилик маошини Нишопурдан тайин қилсанг, токи фароғатда кун кечирсам». Хожа (Низомулмулк) рози бўлди. Кейин Ҳасан Саббоҳга қараб: «Сен нима дейсан?» деди. (Ҳасан Саббоҳ) жавоб қилди: «Мен дунёвий ишлар билан шуғулланишга (кўпроқ) илтифот қиламан». Хожа унга Ҳамадон ва Динворнинг ҳокимлигини берди. (Лекин), Ҳасаннинг мақсади хожа (Низомулмулк) вазирлигига шерик бўлиш эди. Шунинг учун ҳам (берилган) мансабни қабул қилмади ва хожадан дили оғриб, у билан ёвлашиб қолди. (Сўнгра) Султон Маликшоҳ надимлари билан доимий алоқа ўрнатди ва (улар билан) нарду шатранж ўйнашга машғул бўлди. Шу йўл билан султоннинг яқинлари ва надимларини ўзига ром қилиб олди, (улар орқали) султоннинг арзига (мана буларни) етказди. «Йигирма йилдирки, султон подшолик қилмоқда. У мамлакатдан не миқдор мол⁶⁹ жамланиб, не миқдори харж қилинаётганидан албатта воқиф бўлиши зарур». Султон хожа Низомулмулкни чақиртириб деди: «Мамлакат бўйича жамланадиган ва сарфланадиган молни қанча вақт ичида ҳисоб-китоб қилиб бера оласан?» Хожа жавоб қилди: «Подшоҳ салтанати туфайли, бугун мамлакат сарҳадлари Кошғардан Антокия⁷⁰ ва Румгачадир. Агар астойдил тиришиб ҳаракат қилсак, шояд, бир йил ичида бу иш охирига етказилур». Эртаси куни кечқурун Ҳасан Саббоҳ Султон олдида яна тиз чўкди: «Агар султон бу ишни менга топширса ва қўлимни узайтирса, қирқ кун ичида битириб, (унинг) арзига етказурман».

Султон дафтархона⁷¹ ихтиёрини унга берди ва буюрдиким: «Ҳисобчилар ва муставфийлар⁷² Ҳасаннинг ихтиёрида бўлиб, бу ишни қирқ кунда поёнига етказсинлар», деб. Ҳасан дафтар иши билан машғул бўлди. Қирқ кун яқинлашиб қолган ҳам эдики, у ишни поёнига етказай деб қолди. Хожа Низомулмулк бу иш Ҳасаннинг қўли билан охирига етиши мумкинлигини тушунди. (Шунинг учун) ҳийла ва тадбир ишлатди. Ўз чухрасига⁷³ кўп олтин ва мол бериб, Ҳасаннинг чухраси билан дўстлашишни буюрди. (Низомулмулк) чухрасига яна бундай деди: «Қирқинчи куни Ҳасан ҳисоб-китоб ишларини якунлаб келади. Иккаламиз уни султон даргоҳига олиб борамиз. Сен (йўлда) Ҳасаннинг чухрасига: «Қани хожанг дафтарини кўрай-чи, у нималарни ёзибди экан, бу дафтар янгими, ёки менинг хожамникими?» дегин. Ҳасаннинг дафтари қўлингга тушиши билан (уни) остин-устин ва паришон қил!» Шунга келишилди ва хожа (Низомулмулк)нинг чухраси қирқинчи куни Ҳасаннинг дафтарини (шу тариқа) паришон қилди. Хожа Низомулмулк ва Ҳасан Султоннинг ҳузурига бошлашиб кирдилар. Султон Ҳасанга (қараб) деди: «Дафтарни мукамал қилдингми?» Ҳасан жавоб берди: «Ҳа, мукамал бўлди». Султон: «(Ундай бўлса) келтир», деди. Ҳасан дафтарни султоннинг олдига қўйиб очди. Султон Рай хусусида сўраган эди, Румга тегишли варақ очилди. Ҳасан англадиким, хожа Низомулмулк макру ҳийла ишлатибдир. (Ҳасаннинг) кўнгли паришон бўлди, қўл-оёғи бўшашиб, шошиб-пишиб дафтарни йиғиштира бошлади. Султон унга қараб ўшқирди. Хожа (Низомулмулк) шу ондаёқ (султонга) арз қилди: «Эй, худонинг бандаси, мен бу одам девона эканлигини аввал, бошданоқ билган эдим, лекин подшомиз мажбур этганидан қаршилик кўрсатолмадим. Ахир қандай қилиб, бу қадар улкан мамлакат кирим-чиқимини қирқ кунда поёнига етказиш мумкин». Аҳли мажлис хожанинг бу сўзларини маъқуллаб, Ҳасанни маломат қилдилар. Султон Ҳасанни дарҳол даргоҳдан ҳайдаб чиқа-

ришни буюрди. У яширин равишда Исфаҳонда у уйдан бу уйга кўчиб юрди. Унинг Абулфазл деган раис⁷⁴ дўсти бор эди, (охири) ўшанинг уйдан паноҳ топди. Раис (Абулфазл) унинг кўнглини олди, Ҳасан бўлса, унга фириб бериб, уни зиндиқлик ва бидъат мазҳабига ўтказиб олиш пайига тушди. Бир кечаси раис (Абулфазл)га айтдики: «Агар биронта якдил ва ҳамжиҳат дўстим бўлганда, бу туркманнинг подшолигию бу қишлоқининг вазирлигига тамом барҳам берардим», деб. Раис (Абулфазл), бу одам Қошғардан то Мисргача чўзилган мамлакатни фақат бир дўсти ёрдамида қандай йўқ қила олар экан, балки у савдойлик дардига мубтало бўлиб қолгандир, деган мулоҳазага борди. Раис ўша куниеқ бодомнинг ёғи билан афтимун⁷⁵ олиб келди ва (уларни) заъфаронга қўшиб бир дори тайёрладики, у савдойликни дафъ қилар эди. Ҳасан шубҳаланиб, раиснинг уйдан (ҳам) қочди. Дайлам кўҳистонидаги Аламут⁷⁶ қалъасига келиб, тоат-ибодат билан машғул бўлди; қалъа кутволини⁷⁷ фирибгарлик билан ўз муридига айлантирди. (Ҳасан Саббоҳ) ҳамма вақт қалъа ташқарисидаги ғорда истиқомат қилиб, тоат-ибодат билан машғул эди. Қалъа кутволи ундан қалъа ичкарисига кириб туришини сўради. Ҳасан (Саббоҳ) жавоб қилди: «Мен бировнинг мулкида ибодат қилмайман. Менга қалъа ичидан бир ҳўкиз терисига сиғадиган ерни сотгинки, токи мен ўз мулкимда тоат-ибодат қилган бўлай». Кутвол (қалъа ичидан) бир ҳўкиз терисига сиғимли ерни ажратиб унга сотди. Ҳасан қалъа ичкарисига кириб олгач, унинг тамоми халқини, ҳийла ишлатиб, мурид қилиб олди, (сўнг) ҳўкиз терисидан ип эшиб, қалъа дарвозасининг бир табақасидан девор бўйлаб айлантириб, дарвозанинг иккинчи табақасигача тортиб келтирди. Эрта тонгда қалъа ҳокимига одам юбориб, (унга): «Эндиликда қалъа менинг мулким, чунки у менга сотилган. (Бундан буён) менинг мулкимда турмай, ундан чиқиб кет!», де-

ди. Қалъа аҳолиси Ҳасан (Саббоҳ) га мурид бўлиб қолгани учун, ҳоким ночор қалъани ташлаб чиқди.

Ҳасан (Саббоҳ) шу тариқа, макр йўли билан қалъани эгаллаб олди. Унинг баҳосини раис Абулфазлга ёзиб юборди. (Мактубда у ана бундай) деди: «Ҳозиргача биронта дўстим йўқ ва ёлғизман. Агар ёру дўстга муяссар бўлсам, ишларим яна ҳам юришиб кетгусидир».

У малъун, кишиларни гумроҳ қилиш ниятида, зиндиқия ва бидъат мазҳабига даъват этиб, теварак-атрофга ташвиқотчилар юборди. Эрону Туроннинг аксар халқи кўп йиллар ўша манфур офатига гирифтор бўлдилар. Улар аҳволининг бундан зиёд зикр этилиши қиссамизни беҳад чўзиб юборар. Ҳулокухон даврида кўпчилик қалъа ва мустаҳкамланган жойлар ишғол этилиб, булар салтанати ҳам емирилди. Хожа Насириддин Тусий бу хусусда айни қитъани айтмиш:

Олти юз эллик тўрт йил даврини сурди араб,
Зулқаъда ойн аввалин душанбаси келгунча то.
Тушди тахтдин самоилий подшоҳи Хуршоҳ ул кун,
Чўкди тиз Ҳулоку тахти оллида буткул Мосуво.

ЖАМОЛИДДИН МУҲАММАД ИБН АБДУРАЗЗОҚ ИСФАҲОНИЙ

Ҳаётига оид маълумотларни учратмадик. Лекин китобларга нақш солиб (Қаранг: Е. Бертельс. История персидско-таджикской литературы), фақирона кун кечирганлиги маълум. Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдураззоқ Исфаҳоний 1192 йили вафот этган.

Исфаҳоннинг ақобир ва олимларидан. Тўла мартаба ва обрўга эришган хушсухан шоир. Камолиддин Исмоил Исфаҳоний унинг ўғлидир. Султон Улуғбек кўрагон Жамолиддин Муҳаммад (ибн) Абдураззоқ сўзларини Камолиддин Исмоил сўзларидан ортиқ кўрар ва дердики: «Ажабо, отанинг сўзлари покизароқ ва шоиронароқ, лекин не сабабдин ўғилнинг сўзлари шуҳрат топибдир». Бу даъво далилсиз ва у кибрланишдир, зеро Камолиддин (Исмоил)нинг сухани ғоят нозик, зоҳири осон, мазмуни терандир. Аммо, подшолар сўзига шак келтирмаққа авомнинг дахли йўқ, (яъни): «Подшолар сўзи—сўзлар подшосидир».

Хожа Жамолиддин ибн Абдураззоқ Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ⁷⁸ ҳукмронлиги йилларида майдонга чиқди...

Сўнг Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ мард, шижоатли, хушбичим ва барваста подшо эди. Отаси Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мўғул лашкаридан қочганида, у Кобул томонга равона бўлди. Чингизхон лашкари-

нинг илғор қисмини Жалолиддин кетидан юборди. Султон Жалолиддиннинг унга қаршилиқ кўрсатишга мажоли келмади, аммо Кобулга қарашли Панжҳир⁷⁹ жангида мўғул лашкарини тор-мор келтирди. Чингизхон уни шахсан таъқиб этишга мажбур бўлди. Пойи мурғ ва Қаршидан кўчиб, Жайхундан кечиб ўтди. Бомиеъ орқали Ғазнига қараб юрди. Синд дарёси бўйида ҳар иккала лашкар бир-бири билан тўқнашди. Султон Жалолиддиннинг қаршилиқ кўрсатишга кучи етмади, лашкари тарқалиб кетди. Чингизхон дарёнинг лабига келиб тушди, Жалолиддин эса от билан ўзини Синд дарёсига отди ва шу ондаёқ уни сузиб ўтди. (Бу ҳолни) Чингизхоннинг тамоми лашкари томоша қилиб турди. Жалолиддин дарёнинг нариги соҳилида отдан тушди. Найзасини ерга санчиб, салласи, кийим-боши ҳамда қурол-аслаҳасини унга осди ва ўлтирди. Чингизхон дарё лабига келиб, Султон Жалолиддиннинг мардоналигига офаринлар ўқиди ва (султонга қараб) қичқирди: «Э, шаҳзода, сени чиройли ва сарвқомат, деб эшитган эдим, ўрнингдан тур, қадду қоматингни бир томоша қилай». Султон Жалолиддин қоматини ростлади. Хон яна қичқирди: «Э, подшоҳзода, ўтиравер, қадду қоматинг эшитганимдан юз чандон зиёда экан». Султон Жалолиддин ўлтирди. Чингизхон яна қичқирди: «Истагим шул эдики, умримни маъмур қилсанг. (Майли) энди саломат кетавер». (Шундан кейин) Чингизхон дарё лабидан (орқага) қайтди.

Султон лашкаридан у ер-бу ерда фақат етмишга яқин киши омон қолган экан, тўпланишиб Султон Жалолиддин олдига келдилар. (Улар) Гибрик ва Сувод тарафидан⁸⁰ Мултонга бораётган афғон карвонини Лоҳур ёнида талаб, (бирмунча), кучайиб олдилар. Тўрт юзга яқин қуролланган афғон ҳам Султонга келиб қўшилди. Уша кезде Балхнинг Дарайн анжир деган жойида мўғуллардан қўрқиб қочган лочин ҳазораси⁸¹ (Амир Хусрав (Деҳлавий) асли шу ҳазорадан чиққан эди) қолган

саккиз юз кишиси билан келиб султонга қўшилди. (Сўнгра) Каркасбол қалъасини забт этдилар. Мултон подшоси Султон (Жалолиддин) билан сулҳ тузди. Ҳиндистоннинг катта подшоси Алоуддин Кайқубод⁸² (эса) қизини Султонга берди. Султон (Жалолиддин) Ҳинд диёрида уч йилу етти ой ҳукмронлик қилди, (сўнг) Чингизхоннинг Дашти қипчоқ⁸³ тарафга қайтгани хабарини эшитиб, Ҳинд диёридан, Қаж ва Макрон⁸⁴ йўли билан, Қирмонга келди. Отасининг (султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг — Б. А.) амирлари жумласидан ва Қирмон ҳокими бўлмиш Бароқ Ҳожиб Султонни қарши олди, унга кўп пул ва инъомлар берди. Султон Қирмондан Форсга келди. Отабек Саъд ибн Занги⁸⁵ унинг истиқболига одам юборди, пешкаш⁸⁶ берди, аммо ўзи қалъадан чиқмади. [Султон] Исфаҳон, Ироқ ва Озарбайжонни бўйсундирди. Хуросону Ироқ халқи унинг келганидан шоду хуррам бўлдилар, мўғул шиҳналарини⁸⁷ осиб ўлдирдилар, [мурдаларини эса] куйдириб ташладилар.

Султон [Жалолиддин] бир неча йил Эронзаминни адлу инсоф билан идора қилди. Иниси Гиёсиддин базму ичкилик вақтида султоннинг хос кишиларидан бирини ўлдириб қўйди, [сўнг] қилмишидан ваҳимага тушиб, қочиб кетди ва бир неча бор Султон Жалолиддинга қарши исён кўтарди. Охири Қирмон ҳокими Бароқ Ҳожиб... томонидан ўлдирилди. Подшолик, то ўттиз минг кишилик мўғул қўшини Наҳима ва Шимтой бошчилигида яна Эронга бостириб киргунига қадар, узоқ вақт Султон Жалолиддин қўлида қолди. Султон Исфаҳонни ташлаб, яна мўғул қўшинидан қочди ва Озарбайжонга келди, [лекин] у жойда ҳам қололмаي Бидлисга борди. Малик Ашраф⁸⁸ унга қизини берди. Мўғул лашкари унинг қасдида [Бидлисга қараб] юрди. Малик Ашраф мўғул лашкари яқинлашиб қолганлигини (унга) кўп марта айтди, [лекин] султон унинг сўзларига илтифот қилмади. Уни, бундан кўзлаган мақсади ўз мулкидан чиқариб юборишдир, деб гумон қилди. Иттифоқо, кечаси мўғул лашкари

шаҳар остонасида пайдо бўлди. Бу вақт Султон Малик [Ашраф]нинг қизи билан ухлаб ётган эди. Султонни уйғотиб, мўғул лашкарининг етиб келганлигидан хабардор қилдилар. Султон Малик [Ашраф]нинг қизига деди: «Отанг тўғри айтган экан, мен эса унинг сўзларини ғараз, ҳеб ҳисоблар эдим. Энди нима қиласан? Шу вазиятда менга йўлдош бўлиб қоласанми?» Хотин деди: «Ҳа, қола оламан...» Султон [уни] отига мингаштириб, ярим кечада Бидлисдан қочди. Баъзиларнинг айтишларича, султон бир ўзи қочган.

Қиссага келсак, Султон мерос мамлакатидан тамом воз кечди ва бир қанча вақт саҳрою биёбонларда бўлди. Султоннинг сўнгги тақдири тарихчиларга маълум бўлмай қолди. Баъзиларнинг айтишларича, уни оти ва кийим-бошига таъмагир бўлиб ҳалок қилганлар, бошқаларнинг сўзларига қараганда, (Султон) салтанат ва дунёвий ишларга бефарқ бўлиб қолган ҳамда фақир либосига ўралиб, Рум ва Шомда истиқомат қилган, (лекин) уни бирон киши танимас экан. Бўлмаганда, ўн йил мобайнида, аҳён-аҳёнда «Султон фалон жойда пайдо бўлибдир», деган хабарлар эшитилиб, шаҳарларнинг халқлари беҳад севинганликларидан ноғора чалдирардилар, мўғул шиҳналари устига хуруж қилардилар, лекин бу хабарларнинг асоси йўқ эди. Оқибатда, мусулмонлардан кўп киши мўғуллар қўлида ўлдирилди. Султоннинг овозаси — анқо овозасига, унинг вужуди (бўлса) кимё вужудига ўхшар эди. Ҳақиқатлар тугунини ечгувчи шайх Рукниддин Алоуддавла Симнонийдан⁸⁹ нақл қиладиларки, у киши айтибдирларким: «Мен кунлардан бир кун, Бағдодда ўз пирим Нуриддин Абдурахмон Исфароиний олдида ўлтириб эдим. Шайх мажлисни ташлаб, ташқарига чиқдилар, муридлари ҳамда ҳамсуҳбатларини (бўлса) тутиб қолдилар. (Шу зайл) уч кечаю уч кундуз хонақога қайтиб келмадилар. Муридлар, шайхимизга нима бўлди экан, мабодо, биронта душман унга қасд қилмадими экан, деб изтироб чекдилар ва у кишини

қидира бошладилар. Ҳаттоки Бағдод вайроналари, ҳовузларнинг тубигача тинтиб чиқдилар. Тасодифан, намозшом вақтида (шайхнинг ўзлари) хонақога кириб келдилар. Муридлар беҳад суюндилар. Мен шайхдан йўқолиб қолишларининг боисини сўрадим. (У киши) айтдиларки, «Султон Жалолиддин салтанат ишларидан воз кечиб, дарвишлар жамоасига кирган экан. Бир неча йил тоат-ибодат ва сулук билан машғул бўлиб, валийлик даражасига етишган. (У) шу кунларда Бағдодга қарашли Сарсар қишлоғида жанда ямаш билан машғул бўлиб юриб, тангрининг раҳматига етишган экан. Менга (бу ҳақда) ғайб олаmidан хабар келди, (ўша қишлоққа) бордим ва шу кун ичида уни ювиш ва такфинлаб дафн этиш ила машғул бўлдим...»

РУКНИДДИН ҚУБОИИ

Ҳаётига оид маълумотларни учратмадик. Давлатшоҳнинг сўзларига қараганда, у Ганжа (Озарбайжон)лик машҳур шоир Мужирий Байлақоний (1197 йили ўлдирилган) билан ҳамаср бўлган. Шунга кўра, уни XII асрнинг иккинчи ярми, XIII аср бошларида ўтган, деб тахмин қилса бўлади.

Машҳур шоирлар жумласидан бўлиб, Асириддин Уммонийнинг⁹⁰ издоши, Пури Баҳойи Жомийнинг⁹¹ устозидир. Асли Туркистондан. Саёҳат қилиб, Ироқи Ажамга келиб қолган; Исфаҳонда Бадриддин Жожирмий билан беллашган ва мушоира қилган. Унинг суханига келсак, у Бадр (иддин Жожирмий)нинг сўзларидан афзалроқдир. Бадриддин Жожирмийнинг устози шоир Мужирий (Байлақоний) Қубойининг ҳамасридир...

Мавлоно Рукниддин (Қубойи) хожа Иззиддин ҳақида мана бу қитъани айтган:

На бўлғай бул масал охири, махдум,
Ки мен токай азоб илкида мазлум?

Ўн йил шу давлат деб чекдиму заҳмат,
Оқибат қолди дил муроддин маҳрум.

Йўлим мен банданинг хизмату дуо,
Мулзам этди охир ҳар икки йўлум.

Даҳру даврон ёмон ситамкор экан,
Одамлар жуда ҳам жоҳилу золим.

Бебахра эмасмен илму ҳунардин,
Бегона эмасдир сенга ҳам улум.

Сен на қашшоқсану мен на бойдурмен,
Сен на хизматкорсен ва на мен маҳдум.

Сен ҳамон подшосен, мен ҳамон қулмен,
Сен ҳамон ҳокимсен, мен ҳамон маҳкум.

Подшо фазилатин назмидир бул байт,
Худо раҳмат қилгур Саной марҳум.

Не қисанг қилавер, ихтиёр сенда,
Иста, бер мукофот, иста, қил ҳукм.

Аммо, Қубо Туркистон четида жойлашган кўнгили очувчи, ёқимли бир вилоятдирким, (илгари) улкан шаҳар бўлиб, ҳозирда харобдир. У диёр (шу кунларда) мўғул ва қалмоқнинг масканидир...

ТҮРТИНЧИ ТАБАҚА

Бу табақада йигирма фозилнинг зикри келтирилади, сўнгра ғазалғўйлар шарҳи баён этилади. Баъзи муваҳҳидлару орифларким, ҳол ва истиғроқ билан ирфон дарёсидан дурдона чиқарган эдилар, уларнинг зикри (ҳам) бу тазкирада охирига етказилади.

ШАЙХ ИЗИДДИН ПУР ҲАСАН ИСФАРОНИЙ

Маърифатли, муваҳҳид ва сўфийваш одам эди. Ислом ва мусулмонлар шайхи... шайх Али Лолонинг халифаларидан. Шайх Жамолиддин Аҳмад Зокирнинг муридидир. Гарчи валийлар силсиласидандир, лекин шоирликда ҳам етук киши эди. Туркий ва форсий шеърларни яхши айтур эрди. Туркий шеърларида «Ҳасан ўғли» тахаллусини қўлларди. Девони Руму Озарбайжонда машҳурдир. Мана бу ғазал ундан:

Афтодаҳолдир бераҳм ул шўх ннгорим, на қилай?
Уйлаб, дилимда қолмади сабру қарорим, на қилай?

Тобакай нола қилиб танбеҳ олурмен эл аро,
Куйди дилим, мен чинданам ошиқи зори, на қилай?

Кўрсатса гар ой юзлигим бир кун келиб дийдорини,
Юлдуз санолмай кечалар ўртанса борим, на қилай?

Олди менинг дилимни ёр, бермади менга эътибор,
Қолдим беёру беюрак, йўқдир диёрим, на қилай?

Йиқса оёқдин ёр ғами борми бунинг давоси ҳеч,
Ишқнда айланур бошим, йўқ ихтиёрим, на қилай?

Икки жаҳонда дўст этур ҳусни зиёдларни худо,
Пури Ҳасан айтур бугун, йўқ дўсту ёрим, на қилай?

ФАХРИДДИН БАНОКАТИЙ

XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV аср биринчи ярмида ўтган улкан муаррих, олим ва шоир. Тўла исми Абу Сулаймон ибн Довуд ибн Абулфазл Муҳаммад ибн Довуд Банокатий (1329 йили вафот этган). «Равзат ул-ал-боб фи таворих ал-акобир ва-л-ансоб» («Акобирлар ва насл-насаблар тарихларида оқиллар боғи») номли асари билан машҳурдир. Асар элхонийлардан Абу Саъидхон (1318 — 1336) даврида ёзилган. Унда Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва Урта Осиё қадимий тарихига оид қимматли маълумотлар бор. Мазкур асарнинг бир нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида (инв. № 7330, 133 ва рақ, XVI асрда кўчирилган!) сақланмоқда.

Донишманд ва фозил одам эди. Султон Абу Саъидхон даврида ўтган. «Тарихи Банокатий»ни у ёзган. (Унда) Хитой подшоларининг келиб чиқиш тарихи, Ҳиндистонда кечган воқеалар, яҳудийлар аҳволоти, Рум ва бошқа (мамлакатлар, халқлар)нинг аҳволини кенг, батафсил тарзда баён ипига тизган. Муаррихлардан биронтаси улар ҳолатини у (Банокатий) каби шарҳ қилмагандир. Шоирликда ҳам юқори мартабаси бўлиб, по-

киза қасидалар, пишиқ қитъалар айтган. Мана бу ғазал уникидир:

Невчун ғазабда жонон, не муддаоси, айтғил?
Ўткинчиму аҳд-паймон ё субҳ сабоси, айтғил?

Бўлмас сабабсиз асло бу шўхлигу дилбарлик,
Бу шўхлигу саркашлик, қайда адоси, айтғил?

Юзида бор малоҳат, қаддида бор зарофат,
Бу кун замона ичра борми қиёси, айтғил?

Ишқ ичра кимки бемор бўлса йўқдир давоси,
Бир дам маҳбуб жамоли — ошиқ давоси, айтғил.

Дилсизлара лутф этмоқ айб эмасдир, эй жонон,
Ошиқлара раҳм этур ҳатто худоси, айтғил.

Ҳар кеч димоғимга ел зулфи исин келтирур,
Ҳамрозу ҳамдам унга боди сабоси, айтғил?

Фахр Банокатийни невчун арзон сотурсен,
Хожа, ақлинг олган ул рақиб ошноси, айтғил.

ҲАКИМ НИЗОРИЙ КҶҲИСТОНИИ

Мулойим табиатли, донишманд одам бўлиб, сўзлари мақбул ва манзур эди. «Дастурнома»ни жамиятнинг одоби хусусида ёзган. Ўша китоб истеъдод соҳиблари орасида бағоят азиз ва мўътабардир. Мана бу байтни, мисол тариқасида, ўша китобдан келтирдикким, бундан унинг вазни маълум бўлсин:

Қирқ йилки маддоҳлик ҳунарим бўлди,
То ҳануз ундан не манфаат келди?

Ва яна:

Кел, бу айш мавсумидир, завқу шавқ ёймиш қанот
Ки, тўшалмиш боғ аро ўт-ўлан мисли бисот.

Фалак хазинадори тўкмишдир лола ҳар ён,
Боши тоғ доманида, сўнги олис самовот.

Ҳаёси йўқ хатибнинг*, чўп устига қўнибдир,
Айлаб тилин қўнғироқ сайрар мисоли ватвот.**

Етмаса ҳам васлига, кўрса магар Лайлини,
Мажнунга шул даводир, бефойда юзта Буқрот.

* Х а т и б — булбулдан киноя.

** В а т в о т — қалдирғоч.

Отди авом бошимға, маломатлар тошини,
Раъд бирла нафт қорура*** отган каби хурофот.

Низорий қоматини букмоқ санга на ҳожат,
Замон тикувчисидан топди қабо талофот.

Гарчи, Низорий сўзлари майпарастлик шеvasинда-
дир, аммо маърифат ва ҳақиқат борасинда ҳам айтган
сўзлари бор. Унинг олим ва муҳаққиқлигини сўзлари-
нинг ҳақиқатидан билса бўлади. (Шунинг учун ҳам)
уни майпараст ҳисоблаш бўҳтондир.

Низорийни баъзилар доно ва муваҳҳид, деб ҳисоблай-
дилар, бошқалар (эса) исмоилийлар жамоасидан, деб
айтадилар... Аммо Низорий тахаллуси хусусида баъзи-
лар шундай деганларки, у киши ориқ одам эканлиги
сабабидан (ўзига) Низорий тахаллусини олган эрмиш.
Баъзилар, (у) исмоилия халифалари жумласидандир ва
ўзини уларга нисбат берган, деб айтадилар. Аммо ик-
кинчи важ ҳақиқатдан йироқдир.

... Аммо исмоилия халифалари ўзларини Исмоил ибн
Жаъфар ибн Муҳаммадга... мансуб, деб ҳисоблайдилар
ва бошқа имомларга зиддилар. Уларнинг улуғи Маҳ-
дий бўлиб, 931 (391 ҳижрий) йили Мисрга хуруж қил-
ди ва уни забт этди. Унинг авлодлари, бир қанча вақт
Мисрда халифа бўлиб турдилар...

*** Раъд — отувчи қурол; нафт қорура — нефть солинган
шиша.

ЖАЛОЛИДДИН ИБН ЖАЪФАР ФАРРАҲОНИЙ

Сахий, олий ҳиммат ва мурувватли одам бўлиб, ҳамша деҳқончилик билан тирикчилик қилган. Шоир ва ғлимлар хизматида бўлар, (ўзи ҳам) хуш сухан шоир эди. Донишманд шайх Саъдий Шерозийга назира ёзган ҳамда шайх Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор»ига («Сирлар ҳазинаси») минг байтдан ортиқ, тенги йўқ шеър билан жавоб айтган. Ушбу дөстон ўша жавобдандир:

Қилди деҳқон дид билан бир янги боғ,
Ёнди боғда лолалар мисли чароғ.

Сарву гулу толни экди сафба-саф,
Қон анор бирлан беҳига тўрт тараф.

Бўлди наргис атридан сармаст чаман,
Қўрк талошур ёсуман бирла суман.

Ҳар дарахтнинг шохиди сайроқи қуш,
Кетказиб ҳушдин, қилур кўнгилни хуш.

Қўрса бўстон соҳибин ҳуркади фил,
Қўлга олмиш ул ҳавас йўлида бел.

Ер қазиб сувни оқизди ҳар томон,
Гўё ҳар бир мевага бахш этди жон.

Мевазор ичига бир кун кирди ул,
Жонсарак бир телба қушни кўрди ул.

Тумшуқ бирла чангали эрди узун,
Гоҳ чўқуб бир мева ерди, гоҳ узум.

Хому пишиқ — барин чўқилар эрди,
Хом-пишиқ баробар тўкилар эрди.

Қўриб, боғбон қаҳри ўт олди чунон
Ки, ёнди ўтидин замину замон.

Сочиб дон, ул тузоқ ташлади боққа,
Не тонгим, ғофил қуш тушди тузоққа.

Боғбон пистирмадан девдек отилди,
Икки-уч сакраб қуш бошига келди.

Кесмоқ учун ул қушчанинг бўйинини,
Пичоқ олди тезда ковлаб қўйинини.

Қушча шўрлик қилди нола, қилди зор,
Деди: «Эй, эр йнгит, ҳовлиқма зинҳор,

Жон қочмас, олурсен, аммо раҳм айла,
Сен мендан ожизми ё зўрми, ўйла?

Ўзни тий қонимни тўкишдин фақат,
Айтай эсдаликка учта насиҳат.

Биринчиси шулки, ким агар сенга,
Бўлмағур гап айтса, ишонма унга.

Иккинчиси шулки, асло ғам ема,
Мол кетса қўлингдан, ортиқ ачинма.

Учинчиси шулки обрўни берма,
Топмасанг — овора бўлиб ўтирма.

Арзимга қулоқ сол, ранжима бироқ,
Уч пандим уч ганждан кўра яхшироқ».

]

Қуш дилини деҳқон обод айлади,
Тузоқдин қушчани озод айлади.

Қуш боғбон қўлини шошиб тарк этди,
Камоннинг ўқидек тез учиб кетди.

Қўниб шох устига сайради, жўшди,
Ки деҳқон дардига янги дард қўшди.

Деди: «Сен ушлаган надир, билмайсен,
Сен дўсту шерикни қадр қилмайсен.

Бор эрди қорнимда тухумдек гавҳар,
Мамлакат нархидан ортиқ бир жавҳар.

Бахтингки чопмади, қўлдин чиқардинг,
Етиб, маҳшаргача ердинг, ичардинг».

Озод этганига бўлиб пушаймон,
Чўкди гаму гусса наҳрига боғбон.

Яна мол ҳаваси қалбида жўшди,
Яна макру ҳийла йўлига тушди.

Деди: «Шохда суҳбат айлаш фарз эмас,
Мингта гавҳар суҳбатингга арзимас.

Кел, дилим оромни бўл, оҳанги бўл,
Кунларимни айла рангин, ранги бўл.

Жон десанг, жону жаҳоним берайин,
Хоҳласанг, ичгали қоним берайин».

Уриб қаҳ-қаҳ, қаддини қуш тутди ғоз,
Деди: «Сен аблаҳ одам, масхарабоз!

Билмай туриб то менинг қорнимда мол,
Билган эрдинги, менинг қоним ҳалол.

Энди сен билдинги, бас, бордир молим,
Не кечар, тушсам қўлингга, аҳволим?

Айтиб эрдим мен сенга, эй қасоскор,
Топмасанг — бўлма, деб овора зинҳор.

Епишма кўп, жирканурмен юзингдин,
Насихатим чиқдими тез эсингдин?»

Қуш уни болади, гапнинг муҳими,
Йўқ эрди қорнида ўрдак тухуми.

Не қилар унда тухум, ўйлаб кўринг,
Ул ўзи келмас ахир тухумга тенг.

Ақлу ҳушинг агар бўлмаса чўлтоқ,
Ҳеч қийин иш эрмас фаҳмига етмоқ.

Бойлигинг йўқ эрди, бўлса ҳам бироқ,
Қўлдин чиқиб кетгач, нечун ғам чекмоқ?

То, Жалол, бўлма сен ҳам боғбонсифат,
Чекма мол-мулк талабида мусибат.

Аммо Фарраҳон Қум (вилояти) қишлоқларидан бўлиб, у Қум билан Ҳамадон оралиғида жойлашган. «Сувар ал-ақолим» («Иқлимлар сурати») муаллифининг айтишича, унинг атрофи қоплон овлайдиган яхши шикоргоҳдир ва шундай қоплонлар ов қилинадик, ундайлари ҳеч иқлимда учрамайди. (Ов қилинган) ўша қоплонларни подшоларга туҳфа ўрнида олиб борадилар.

АМИР ХУСРАВ ДЕХЛАВИЙ

Шарқ классик шеърятининг буюк даҳларидан бўлган бу зот (исми Яминиддин Абулҳасан Амир Хусрав) 1253 йили Ганг дарёси бўйида жойлашган Патёли қишлоғида (Ҳиндистон) йирик давлат арбоби оиласида дунёга келган. Асли Шаҳрисабзнинг лочин уруғидан. У беш йирик девони, «Қирон асасъдайн» («Икки саодатли сайёранинг туташиси»), «Мифтоҳ ул-футух» («Зафарлар калити»), «Ҳазон ул-футух» («Ғалаба хазиналари»), «Дувалроний ва Хизрхон», «Нўҳ сипеҳр» («Тўққиз қават осмон») сингари эпик дostonлари билан шуҳрат топди. Амир Хусрав Деҳлавий 1325 йили вафот этган.

Унинг камолоти (ортиқча) шарҳ ва баёнга муҳтож эмас. Фариштасифат зоти олам маънилари ғанимати билан бой, ийқон (имон, эътиқод—Б. А.) конининг гавҳари ва ирфон дарёсининг бебаҳо дуридир. Ҳақиқат ишқибозлигини мажоз шеvasида безаган, балки ҳақиқатнинг зебо келинига ишқибозлик қилган, гўзал ашъори билан телба ошиқлар ярасига туз сепган, хасталарнинг шикаста дилларини хусравона замзамаси ила майхуш этган (зотдир). Ошиқлар подшосидирким, номи ҳам Хусравдир. Сўзамоллик мулкида бу ном бенуқсондир, (шунинг учун ҳам) унинг ҳақидаги ортиқча гаплар

мартабасиз (ва) унинг хусусидаги қиссани қисқа қилиш лозим, салом вассалом.

Амир Хусравнинг асли туркдир. Айтишларича, у сабзалар қуббаси аталмиш Кеш шаҳридандир. Бошқа гапларга қараганда, у Пойи мурғ ва Қарши атрофида истиқомат қилган лочин ҳазорасидан бўлиб, у тоифа⁹² Чингизхон хуружи пайтида Мовароуннаҳрдан қочиб, Ҳиндистонга келган ва Деҳлида ўрнашиб қолган.

Амир Хусравнинг ота-боболари Султон Шамсиддин Муҳаммад⁹³ замонида амирлик мартабасига эришганлар. Амир Хусравнинг отаси Амир Маҳмуд ўша тоифанинг меҳтари ва амирзодаси бўлмиш Деҳли ҳукмдори Султон Муҳаммад Туғлуқшоҳ даврида⁹⁴ Ҳиндга амир бўлди. У Султон Муҳаммад Туғлуқшоҳнинг турли иноятларига эришди ва олий даражага сазовор бўлди. (Амир Маҳмуд) кофирлар билан урушда шаҳид кетди. Амир Хусрав отасининг ўрнига ўлтирди. Ҳиндистон подшоси Султон Алоуддин Муҳаммад⁹⁵ Амир Хусравга (кўп) иноятлар кўрсатди ва у амирлик мартабасига кўтарилди. Хизмату мулозамат вақтида турли фазилатлар касб этди ҳамда ота-боболарининг йўл-йўриқларини (янада) пок қилди.

Амир Хусравнинг Султон Алоуддин Муҳаммад ҳамда унинг карамли авлоди мадҳида айтган қасида ва китоблари бор. (Лекин) таҳқиқ оламининг насими унинг умид боғига қараб эсгач, тубан оламни (ўзининг) ҳиммат назаридан паст, деб билди. Кўп бор (султоннинг) хизматидан истеъфога чиқмоқчи бўлди, лекин Султон Алоуддин рухсат этмади. Охири, эвини қилиб, ул махлуқ хизматидан қутилди, ҳақиқат аҳлининг хизматига тунинди. Иродат қўлини маърифатли (ва) диёнатли шайх, восиллар йўлбошчиси ҳақиқат ва дин низоми Низомиддин Авлиё...нинг этагига урди, кўп йил сулук билан машғул бўлди, сулук давомида подшолар мадҳини шеърлар девонидан маҳв этди. Унинг хушбўй хотири равшан эди, ҳақиқатларни кашф этишда олий мартаба-

га эришди. Шайхлар шайхи ҳақиқат ва диннинг низоми Низомиддин Авлиё кўп бор муборак тили билан айтар эди: «Умид қиламанки, маҳшар куни шу туркбачча сўзларининг сийнаси билан мени афв этурлар». Хожа Хусрав кўп молу дунёсини шайхнинг қадамига нисор этди, «Хамса»ни... унинг кўрсатмаси билан ёзди, мана бу икки байтни шайхнинг таъзимда айтди:

Хонақоҳига мен то танда қўйдим,
Узимни Қаъбага таъзимдан тийдим.
Ки, ошён айлабон фаришта шифтин,
Бир чумчуқ мисоли қўймиш анга ин.

Яна шайх Низомиддин Авлиё Ҳиндистоннинг етук машойхларидан бўлиб, ўз қариндоши шайхулисом Фаридиддин Шакаржанжнинг муридидир. Шайх Фаридиддиннинг, тангри унинг руҳини муқаддас этсин, тариқатдаги силсиласи инсоф тоифасининг шайхулисломи шайх Маъдуд Чиштиёга⁹⁶ ... уланади.

(Яна) донишманд шайх Озарийнинг «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар дурдонаси») китобида айтишича, шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий умрининг охирида Амир Хусрав билан кўришиш ва суҳбатлашиш мақсадида, Форсдан Ҳиндистонга келган. Амир Хусравнинг шайх Саъдийга эътиқоди ҳайратланарли даражада ортиқдирким, (унга бўлган) ихлоси хусусида бундай деган:

Қуйди кайф устида Хусрав маъни майдин жомға,
Ки шираси Шероздаги майхонадандир аслида.

Яна бошқа бир жойда бундай демиш, мисра:

Ашъорим жузвининг шерозаси Шероздандир.

Қандай бўлмасин, унинг шайх Саъдийга ихлос ва эътиқоди маълумдир.

Фозиллар Амир Хусрав девонини жам қила олган эмаслар, зеро, инсоф юзасидан фикр қилиб кўриб, билганларки, дарё зарфга, илоҳиёт илми ҳарф қайдиға сифмас экан. Бахтиёр султон Бойсунқур баҳодир⁹⁷ Амир Хусрав шеърларини жамлашда кўп саъй ҳаракатлар қилди ва ўша пайтда 120 минг байтдан зиёдроқ шеъри тўпланди. Кейинчалик, (Амир) Хусрав газалларидан девонига кирмаган яна икки минг байтни топдилар. Таҳқиқ қилиб кўрдиларки, Амир Хусравнинг барча шеърларини тўплаш амримаҳолдир. Шу сабабдан, бу ишни тўхтатган эканлар. (Лекин) Амир Хусрав, рисо-лаларидан бирида ёзганки, менинг шеърларим 500 минг байтдан камроқ, 400 мингдан ортиқроқ, деб. Айтишларича, Амир Хусрав «Хамса»си 18 минг байтдан иборат, шайх Низомий Ганжавийнинг, тангри уни азиз, руҳини муқаддас тутсин, «Хамса»си эса 28 минг байт экан. Таажжубки, баъзиларнинг сўзларига қараганда, бундан ҳам кўп, бошқаларнинг фикрича, бундан камроқдир. Ҳар ҳолда камроқ, (лекин) балоғат ва фасоҳатда марғубдир.

Амирзода Бойсунқур Амир Хусрав «Хамса»сини шайх Низомий «Хамса»сидан ортиқ кўрар эди, маърифатли хоқон Улуғбек кўрагон буни қабул этмас ва шайх Низомийга эргашарди. Шу даъво туфайли, ҳар иккала фозил подшо ўртасида кўп бор тортишувлар бўлиб, ҳар бирлари бир шоирга ҳомийлик этар эдилар. Бордию бу тортишув шу кунларда содир бўлганида, замон фазл бозори жавҳаршуносларининг хотири... қайси шоир устун туришини аниқлаб берар ва шубҳани ўртадан кўтариб ташлар эдилар.

Қиссага келсак, Амир Хусравнинг хос ва нозик маънилари, пуршўр ва ошиқона суханлари инсон қалбига ўт ёқиб, ошиқларнинг сабру тоқатларини зуҳур этади... Агар унинг «Хамса»сини диққат билан ўқилса, унда нозик нуқталар борким, уларни тавсифлаб бўлмас...

Умрининг охирида Амир Хусрав ўз шеърларини

тўрт қисмга, бошқаларнинг гапларига қараганда, уч қисмга бўлган. Ҳар бир қисмни алоҳида ном билан атаган. Улар қуйидагича:

1. «Тухфат ус-сиғар» («Ёшлик туҳфаси»). Уни йиғитлик чоғида ёзган.

2. «Васат ул-ҳаёт» («Умр ўртаси»). Уни сулук аввалида ва етук вақтларида жам этган.

3. «Гуррат ул-камол» («Камолотнинг бошланиши»). (Сулукда) камолотга етишган ва шайхлиги аввалида жам этган.

4. «Бақийя ан-нақийя» («Поклик қолдиғи»). Ниҳоятда фақир ва букчайиб қолган чоғлари ёзган...

(Ва) Амир Хусрав ботиний ва зоҳирий фазилатлари туфайли, мусиқий илмида ҳам ғоятда моҳир эди...

Амир Хусрав суханларидан бундан ортиғини ушбу тазкирада келтирмақ (қиссанинг) чўзилиб кетишига сабаб бўлур, зеро, денгиз мавжи (ҳеч қачон) ҳовуз ҳавзасига жо бўлмаган...

Аmmo Амир Хусрав узоқ умр кўрди ва 1325 (725 ҳижрий) йили унинг саман оти муроднинг тор даҳлизидан ломакон майдонига чопиб чиқди, руҳ тўтиси хос қасидадан висол шакаристонига қараб парвоз олди. Унинг муборак мозори Деҳли шаҳрида, тариқат пирлари, қутблар ва авлиёлар султони Фаридиддин Шакарганж ҳамда машойихлар, тақводорлар султони, ҳақиқат ва дин низомининг (Низомиддин Авлиёнинг) гумбази ичиндадир.

Хожа Хусравнинг «Баҳр ул-аброр» («Сахийлар денгизи»), «Миръот ус-сафо» («Поклик ойнаси») ва «Анис ул-қулуб» («Қалблар улфати») сингари шарофатли қасидалари халқ ўртасида машҳур эканлиги, замон фозиллари бу қасидаларга назира битиб, фасоҳату балоғат камолига етказганликлари сабабли, ушбу тазкирада зикр этилмади.

Амир Хусравнинг «Хамса»дан бўлак, Деҳли подшоши Султон Алоуддинга бағишланган «Қирон ас-саъдайн»

(«Икки саодатли юлдузнинг туташиши»), «Маноқиби Ҳинд ва тарихи Деҳли» каби яна бир қанча насрий асарлари, ўн бир баҳрга риоя этиб, Ҳинд подшолари аҳволи баёнида битган китоби, Хизрхон муҳаббати таърифидаги «Дувалроний ва Хизрхон» достони, «Нўҳ сипеҳр» («Тўққиз қават осмон») китоби, (шунингдек) истифо ҳамда мусиқий илмида битилган китоблари ҳам бор...

ХОЖА ҲАСАН ДЕҲЛАВИЙ

Хожа Ҳасан Деҳлавий (тахминан 1327 йилларда вафот этган)нинг ҳаётига оид маълумотлар жуда кам сақланган. Лекин девони бизгача етиб келган. Унинг иккита нусхаси [инв № 101 П (П, 238) XIV] Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланмоқда.

Ул ҳам шайхулмашойих Низомиддин Авлиёнинг... муридлари жумласидан, Деҳли шаҳри хожазодаларидандир. Шоирликда Амир Хусравга пайравлик қилур эди. Бағоят ширин сўз киши. Сўзлари дарвишона, шавқ-завқ уйғотувчи, у қадар бадий бўлмаса ҳам, равон ва тушунишлидир.

(Хожи Ҳасан) хоксор ва сўфий одам эди. У ҳам Амир Хусрав сингари бор молу мулкани шайх (Низомиддин Авлиё)нинг қадамига нисор этган, (ўзи) фақиру бенаволик, қаноат ва мардлик била сулукка йўл тутган эди.

Ҳикоят. Кунлардан бир кун (Хожа) Ҳасан нонвой дўконда ўлтирар экан, (шу пайт) шайх Низомиддин Авлиё муридлари билан бозор оралаб борар эди. Амир Хусрав ҳам шайх билан бирга эди. Унинг назари Хожа Ҳасанга тушгач, хушбичимлиги, келишган қомати ва тамом қобилиятини кўриб, ундан сўради: «Нонни қан-

чадан сотаётибсан?» Хожа Ҳасан жавоб қилди: «Нонни тарозунинг бир палласига қўйиб, харидорга унинг иккинчи палласига тилло ташлашини буюраман. Тилло ташланган палла оғир келгандагина, нонни харидорга бераман». Амир Хусрав деди: «Бордию харидор камбағал ва қашшоқ бўлса, нима қиласан?» Хожа Ҳасан жавоб қилди: «Унда ўша одамдан нон учун (фақат) ниёз оламан». Амир Хусрав (Хожа) Ҳасаннинг бундай жавобидан таажжубланди ҳам бу ҳолни шайх (Низомиддин Авлиё)га арз этди. (Хожа) Ҳасан ҳам талаб дарди этагидан тутган эдиким, дўкон ва дўкондорликни тарк этиб, шайх хонақосига борди.

Хожа Ҳасан девони шу кунларда ҳам азиз ва муқаррам. Сўзларига соҳибназар ва истеъдод эгаларининг эътиқод ва илтифотлари ҳаддан зиёда, чунки сухани хосу авом ўртасида кенг тарқалган. Бу ерда бир ғазалдан ортиғини келтириб бўлмас.

Ғазал:

Соқиле, май бер, ки Шарқ эрмас булутдин зарра оқ,
Бўлди сарв шохлари кўм-кўк, қолди садбаргларда оқ.

Май агар бермоқ эсанг, биллур қадаҳда бер менга,
Гул-гул ёнур гулгун шароб бўлса қадаҳ агарда оқ.

Тўкди Зулайҳо кўзидек, баҳри Юсуфга ёш, булут,
Ешки, менгзар дийдан Яъқуб пайғамбарга, оқ.

Айтки ғор ўргимчаги, бул пардадин не наф, десам:
«Келди бир меҳмон — азиз, шундан эшикда парда, оқ».

Ҳам суҳбат айлаб дамба-дам чайқатур толни шамол,
Очмиш суман сиррини ул ҳам суҳбати дафтарда, оқ.

Эй, Ҳасан, душманга асло қилма дилингни оқ ва рост,
Чунки қанот ҳам бўлмагай бу қаро зоғларда оқ.

Шоирлардан кўплари бу ғазалга жавоб айтганлар,
(лекин) улардан биронтаси бу ғазалдек шавқ уйғотма-
ган.

Хожа Ҳасан вафотининг тарихи маълум эмас.

ХОЖУИИ КИРМОНИИ

Асл исми Абу Ота Маҳмуд Хожуйи Кирмоний. Хамсачиликда янги анъана яратишга уринган улкан шоир (1280—1341). Унинг «Хамса»си асосан икки романтик дoston—«Хумой ва Хумоюн» ҳамда «Гул ва Наврӯз»дан иборат. Шоир бу асарини яратишда халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Кирмоннинг бузургодаларидан, фозил ва хушсухан кишидур. Даврининг фозилу мўтабарлари уни фасоҳат ва балоғатда тенги йўқ, шоирлар наҳбанди, деб атаганлар. У Кирмонда турғун бўлиб қолмай, доимо саёҳат қилар эди. «Хумой ва Хумоюн» китобини Бағдодда битган ҳам бу дostonда суханворликнинг додини берган. Уша ерда (яна) марғуб ғазаллар ёзган. Ўз юртига зўр иштиёқи бўлгани боисидан мазкур дostonида мана буларни (ҳам) айтган (*ғазал*):

Хуш ўлур, анбар исин боди саҳар
Кирмоним тупроғига етурса гар.

Хуш ўлур бул булбули дostonсарой
Топса бойқуш бирла зоғлар ичра жой.

Айт, гуноҳим не сенга. чархи фалак,
Айрилиб ул хоки покдин, мен ҳалак?

Токи мен Бағдодни қилмай юз ватан,
Узга жой келмас кўзимга, Дажладан.

(Кирмоний) ўша вақтда донишманд шайх, муҳаққиқлар етакчиси, восиллар султони, миллату дин суянчиғи Алоуддин Симноний суҳбатидан баҳра топиб, (унга) мурид бўлиб қолди ҳам бирмунча йил Сўфиободда сўфийлик билан машғул эркан, шайх (Алоуддин Симноний) жанобларининг шеърларини жамъ қилди...

Хожунинг девони йигирма минг байтдан иборат. Ҳаммаси маснуъ. (Девон) покиза қасидалар, қитғалар ва ғазаллардан тузилганки, таҳсинга сазовордир. Ушбу тазкирага бундан ортиғини сиғдириш мушкул.

Хожунинг вафоти 1341 (742 ҳижрий) йили содир бўлган.

БЕШИНЧИ ТАБАҚА

САЛМОН СОВАЖИИ

Асл исми Жамолиддин Салмон Соважий (1300 — 1368). Ҳзи озарбайжонлик, форс-тожик классик адабиёти намоёндаларидан; шеърятнинг қасида, газал, маснавий ҳамда бошқа жанрларида ижод этган. Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин»и типиди «Жамшид ва Хуршид» достонини битган. Шеърларидан айрим намуналар турли шеърӣ тўплам ва баёзларда (Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 202, 233, 235, 348) сақланиб қолган.

Шуаро улуғларидан; Совади маълум ва машҳур киши эди. Унинг хонадонини подшолар азиз ва мукарам тутардилар... Отаси хожа Алоуддин Муҳаммад Соважий котиблик қилган ва унинг фазилати машҳурдир.

Хожа Салмон илми сиёқни ҳам яхши билган, шеърӯ шоирликда ўз асрининг саромади бўлган. Донишманд шайх Рукниддин Алоуддавла Симноний айтган экан: «Симноннинг анорию Салмоннинг шеърига ўхшаши ҳеч ерда йўқ», деб. Бу гапнинг исботи — шоирнинг шеърӣятда кўрсатган истеъдодидир. Фозиллар олдида равшанки, бундан зиёд ақл, ақлга сиғмайди. Хусусан, шоир

девонига кирмаган бир қасида унинг истеъдодидан ягона гувоҳдир.

Ҳикоят. Хожа Салмон Совадан Бағдодга борди. Унинг амир Шайх Ҳасан нўён⁹⁸ ва маликаси Дилшод хотин мулозаматига муяссарлиги шундан бўлдики, кунлардан бир куни амир Шайх Ҳасан ўқ узар, Саодат исмли ғуломи ўқ кетидан чопиб бориб, олиб келар эди. Хожа Салмон мана бу байтларни ўша аҳвол хусусида айтди:

Қўлига шоҳ олса гар Чочий камон,
Чиқди ой қавс буржига, деб қил гумон.

Уч қанот бургут мисол ёйи зоғи,*
Бош қўйиб бир гўшага турмиш доғи.

Қўйди шоҳ кифтига бош, андоқ дегил,
Айтди шоҳ қулоғига бир сирни ул.

Подшоҳ ҳар дафъа ўқ узганда, боз
Ёй ипи ҳар гўшадин бергай овоз.

Ўқ, сенга шоҳим, итоат келтирур,
Ўқ агар отсанг, саодат келтирур.

Нолани даврингда зот топмас раво,
Ки камондин ўзгага ул нораво.

Чунки султон даврони ушбу турур:
Кимса йўқ бунда камондин, ўзга зўр.

... Ҳикоя қилишларича, хожа Салмон (бир кеча) Султон Увайс⁹⁹ мажлисида шаробхўрлик билан машғул экан. Қетмоқчи бўлиб ташқарига чиққанида, султон бир

* Зоғ — камоннинг ўқ қўйиб отиладиган бурчаги.

шамни олтин шамдонда унга олиб чиқиб беришни фаррошига буюрди. (Фаррош) уни уйига кузатиб қўйди. Эрталаб фаррош ундан шамдонни талаб қилди. Хожа Салмон (эса) мана бу байтни ёзиб, султонга бериб юборди:

Кеча тунда куйди ул шам, зорланурмен мен букун,
Гар талаб қилса лаган, шоҳ, ўртанурмен мен куйиб.

Султон байтни ўқиб, қаҳ-қаҳ уриб, кулиб юборди: «Таъмагир шоир уйдан (ҳатто) шамдонни ҳам олиш мушкулдир», деб ўша шамдонни унга инъом этди...

Хожа Салмон шеърларидан ушбу тазкирага бундан ортиғини киритилса, гап чўзилиб кетар.. (Умуман), хожа Салмон куллиёти истеъдод соҳибларига шеър ушбу ширлик бобида фойда келтиргудек бир китобдир.

Хожа Салмон, Султон Увайс ҳам унинг онаси Дилшод хотин кўрсатмаси билан Зоҳир Фарёбий қасидасига жавоб айтган. Бунинг эвазига Рай мулкидан икки обод қишлоқни шоҳ унга суюрғол¹⁰⁰ этган. Уша қасиданинг матлаи будир:

Ҳам оғзингу ҳам ақиқ лабинга нақди жон қўймиш,
Топиб, хилватга бир нафис жинсни ниҳон қўймиш.
Ул қутининг қулфи лаъдан, ул сенинг лабингдурким,
Устига қора холинг муҳрни чунон қўймиш.

Камина фикрича, бу икки байт инъомига Рай мамлакатининг ҳаммасини берсалар ҳам (Салмон) ҳақиқага хиёнат қилган бўлур эдилар.

Хожа Салмон узоқ умр кўрган, кўзи ожиз бўлиб, охири (султоннинг) хизматидан кетган. Қолган умрини (сабру) қаноатда ўтказган. Султон Увайс унга Райу Сова вилоятларини суюрғол қилиб берган. Салмон Соважий 1368 (769 ҳижрий) йили бу қоронғу хокдондин жаннат боғига кўчди.

НОСИР БУХОРИЙ

XIV асрда ўтган улкан шоир. Қасида, тар-жиъбанд, маснавий, ғазал, қитъа ва мухам-маслари билан машҳур. Носир Бухорий инсо-ний муҳаббатни тараннум этади, кишиларни яхшиликка чақиради, риёкор руҳонийларни фош этади. Девони Ленинград, Тошкент, Ду-шанба шаҳарларида сақланмоқда.

Фозил ва дарвиш (табиат)дир. Шеърлари аҳволи руҳиясига муносиб. Фақирона сўзлари қалбга етиб бо-ради. (Носир Бухорий) ҳамиша дарвиш либосида саё-ҳат қилиб, наमतдан тикилган қабо, тақия, бўз чопон кийиб юрган. Унинг китобдан бошқа бирон нарсаси бўлмаган. Баъзи байтлари мазкур тазкирада тилга олинган. Мана бу қасида уникидир:

Бил, қаноат — мулки дарвеш, бешак мусаллам эрур,
Бўлса ҳам дарвеш номин ул султони олам эрур.

Мўл-ку чарх танурида қайноқ қуёшдин кулча нон,
Аммо дарвеш супрасида чошгоҳ маҳал ул кам эрур.

Ҳодисалар захри сени бир кунин этгай ҳалок,
Чунки илон янглиғ фалак ҳалқан арқам эрур.

Бўлди одамзод ҳоли танг дирҳам туфайли ҳар нафас,
Шубҳасиз, ҳолим чигал бўлса, сабаб — дирҳам эрур.

Ҳикоят қиладиларки, дарвиш Носир (Бухорий) Маккага ўтаётиб, дорулислом Бағдодга кирди. Хожа Салмоннинг овозасини эшитган эди, (шунинг учун ҳам) уни топиш ва учрашишга қарор қилди. Кунлардан бир куни, баҳор пайти (Хожа Салмон) бир гуруҳ истеъдод эгалари ҳамроҳлигида Бағдод қалъаси девори ёнidan селдек пишқириб оқаётган Дажлани тамоша қилиб турган эди, Носир келиб салом берди. Салмон сўради: «Сен ким бўласан?». Носир жавоб қилди: «Ғариб ва шоир одамман». Хожа Салмон уни имтиҳон қилиб деди:

Дажланинг рафтори бу йил, вожаб, мастонадир?

Носир Бухорий жавоб берди:

Пойи магар занжир аро, лабда каф, девонадир?

Хожа Салмон Носирнинг латиф таъбига офаринлар ўқиди, уни оғушига олиб, исмини сўради. (Хожа Салмон) дарвиш Носир шуҳратини эшитган эди, (шунинг учун ҳам) бирмунча вақт бир-бирлари билан ҳамсуҳбат бўлдилар. Носир (Бухорий)нинг хожа Салмонга зўр эътиқоди бор эди ва ўзини (хожа) Салмон шогирди ҳисобларди. Мана бу ғазал ҳам уникидир:

Ер бирла суҳбат қургали ажаб, бизда ҳавас бордир,
Сабаб на мастлиғу на май, фақат дил васлиға зордир.

Оташнафасларга мудом майхонанинг қадри аён,
Бул харобот ичра тушкун кўнгулларга не ҳам бордир?

Тавҳидга бўлмас даъвогар ҳеч кимса ҳам мадрасада,
Чулки муваҳҳид ҳар қачон тавҳидлара сардордир.

Бас, нечун тасбеҳ лозим, жойнамоз ҳам, бас, нечун?
Руҳ эрур оғир, улов жиндак агар бемадордир.

Ажаб эрмас агар Носир жудоликдан фиғон этса,
Паришон айлаган юрту жудо этган уни ёрдир.

АМИР ЯМИНИДДИН ФАРЮМАДИИ

Сарбардорларни мадҳ этган машҳур шоир Ибн Ямин Фарюмадийнинг (1286 — 1368) отаси «Тазкират ут-таворих» («Тарихлар мажмуаси») китоби муаллифи Абдулла Кобулий (XVI асрнинг сўнгги чораги — XVII аср биринчи ярмида ўтган), «Тазкират уш-шуарои мутақаддимин, салотини муосирин ва бузургони мутаворин» («Илгари ўтган шоирлар, замондош ҳукмдорлар ҳамда маълум бўлмаган улуғ зотлар зикрида») асари муаллифи Шарифжон маҳдум (1867 — 1934 йилдан кейин) ҳам Амир Яминиддин Фарюмадийнинг фозил, аҳли дил, хуштабъ ва сўзамол киши ўтганлигини айтадилар. «Туғройи» унинг тахаллусидир. Шунга қараганда, у элхонийлар давлатининг соҳиб девони хожа Алоуддин Муҳаммадга котиблик қилган бўлиши эҳтимол. Абдулла Кобулий ва Шарифжон маҳдум ҳам Давлатшоҳга эргашиб, унинг 1324 (724 ҳижрий) йили вафот этганлигини қайд этадилар. Лекин Ибн Ямин бир қитъасида отасининг 1322 (722 ҳижрий) йили вафот этганлигини аниқ битган (Ибн Ямин. Куллиёт М. Е. Салтиков-Шчедрин номидаги Ленинград халқ кутубхонасида сақланаётган қўлёзма, инв. № 403, в. 272 а).

Фазл бўстонида анинг шарофатли вужуди бир да-
рахтдирким, меваси—Ибн Яминдир. Аҳли дил, хуш
хулқли бу фазл эгаси асли туркдир. Султон Муҳаммад
Худобанда¹⁰¹ даврида Фарюмад қишлоғидан еру от-
улов сотиб олиб, шу қишлоқда сокин бўлди. Амир Маҳ-
муд ибн Ямин (иддин) Фарюмадий шу қишлоқда туғил-
ди. Султон Абу Саъидхон¹⁰² замонида кўп йиллар Хуро-
сон соҳиб девони¹⁰³ саодат ҳам ҳашамат эгаси хожа
Алоуддин Муҳаммад Фарюмадий Яминиддинни ўзига
яқин тутиб, (унга) кўп эҳтиромлар кўргазди.

Амир Яминиддин билан, унинг ўғли — Ибн Ямин но-
ми ила машҳур Амир Маҳмуд ўртасида мушоира ва
шеърғўйлик воқеъ бўлур эди. Ҳар иккалалари ҳам хуш-
сухан шоир эдилар. Фозиллардан баъзилари Амир
Яминиддин сўзларини (ўғли) Амир Маҳмуд сўзларидан
ортиқ кўрганлар. (Лекин) маълум бўлишича, бу кибр-
ланиш, далилсиз даъводир. Амир Яминиддин мана бу
рубойини (ўғли) Амир Маҳмудга ёзган:

Эди итоб бирла фалак буқаламун,
Ҳам бу хоспарвар замон — дунёи дун.
Тўлдирди май шишасидек кўзимга ёш,
Тўлдирди қалб пиёласин қонга бугун.

Амир Маҳмуд ибн Ямин отасига мана бу жавобни
қайтарган:

Этди фалак жабри мени оннагун,
Ки тошни ҳам дил фарёди айлади хун.
Айладим минг қайғу бирла кундузни кеч,
Не каромат кўрсатур гардун бу кун?

Амир Яминиддин ўғли Амир Маҳмудга — Румдан
Хуросонга назм ва наср била мактублар ёзган. Амир
Маҳмуднинг ҳам отасига йўллаган жавоблари ғоятда
машҳурдир ва ушбу тазкира бундан ортиқчасини сиг-
диrolмайди...

(Ва) Амир Яминиддин вафоти 1324 (724 ҳижрий) йили содир бўлган ва у Фарюмад қишлоғида дафн этилган. Унинг авлодлари шу кунларда ҳам ўша вилоятда истиқомат қиладилар.

Лекин хайру карамли вазир хожа Алоуддин Муҳаммад ота-боболаридан тортиб, Хуросонни идора этиб келар эди. Султон Абу Саъидхон замонида у Хуросон вазирлигида тўла мустақилликка эришган. Кўп йиллар Хуросон ишлари унинг қўлида бўлган. Фарюмад шаҳристонини¹⁰⁴ у бино эттирган. Бу жуда катта бинодир. Муқаддас Машҳад шаҳрида... айвон ва минора бино қилдирган. Султон Абу Саъидхон вафотидан сўнг Хуросонни ўзига тўла итоат эттиришга қасд қилиб лашкар тўплади. Сарбадор лашкарлари унга хуруж қилдилар. 1337 (737 ҳижрий) йили (Хожа Алоуддин) улардан енгилди. Сарбадор лашкарлари уни Астробод тоғларида тутиб ўлдирдилар.

АМИР МАҲМУД ИБН ЯМИН

Асли исми Маҳмуд, лақаби амири муставфий. Ибн Ямин адабий таҳаллусидир. У Сабзавордан ўн тарт фарсах шимоли-ғарбий тарафда жойлашган Фарюмад қишлоғида 1286 йили дунёга келган. Дастлабки маълумотни Фарюмадда олган. Отаси ёрдамида Рўдакий, Фирдавсий, Фаррухий, Анварий, Санойй ва Хоқоний асарлари билан танишган. Мадрасада Шамсиддин мударрисдан, олим Ҳакимиддиндан таълим олган. Асосан деҳқончилик билан кун кечирган. Ибн Ямин 82 ёшида, 1368 йили вафот этган. Унинг қитъа, қасида, ғазал, рубоий ва маснавийлардан тузилган девони бизнинг замонамизгача кўп нусхада етиб келган. Жумладан, Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида унинг олти нусхаси (инв. № 176, 209, 429, 460, 721, 954) сақланмоқда.

Давлатшоҳнинг қуйида жаҳонгир Темур билан сарбадорлар ҳукуматининг сўнгги намояндаси Али Муайяд ўртасидаги садоқат ва дўстлик тўғрисида келтирган ҳикояти ҳақиқатдан йироқдир. Асли Темур Эронни босиб олибгина қолмай, балки халқ ҳаракатларини бостирди. Темур сарбадорлар билан Журжон ҳокими Амир Вали ўртасидаги низо ҳамда Али Муайяднинг ёрдам

сўраб қилган мурожаатидан фойдаланиб, Эроннинг марказий районларига бостириб кирди ва уни бўйсундирди. У аввал, бошқа душманларини баргараф этиб олгунча, Али Муайяд ҳамда Ҳирот ҳокими Ғиёсиддин Куртни ўз юртларида ҳоким қилиб қолдирди, кейинчалик уларнинг ҳар иккаласини ҳам ўлдиртирди.

Байт:

Бўлса қай тарзда падар, фарзандда ҳам бўлғай шу тарз,
Ки қиймати онча бўлур, чекса магар ким қанча арз.

Дарҳақиқат, Амир Маҳмуд асрининг фозил кишиларидан, феъл-атвори ёқимли, хуштабъ ва хушсухан одам эди. Деҳқончиликдан топган нонини шоиру фақирлар билан бўлишиб еган. Ақобирлар уни таъриф ва тавсифдан ортиқ туради, деб ҳурмат қилишган. Шу кунларда шеърлари Эрону Туронда ҳам ўқилади...

Амир Маҳмуд сарбадорлар жамоасининг маддоҳи (куйчиси) эди ва 1344 (745 ҳижрий) йили ҳаёт омонатини қазою қадар муваккилига топширди...

Ибн Яминнинг мунаввар қабри Фарюмадда, отаси мозори ёнидадир.

Аммо тарихчилар сарбадорлар аҳволига асло қўл урмаганликлари, фозиллар улар ҳақида биронта тарих (китоби) битмаганликлари сабабидан, улар тарихидан андак қисмини ушбу тазкирада баён этиш вожиб кўринди. Чунки (улар) шижоатли, марду ҳашаматли бир жамоадирларким, Султон Абу Саъидхон вафотидан сўнг Хуросоннинг аксарий шаҳарларини қарийб эллик йил идора қилдилар. (Хуллас) сарбадорлар тарихи йирик тарихчилар забт доирасидан тушиб қолгани боисидан, улар қиссаси ушбу бобда келтирилса фойдадан холи эрмас, балки керакдур.

Сарбадорлар бир навъ одамлардирким, уларнинг не сабабдан сарбадор аталишлари важҳини билмоқ керак.

Улардан бир неча киши ҳукумат (сарбадорлар ҳукумати — Б. А.) тепасида турганлар. (Улар қуйидагиларди): 1) Абдураззоқ. 2) Абдураззоқнинг иниси — Важиҳиддин Масъуд. 3) Хожа Али Шамсиддин Фазлуллоҳ. 4) Амир Яҳё Курробий. 5) Хожа Заҳириддин Курробий. 6) Паҳлавон Ҳайдар қассоб. 7) Амирзода Лутфуллоҳ. 8) Паҳлавон Ҳасан Домғоний. 9) Хожа Али Муайяд.

Абдураззоқ хизматининг зикри. У киши сарбадорларнинг биринчиси; отаси Хожа Фазлуллоҳ Боштиний Жуьин шоҳининг аъёнларидандир. Боштин Сабзавор қишлоқларидан бири. Хожа Фазлуллоҳ ҳурматли ва ҳашаматли одам. Бадавлатликда Байҳақ атрофида унга баробар келадиган киши йўқ эди. Унинг уч ўғлидан каттасининг исми Абдураззоқ, кичигининг оти Важиҳиддин Масъуд, учинчиси Шамсиддиндир.

Абдураззоқ шижоатли, мард, қадду қомати келишган, хушбичим йигит эди. У Сабзавордан Озарбайжонга Султон Абу Саъидхон мулозаматига борди. Хон шижоат ва мардлик аломатларини кўргач, уни тарбиятига олиб, аввал ясовул қилди. У бирмунча вақт шу хизматда турди. Қуилардан бир куни хон уни солиқ йиғиб келиш учун Қирмонга жўнатди. Қирмонда (тўпланиши лозим бўлган) солиқни жам этди, (лекин) қисқа фурсатда унинг ҳаммасини йўқ қилиб қўйиб, изтиробда қолди. Охири, ноиложликдан, отасидан қолган мулкни сотиб, девонга тўланиши лозим бўлган маблағни жамғариш мақсидида, ўз ватанига қараб йўл олди. Йўлда Султон Абу Саъидхон вафот этганлиги хабарини эшитиб, (бундан) шоду хуррам бўлди. Сўнг яширинча Боштин қишлоғига келди ва қариндошларини тўплаб, уларга йўлда эшитган хабарини етказди. Унга тобеъ бўлган кишилару қариндошлари Абдураззоққа арз қилдилар: «(Бу ерга) хожа Алоуддин Муҳаммад Фарюмадийнинг жияни келган. Бир неча кундирки, қишлоққа жабру зулм ўтказиб, биздан шароб ҳамда паричеҳраларни талаб

қилмоқда». Абдураззоқ деди: «Жаҳон пароканда бўлиб турган бир пайтда, не сабабдан бир қишлоқи болашиг ору номусини тўқмоқчи бўласиз?!» Ҳа куни кечаси вазир Алоуддин Муҳаммаднинг жияни устига бостириб бордилар ва уни бандга олиб ўлдирдилар. (Эртаси куни) эрталаб Боштин қишлоғи четига дор тикдилар. Салла ҳамда тақияларини дорга осиб, тошбўрон қилдилар ва ўққа тутдилар. Сўнг ўзларига «сарбадорлар» деб от қўйдилар. Ана шу ернинг ўзида етти юз киши Абдураззоқ билан бирга аҳду паймон чекдилар.

Бу хабар (вазир) Алоуддин Муҳаммадга етгач, хожа Жамолиддинни бир минг қуролланган отлиқ билан сарбадорларни дафъ этиш учун юборди. Муғнеса қишлоғи ёнида (улар ўртасида) уруш бўлди ва сарбадорлар хожа Алоуддин Муҳаммад лашкарини тор-мор келтирдилар. Абдураззоқ иниси Масъудга деди: «Бор ва Алоуддин Муҳаммаднинг ўзини ҳам йўқот!» Шикаст топган лашкарни таъқиб этиб, Фарюмадгача бордилар. Хожа Алоуддин Муҳаммад бундан хабар топиб, уч юз кишиси билан Астробод томонга қочди. Сарбадорлар уни таъқиб этиб бордилар. Кўҳсор ҳамда Кабуджомога қарашли Дизобод қишлоғида хожани тутиб, шаҳид қилдилар. Бу воқеа 1337 (737 ҳижрий) йили содир бўлди. Сўнг, хожа Алоуддин Муҳаммаднинг молу мулки, хазинасини талаб, Боштинга қайтдилар ва шошилишч равишда Сабзаворга юриш қилиб, уни фатҳ этдилар.

Эзгу тасодифлардан ва сарбадорлар давлати (пайдо бўлиши)нинг аломатларидан (яна) бири будирким, Ҳа вақтда Амир Абдулла мавлавий хожа Алоуддин Муҳаммаднинг қизини ёқтириб қолиб, қирқ туяга қимматбаҳо буюмлар, олтин ҳамда ипак мато ортиб, Туршиздан Фарюмадга юборган эди. Карвон чўл орқали Байҳаққа қарашли Дуввина қишлоғига етиб келган ҳам эдики, Абдураззоқ ундан хабар топиб, Ҳа молни тўлиғича ўз тасарруфига киритиш мақсадида, иниси (Важиҳиддин) Масъудни юборди. (Сарбадорлар) бу мол билан куча-

йиб, шавкатли бўлиб олдилар. (Ўша вақтда) Абу Саъидхон ва хожа Алоуддин Муҳаммаднинг уч мингга яқин йилқиси Родгон ва Султон Майдон ўтловида юрган эди, Абдураззоқнинг ўзи бориб ўша отларни тасаруфига олди. Сабзаворга келтириб икки минг пиёда аскарини отлантирди ҳамда ўз номига хутба ўқиттирди.

Абдураззоқ бир йилу икки ой ҳукмронлик қилди. Жуйин, Исфароин, Жожирм, Биёр ва Хўжаидни (Хуросондаги Хўжаидни — Б. А.) ўзига бўйсундирди. Лекин у фосиқ, бадфеъл ва золим табиат одам эди. 1338 йил сентябрь ойида (738 ҳижрий йилнинг сафар ойи) иниси хожа Важиҳиддин Масъуд томонидан ўлдирилди. Унинг ўлдирилиши сабабини қуйидагича ҳикоят қиладилар. Абдураззоқ ҳокимият тепасига келгач, Хуросон вазирини хожа Абдулла ибн хожа Алоуддин Муҳаммад Ҳиндунинг (бева) хотинига киши юбориб, уни никоҳига олмақчи бўлди. У аёл хожа Абдураззоққа хотин бўлишдан ор этиб, жавобнда айтдиким: «Эрим вафотидан сўнг бошқа эр қилмасликка олт ичганман». Абдураззоқ бу жавобни эшитгандан кейин, яна киши юбориб айттирдиким, «агар бу иш яхшилик била битмаса, зўрлик била амалга ошираман». Хотин ор-номусни андиша қилиб жавоб айтди: «Амир менга ўн кун муҳлат берсин, токи ишларимни саришталаб олай, ундан кейин ихтиёри ўзида». (Лекин) орадан бир ҳафта ўтгач, (аёл) Сабзавор қалъасидан қочиб, ўша вақтда Нишопур ва Тус подшоҳи бўлмиш Арғуншоҳ Жоғи Қурбоний¹⁰⁵ ҳузурига, Нишопурга қараб йўлга тушди. Абдураззоқ ўша кечасиёқ хотиннинг қочганидан хабар топди. Иниси хожа Масъудни кетидан юбориб, уни шериклари билан қайтариб келтиришни буюрди. Хожа Масъуд уни Работи Сангбастда қувиб етди. Хотин дод-фарёд солиб, ёлвориб деди: «Эй, хожа, аканг фосиқ ва золим табиат одам эканлигини ўзинг яхши биласан. Мен бир заифаман. Худо шоҳид, бу ишни қилма, шундан сўнг мен нима деган одам бўламан». Хожа Масъуд диндор, худодан

қўрқадиган одам эди, хотинга деди: «Хотиржам кета-вер, менинг сенда ҳеч қандай ишим йўқ». (Сўнг) кетига қайтиб, Абдураззоқ ҳузурига келди. Абдураззоқ сўради: «Хотинни тутиб келтирдингми?» Хожа Масъуд жавоб берди: «Уни қувиб ета олмадим». Абдураззоқ инисини ноўрин ҳақорат қилди ва деди: «Сен эркак эмассан!» Масъуд жавобида айтди: «Сени мусулмон деб бўлмайди, (чунки) ҳамма ишларинг бунёднинг фасод асосига қургансан». Абдураззоқ инисига пичоқ урмоқчи эди, лекин хожа Масъуд эпчиллик қилиб (ундан олдин) қиличини суғурди. Абдураззоқ ўзини қалъадан хокрезга отди ва бўйинини синдириб олди. Масъуд унинг ўрнига ҳукумат тепасига чиқди. Хуросон улуглари ва халқи Масъуднинг ишини хайрли, деб топдилар. Бу воқеа 1338 (738 ҳижрий) йили содир бўлди.

Хожа Масъуд ибн Фазлуллоҳ Боштиний ҳукмронлигининг зикри. У хуш табиат, шижоатли ва соҳиб давлат киши эди, мартабаси баланд бўлди. Нишопур ва Жомни забт этди. Арғуншоҳ Жони Қурбонийни жангда (бир неча марта) енгди. Хизматида етти юз турк ғуломи бўлиб, ўн икки минг сипоҳийга улуфа¹⁰⁶ берган. Бир куннинг ўзида икки минг киши билан Нишопур ёнидаги жангда етмиш минг кишилик Жони Қурбоний лашкарини тор-мор этди: эрталаб Муҳаммад туркман бошлиқ йигирма беш минг кишилик пиёда ва отлик аскарни Пуштфуруш деган жойда енгди; пешин намози вақтида Қорабуқо Жони Қурбоний бошлиқ яна йигирма минг кишилик қўшинни Балқишон қишлоғида мағлуб этди; ўша куни кечки намоз пайти Арғуншоҳнинг ўзи ўттиз минг кишилик лашкари билан унинг тепасига келган эди. Урдуғиш майдонидаги жангда унинг ҳам додини берди. Одам (Ота) замонидан то унинг (хожа Масъуднинг — Б. А.) замонигача бирор киши бундай ишни қиллолмаган. Тарихчилар эса бунинг ишини қайд этмаганлар.

Хожа Масъуд охири шайхлар шайхи Ҳасан Жўрий-

га¹⁰⁷, тангри унинг сирларини муқаддас этсин, мурид бўлди ва шайх билан биргаликда Туға Темірхонга¹⁰⁸ қарши қўшин тортди. Атроқ дарёси бўйида хон билан тўқнашдилар. Хон қўшини етмиш минг, буники ўн икки минг бўлишига қарамай, хонга шикаст етказди. Кейин, шайх билан иттифоқда Малик Ҳусайн Куртга¹⁰⁹ қарши қўшин тортди. Зова вилоятидаги тўқнашувда Маликни ҳам тор-мор келтирди.

Аммо (кейинчалик) хожа Масъуд бир шахсни топиб, шайхга пичоқ уришни буюрди. Ўша шахс (шу тариқа) шайхни ўлдирди. (Охири) Малик Ҳусайннинг куни бошига тушди. Малик Ҳусайн одамлари жамъ бўлди, Хожа Масъуд эса Сабзаворга чекинди. Бу воқеа 1342 (743 ҳижрий) йили содир бўлди.

Хожа Масъуд, Хуросоннинг кўпчилилик шаҳарларини тасарруфига олгач, Ферузкўҳ ва Рустамдорга юриш қилди. Ўша вилоятларни ҳам забт этди. (Лекин) Рустамдордан қайтаётганида, ўша юрт ҳокими тоғлиқ бир танг чангалзорда йўлига пистирма қўйиб, тунда қўққисдан ҳужум қилди. Сиёҳпўшлар¹¹⁰ қўшини уни қуршаб олди. Ўша ерда хожа Масъуд лашкарининг кўпи қириб ташланди. Унинг ўзи ҳам ўша ерда ўлди. Бу ҳодиса 1344 йил 11 августда (ҳижрий 745 йил рабби ул-аввал ойининг охирида) содир бўлди.

Хожа Масъуд етти йилу тўрт ой ҳукмронлик қилди. Мулкининг катталиги Жомдан то Домғонгача; Ҳабшондан то Туршизгача эди. Шундан сўнг сарбадорлар жамоасига бошчилик қилганлар унинг навқару наввоблари эдилар. Хожа Важиҳиддин Масъуд сарбадорлар соҳибқиронидир.

Хожа Масъуддан кейин, унинг ғуломи Оға Муҳаммад Темур икки йилу икки ой ҳукм сурди ва 1346 (ҳижрий 747) йили хожа Али Шамсиддин ҳамда бошқа сарбадор лашкарбошилари қўлида қатл этилди.

Оға Муҳаммад Темурдан сўнг хожа Масъуд навқарларидан Колу Исфандиёр ҳукумат курсисига ўлтириб,

бир йилу бир ой ҳукм сурди. Разил ва пасткаш одам эканлиги, ҳукумат ишлари ундан зийнат топмаганлиги боисидан сарбадорлар лашкари, хожа Али Шамсиддин маслаҳати билан, унга хуруж қилиб, 1347 йил 21 сентябрь куни (ҳижрий 748 йил жумоди ас-соний ойининг ўн тўртинчи куни) ўлдирдилар.

Ундан кейин хожа Масъуднинг Мирзо аталмининг ўғли хожа Лутфуллоҳни салтанат тахтига ўтқазмоқчи бўлдилар. Хожа Али Шамсиддин буни маслаҳат кўрмади ва деди: «Хожа Лутфуллоҳ ҳали гўдак, салтанат расму оинини билмайди». (Шунинг учун ҳам) амакиси хожа Шамсиддин ибн Фазлуллоҳни, у (хожа Лутфуллоҳ — Б. А.) балоғатга етгунча, ҳукуматни бошқаришда унга ноиб этиб тайинладилар. У орият юзасидан ҳукуматни етти ой идора қилди. Хожавашу фақир сийрат одам эди. (Шу сабабдан) «Мен бу ишга муносиб эмасман», деб ўзини давлат ишларидан фориғ этди. Хазинадан тўрт харвор¹¹¹ ипак матони олиб, жонини салтанат ғавғосидан қутқарди ва мамлакатни хожа Али Шамсиддинга топширди. Бу воқеа 1349 йил март ойида (ҳижрий 749 йил зулҳижжа ойи) содир бўлди.

Хожа Али Шамсиддин Чашмий ҳукуматининг зикри.

Доно ва мард киши эрди, сарбадорлар ишига ривож берди. Замон султони Туға Темирхон била сулҳ тузди-ким, бунга кўра, (илгари) хожа Масъуд тасарруфидоги вилоятлар (энди) унинг қўл остида қоладиган бўлди; ўн саккиз минг кишига маош тайин этди, раият¹¹² аҳволини яхшилади. Сабзавор ҳунармандлари билан шерик бўлди. Дейдиларки, у (давлат хизматчиларининг) маоши учун аҳоли номига барот¹¹³ ёзмас, унинг ҳаммасини ўз ҳисобидан тўлар экан.

Хожа Али Шамсиддин замониди, Сори (вилояти) саййидлари ва ҳокимлари — Ҳусайния дарвишлари пешвоси Амир Саййид Иззиддин Суғандийнинг ўғли Саййид Қавомиддин наслидан эрдилар. (Амир) хожа Али Шамсиддиндан хавотир олиб, Қавомиддин билан бирга, Мо-

зандарон томон равона бўлди, лекин йўлда вафот этди. Амир Қавомиддин, отасига ўхшаб тоат-ибодат ва риёзат бирла машғул эрди. Сори ва Мозандарон халқи унга мурид бўлдилар. Уша диёр салтанати то шу кунгача унинг авлоди ва яқинлари қўлидадир.

Аммо хожа Али Шамсиддин Сабзаворда фасод эшикларини беркитиб, беш юз фоҳишани тириклай қудуқча ташлади. Унинг сиёсати шу даражада эдики, (агар) арбоб ёки лашкардан бирон кишини чақиртириб қолса, ҳузурига боришдан олдин (уйида) васиятнома ёзиб қолдирар эди.

Хожа Али Шамсиддин Сабзаворда бир омборхона бино қилдики, туя устидаги юк билан томига бемалол чиқа олар эди. (Яна) Сабзаворнинг жомеъ масжидини ҳам бино қилдириб, ўртасида ҳовуз ҳам қурдирдики, бир неча зинапоя тушиб, сув олур эдилар.

Баъзи сабзаворликлар унинг насабини Ҳажжож ибн Юсуфга¹¹⁴ боғлар эдилар.

Унинг жибахонасида¹¹⁵ (ўзи учун) ҳар кун беш жиба ҳамиша мукамал турар эди.

(Хожа Али Шамсиддин) Хуросоннинг аксар шаҳарлари устидан беш йилча ҳукмронлик қилди. Фаҳшгўй ва бадсухан одам эдики, ақибирлар дилтанг бўлиб, Ҳайдар қассоб уни Сабзавор қалъасида 1355 (756 ҳижрий) йили ўлдирди. У эллик олти йил умр кечирди.

Амир Яҳъё Курробий ҳукумати. (Ва) Курроб Байҳақ қишлоқларидандир. Хожа Яҳъё (Курробий) хожа Масъуд навқари ва энг яқин кишиси, обрўли одам эди. Хожа Али Шамсиддиндан сўнг ҳукумат курсисида қарор топди, паҳлавон Ҳайдар қассобни эса сипоҳсолор¹¹⁶ этиб тайинлади. (Амир) Яҳъё Курробий сарбадорлар вилоятини кенгайтди — Тусни Жони Қурбоний ва Амир Али Рамазон тасарруфидан чиқарди. Жони Қурбоний лашқари Тусга етказган харобаларни тиклашга киришди. Тус ва Машҳад вилояти ариқларини тузат-

тирди. Шайх Ҳасан (Жўрий) дарвишу муридларига иззат-икром кўргазди.

Унинг даврида Самарқанд подшоси Ғозон султон-хон¹¹⁷ лашкари Байҳақ ҳудудигача бостириб келди. Амир Яҳъё унинг қаршисига чиқиб, жанг қилмоқчи эди, (лекин) бундан чўчиган Ғозон лашкари сулҳ тузиб ортига қайтди.

Хожа Яҳъё (Курробий) ҳукмронлиги аввалида Туға Темирхон билан сулҳ тузди. Бирмунча вақт ўтиб, Астро-боднинг Султон дуввин деган ерида Туға Темирхонга қасд қилди ва катта тўй маросими пайтида уни шахид этди...

Амир Яҳъё (Курробий) 1358 (759 ҳижрий) йили яқинларидан бири томонидан, қайноғаси Алоуддавла иштирокида ўлдирилди. (У) тўрт йилу саккиз ой Домғондан Жомгача чўзилган ерларга эгалик қилди. Унинг икки минг (кишилик) лашкари бор эди. У номозхон, тоат-ибодат этувчи, қуръонхон одам эди, лекин қотил ва нопок эдиким, аҳён-аҳёнда бадфеъллигу жунунлиги қўзғаб турарди. Вафотидан кейин, паҳлавон Ҳайдар қассоб ва сарбадор улуғлари, хожа Яҳъёнинг иниси хожа Заҳириддин Курробийни ҳукумат курсисига ўтқаздилар.

Хожа Заҳириддин Курробийнинг тахтга ўлтириши. Фақир сифат, кам озор одам эди. Бир йил ҳокимият тепасида турди. [Фақат] ўйин-кулги ва нард ўйнаш билан машғул бўлди. Унинг замонида сарбадорлар таназзулга юз тутдилар. Паҳлавон Ҳайдар унга: «Халқ сендан ноумид бўлди», деди. Хожа Заҳир (иддин) жавобида айтди: «Мен бу ишнинг урдасидан чиқолмаслигимни олдиндан билар эдим. Сизларнинг қистовингиз билан ихтиёр этдим. Энди, худо ҳаққи, мени қўйиб юборинглар, токи хотиржам, дарвишликда тинч ҳаёт кечирай». (Шу тариқа) ҳукуматдан воз кечди. Бола-чақалари, молу анжомлари билан Сабзаворнинг Қалъаи Сафедидан Курроб қишлоғига кўчиб кетди. Хожа Заҳир (иддин)нинг узлати

1359 йил 11 июнда (ҳижрий 760 йил ражаб ойининг ўн учинчи куни) содир бўлди...

Паҳлавон Ҳайдар Қассоб ҳукуматининг зикри. Асли Чашм қишлоғидан Хожа Шамсиддиннинг навқари ва мазкур хожа замонида тарбият топганлардан эди.

Хожа Али Шамсиддиндан сўнг сарбадорлар орасида юқори мартабага эришди. У паҳлавон, мурувватли, саховатли одам эди. Бир йилу бир ой ҳукмронлик қилди. Насруллоҳ Боштиний Исфароинда унга қарши исён кўтарди. У (паҳлавон Ҳайдар қассоб — Б. А.) беш минг одам билан Исфароин қалъаси ёнига келиб, қалъани бир ой давомида қуршаб турди. Шундан кейин, сарбадорлар катталаридан, хожа Масъуд замонидан бери улар орасида мўътабар ҳисобланиб келган, паҳлавон Ҳайдар қассобнинг сипоҳсолори паҳлавон Ҳасан Домғоний бир куни Муҳаммад Ҳайтободий ҳамда Қутлуқ Буқо билан тил бириктириб, паҳлавон Ҳайдар (қассоб)ни таҳорат чоғида пичоқлаб шаҳид қилдилар. Қалъа ташқарисига олиб чиқиб, бошини кесдилар ва Насруллоҳ Боштинийни чақиртирдилар. Хожа Лутфуллоҳ ибн хожа Масъуд Исфароин қалъасида эди. Паҳлавон Насруллоҳ (Боштиний) ва хожа Ҳасан Домғоний, ҳар иккаласи, хожа Лутфуллоҳнинг отабеги¹¹⁸ эдилар. Улар амирзода Лутфуллоҳ номи билан ноғора чалиб, паҳлавон Ҳайдар (қассоб)нинг бошини Сабзаворга жўнатдилар. Бу воқеа 1360 йил февраль-март ойларида (ҳижрий 761 йилнинг рабби ус-соний оyi) воқеъ бўлди.

Амирзода Лутфуллоҳ ибн Хожа Масъуд ҳукуматининг баёни. Паҳлавон Ҳайдар (қассоб) Исфароин қалъаси дарвозаси ёнида ўлдирилгач, сарбадорлар умаро ва акобирлари жумласидан паҳлавон Ҳасан Домғоний билан хожа Фазлуллоҳ Боштиний амирзода Лутфуллоҳни мамлакат тахтига ўтқаздилар. Сабзаворнинг арбобу аҳолисига бундай ишдан шоду хуррамлик етишди. Салтанат ариғига қайтадан равона бўлган сувдек унинг

истиқболига чиқиб, муборакбод этдилар ва бошидан нисор сочдилар.

(Лекин) унинг ҳукмронлиги бир йилу уч ойга етганда, у билан паҳлавон Ҳасан Домғоний ўртасида, паҳлавонлар хусусида келишмовчилик юз берди. Амирзода Лутфуллоҳ паҳлавон Ҳасанга дашном берди. Паҳлавон Ҳасан (эса) ундан кинадор бўлди. (Бир куни) кечаси уйига бостириб бориб, уни бандга олди ва ўз номига ноғора чалдирди (ўзини ҳоким деб эълон қилди — Б. А.). Амирзода Лутфуллоҳни эса қўл-оёғини боғлаб, Дастжирдон қалъасига жўнатди. 1361 йил 5 июнда (ҳижрий 762 йилнинг ражаб ойи охирида) одам юбориб уни ўлдиртирди.

Паҳлавон Ҳасан Домғоний ҳукуматининг зикри. Довжурак ва мард киши, аммо фикру тадбирда хатога йўл қўяр эди. У билан дарвиш Азиз Маждий орасида низо чиқди. (Паҳлавон Ҳасан) унинг устига лашкар тортиб бориб, муқаддас Машҳад шаҳрини ишғол этди. (Уша вақтда) Дарвиш Азиз Машҳадда ибодат билан машғул эди, (паҳлавон Ҳасан) уни тутиб олди ва деди: «Сен тоат-ибодат этувчи, зоҳид одамсан, сени ўлдирай десам худодан қўрқаман. (Яхшиси) ўрнингдан тур ва мулкимдан чиқиб кет!» Дарвиш Азиз рози бўлди. (Паҳлавон Ҳасан) унга икки харвор ипак мато бериб, мулкидан чиқариб юборди. У Исфаҳон томонга кетди.

Паҳлавон хожа Ҳасан Домғоний замонида Амир Вали Астрободда мустақилликка эришган эди. Паҳлавон Ҳасан (Домғоний) билан Амир Вали ўртасида низо чиқди. Паҳлавон Ҳасан Домғоний ҳар аскарнинг иккитадан оти бўлган олти минг отлиқ қўшин билан Астрободга юриш қилди. Амир Вали етти юз отлиқ лашкар билан (қарши чиқиб), паҳлавон Ҳасанга шикаст етказди. Хожа Али Муайяд худди шу вақтда Амир Насруллоҳ Кўхистоний номли рақибини Домғонда қўлга туширди. Паҳлавон Ҳасан Хуросондан чиқариб юборган Дарвиш Азизни Исфаҳондан (Домғонга) чақиртириб,

хожа Насруллоҳни Қаъбага жўнатди ва Фурсатдан фойдаланиб, (Али Муайяд) Дарвиш Азиз билан иттифоқда, салтанат даъвосини қилди. Амир Вали билан тўқнашувда қочиб кетган паҳлавон Ҳасан Домғоний лашкарининг кўпчилиги қисми хожа Али Муайяд овозасини эшитиб, Домғонга келдилар ва Сабзаворга юриш даъватини қилдилар. Хожа Али Муайяд, Дарвиш Азиз билан иттифоқда, ҳар бирида иккитадан оти бўлган икки минг суворийни олиб, Сабзаворга юриди. Кундузи пана жойларга тушиб, кечалари йўл босдилар. Паҳлавон Ҳасан Домғоний, бундан беҳабар, (Амир Валидан) чекингандан сўнг, Шуғон қалъасини қамал қилиб турарди. Хожа Али Муайяд эрта тонгда, (яъни) Сабзавор дарвозалари айна очилган пайтда, шаҳарга кириб олди. Халойиқ паҳлавон Ҳасан (Домғоний) келди, деган хаёлда: «Паҳлавон Ҳасан давлатининг офтоби тоғ билан туташсин», деб дуо қилди. Аммо, Бобо Шамс мискин: «Ҳасан (Домғоний) Али Муайяд билан алмаштирилди», деди. (Шундан сўнггина) халойиққа бу киши хожа Али Муайяд эканлиги маълум бўлди. Хожа (Али Муайяд) ўз номига ногора чалдирди ва паҳлавон Ҳасаннинг вазири хожа Юнус Симнонийни дорга осиб, амирзода Лутфуллоҳга таъзия тутди. (Сўнг) Сабзавор сарбадорларига хат юборди: «Сизлар, бу туз кўр қилғур, таги паст (Ҳасан) Домғонийга эргашиб, нима қилиб юрибсизлар, нега унга мулозим бўлишдан ор этмайсизлар? Энди мен хазинани (сарбадорлар ўртасида) тақсимламоқчиман, тездан етиб келмас экансизлар, камбағал ва қашшоқлигингизча қолаверасиз. Ҳасан Домғонийнинг, бошини ё албатта бирга олиб келасиз, ё келмагайсизлар. Унда хотин ва болаларингиз ҳалокат хавфи остида қолади».

Хожа Али Муайяд мактуби сарбадорлар бошлиқларига теккан вақтда паҳлавон Ҳасан Шуғонда эди. (Улар) Ҳасан билан ёвлашиб, уни бандга олдилар. У ҳамма нарса бой берилганлигини англади ва (уларга) ёлвориб деди: «Мени ўлдирманглар, тириклай дарвиш

Азизнинг олдига олиб боринглар. Зеро, мен (бир пайтлар) унга яхшилик қилган эдим». Аммо сўзларига қулоқ осмадилар. Фахриддин Ғалтонийга унинг бошини кесишни буюрдилар. (Сўнг) уни Сабзаворга жўнатдилар. Бу воқеа 1365 (ҳижрий 766) йили содир бўлди. Паҳлавон Ҳасан ҳукмронлиги тўрт йилу тўрт ой давом этди. Унинг даврида Тус сарбадорлар тасарруфидан чиқиб кетди.

Хожа Нажмиддин Али Муайяд ҳукуматининг зикри. Саодатманд ва аҳли ҳол, аслзода киши эди. Хожа Масъуд замонидан буён сарбадорлар соҳиб ихтиёри бўлиб, унинг маслаҳатсиз бирон иш қилинмас эди. Паҳлавон Ҳасан Домғонийдан кейин зўр ҳашамат билан ҳукумат тахтига чиқиб, барча (давлат) ишларини ўз қўлига олди, раиятга шафқат ва меҳрибонлик кўргазди. (У) 1365 (ҳижрий 766) йили комронлик курсисида қарор тонди ва ўз номига хутба ўқитиб, пул зарб эттирди. Унинг даврида халойиқ тинч ва фароғатда яшади. Раиятдан (даромадининг) фақат ўндан уч қисми ҳажмида (солиқ) олди, бошқа бирон динорига тегмади. Ҳукмронлиги даврида кадхудоларни назорат остига олди. Кийимни бетакаллуф кияр эди. Унинг дастурхонидан хосу авом (баробар) лаззатланардилар. Ҳар йили (бир марта) ўз уйини талон-торож қилдираар эди. Кечалари маҳалла-кўйда юриб, беваларга пул ва таом улашарди.

Унинг биринчи қилган (хунук) иши шу бўлдики, Дарвиш Азизни ўлдирди, шайх Ҳасан (Жўрий) муридларини инкор этди, шайх Ҳасан ва шайх Халифа мазорини бозор ҳожатхонасига айлантирди.

(Лекин), сарбадорлар мамлакатини кенгайтирди. Туршиз, Кўҳистон, Табас ва Гилагини (Ғилонни) забт этди, (яъни) Домғондан то Сарахсгача бўлган ерлар унинг тасарруфига ўтди.

(Хожа Нажмиддин Али Муайяд) давлат тепасида ўтирган йиллари улуғ амир, соҳибқирони аъзам Темур

кўрагон ҳазратлари билан якдил ва ҳамжиҳат бўлди, дўст тутиниб, ҳурмат кўрсатди.

Хожа Али (Муайяд) бир неча марта Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг (бир-бирларига) душманликларини ҳаддидан ортди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди. Хожа Али Муайяд Амир Темур кўрагондан ёрдам сўраб, Тоту исмли бир одамани Самарқандга, соҳибқирон ҳузурига юборди. Тўрт ойдан сўнг соҳибқирони аъзам Амир Темур кўрагон Хуросон томонга лашкар тортди. Хожа Али Муайяд Сарахсга бориб, улуғ Амир Темур кўрагонни кулиб олди ва унинг шоҳона сийловига мушарраф бўлди. Соҳибқиронда унга нисбатан дўстлик ва садоқат (туйғулари) уйғонди. Хожа Али (Муайяд) Хуросон мамлакатини улуғ Амир Темур кўрагонга топшириб (ўзи) унинг хизматиغا кирди. Хожа Али (Муайяд) қиссаси узундан узоқдир ва ушбу тазкирада унинг барчасини келтириш малол бўлур.

Ҳикоят қиладиларки, соҳибқироннинг хожа Али Муайяд хусусида тамом илтифоти бор ва бирон марта ҳам унинг суҳбатидан қолмаган эди. У доимо: «Ҳаётимда хожа Али Муайяддек мустаҳкам, тартиб-қондани яхши биладиган одамни асло кўрмаганман», деб айтар экан. Амир Темур ҳазратлари ундан Хуросон мулкани қайтариб олишни қанчайин илтимос қилмасинлар, (лекин) у бунга кўнмаган ва: «Қолган умримни сизнинг мулозиматингизда ўтказмоқчиман», деган. Хожа Али Муайяд хотинлари, сингиллари ва қариндошлари билан бирга етти йил соҳибқирон мулозиматида бўлди.

Хожа Али Муайяд Нисо, Тун ва Қоин вилоятлари ҳамда Жом чегарасидан то Домғонгача (бўлган ерлар устидан) ўн саккиз йил ҳукмронлик этди. У етмиш уч йил умр кўрди ва 1386 (ҳижрий 788) йили соҳибқирони аъзам Амир Темур кўрагон узангисида Хузистонга тобеъ Жуйин вилоятидаги бир урушда шаҳид бўлди. Жа-

садини Сабзаворга келтирдилар ва шайх Ҳасан (Жўрий) муридларидан чўчиб, махфий тарзда дафн этдилар. Баъзилар имомзода Хусравжерд ёнига (дафн этилган) десалар, бошқалар уни Имом Ҳасан Моҳрўй қадамжоси эрмиш Сабзавор бозори майдонида дейдилар...

Хожа Али Муайяд вафотидан сўнг, салтанат сарбадорлар қўлидан кетди ҳамда Хуросон соҳибқирони аъзам Амир Темур мамлакатлари таркибига қўшиб олинди.

УБАЙД ЗОКОНИИ

Форс-тожик классик шеърятни намояндаларидан. Асл исми хожа Низомиддин Убайдулло (1370 йили вафот этган). Замон зулмидан шикоят, зolim ва ахлоқсиз ҳукмдорлар кирдикорларини фoш этувчи «Ахлоқ ул-ашроф» («Аслзодалар ахлоқи»), «Даҳ фасл» («Ўн боб»), «Рисолаи дилкушо» («Кўнгилни очувчи рисола»), «Ушшоқнома» («Ошиқлар ҳақида китоб»), «Муш ва гурба» («Сичқон ва мушук») каби назмий ва насрий асарлари, достонлари билан машҳурдир.

Хуш табиатли, фозил киши экан. Уни ҳазилгўйлар жумласидан деб билсалар ҳам, аммо соҳиби фан эрмиш. Шоҳ Абу Исҳоқнинг ҳукмронлиги даврида Шерозда ўқиган. Айтишларича, у шоҳ Абу Исҳоққа атаб маоний ҳам баён илмига оид бир китоб битган. Уни тақдим этмоқ ниятида борса: «Саройга бир масхарабоз келган, шоҳ ҳозир шу бирлан машғул», дейишибди. Убайд таажжуб қилибдирким: «Наҳотки, масхарабозлик билангина Султонга яқинлашмоқ муяссар бўлса? Ҳазилгўйлар мақбул-у, фозиллар хилватда хор-зор экан-да!» (Унинг) ҳузурига яна бориш машаққатининг қандай зарурати бор?! Латиф думоғни мадраса чироғи дудларида қорайтиришдан не ҳожат?! (Шундан сўнг) у шоҳ Абу Исҳоқ мажлисига бормаи қўйди...

(Ва) хожа Убайднинг ҳазил-мутоба ҳамда ҳажвиётлари рисолаларда кам учрайди. Лекин у бу бобда ҳам шеърлар ёзган ва (бу шеърлари) ғоятда машҳурдир...

Ҳикоят. (Хожа Убайд) бир гал сафарда экан, хожа Салмон (Соважий) тамом улуғворлик билан бир дарё лабига келиб тушди. Убайд пиёда унинг ҳузурига келди. (Хожа) Салмон сўради: «Эй биродар, кимсан, қаердан келдинг?» (Хожа Убайд) жавоб қилди: «Қазвиндан келдим». Хожа Салмон яна сўради: «Салмоннинг шеърларидан биронтасини билармисан?» (Хожа Убайд) деди: «Бир-икки байт ёд биламан». (Салмон) деди: «Ўқи!». Убайд мана бу байтларни ўқиди:

Майпарастмен, майхонага қатнаймен,
Майхонада мастмен, хуштори маймен.
Тундан-тунга ўтиб кўзача янглир,
Қадаҳ янглир қўлдин-қўлга ўтгаймен.

Аммо хожа Салмон улуғ ва фозил кишидирким, бундай шеърни унга нисбат бериб бўлмас. Менинг комил ишончим шулки, балки бу шеърни хожа Салмоннинг хотини айтгандир. Зеро, бундай сўзлар аввал ҳам унга нисбат берилган эди. Хожа Салмон дарғазаб бўлди, (лекин) фаросат юзасидан билдики, бу одам Убайд Зоконийдан бошқа киши эмас. (Сўнг) унга қасам бериб: «Мен Убайддирман», деб иқрор қилдирди. (Хожа Убайд) Салмонга гина билан дедик: «Нотаниш одамни ҳажв этиш фузало учун айбдир. Мен холисман, наҳотки сени кўрай ва сазо берай, деб атайин Бағдодга келган бўлсам. [Лекин] бахт сенга ёр бўлди ва (ўткир) тилимдан омон қолдинг». Хожа Салмон Убайд (Зоконий)га ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, от, кийим-кечак ва пул инъом қилди. Уша кундан бошлаб, (улар) бир-бирлари билан ҳамсуҳбат ва мурсою мадорада бўлдилар. Хожа Салмон Убайднинг тилидан қўрқиб, чўчиб турар (шу боисдан) уни риоя этарди.

Убайд мана бу ғазални қарздор бўлиб қолганида ва қарзни қистаб турганларида хожа Зикриёга ёзиб юборди:

Мардум айшда, лек менинг гарданимда қарз — бало,
Айш ила машғул ҳар киши, мен-чи, қарзга мубтало.

Гарданимда ҳам халойиқ, ҳам худонинг қарзи бор,
Қарзиму қилгум адо ё қарз мени қилгай адо.

Кўча-кўйдин қарзларим бор, ҳам маҳалла аҳлидин,
Ҳам шаҳардин, ҳам саройдин—ер қотиқ, йироқ само.

Гар эшитсам ҳам сарою ҳам шаҳардан қарзлигим,
Фарқ этур уммони ғам — борлиғим топгай фано.

Ҳар гадодан қарз сўраб илтимос қилсам агар,
Илтимосим елга учди, кулди ҳолимдан гадо.

Мулкимни ҳеч ким олмади, ишларимда йўқ ривож,
Олдим закотдин, чунки қарз бермади ҳеч ким манго.

Шўрлик Убайдни тарбият қилмаса хожа агар,
Қарздин қутулмоқ йўли йўқ, то абад чеккай жафо.

Улуғ иззат ва қудрат эгаси (бўлмиш) худо шоҳидки, ушбу тазкирани жамъ қилувчи мазлум Убайд (Зоконий) замонидан шу кунгача фақирлик фалокатига мубтало ва қарз берганлар хуружи балосига йўлиққан унингдек (Убайд Зоконийдек — Б. А.) дардмандни асло учратмаган. (Лекин) Убайд мен бандадан беташвишроқдир, чунки (унинг) қарзи бўлгани билан даромади ҳам бор эди. Агар унинг шеърларини сотиб олғувчи топилмаса, ҳазилгўйлик қилар ва аслзодалар супрасидан нон топар эди.

Ғазал:

Дил тўла ғам-ғуссаю тун қиссаси бўлмас адо,
Арзи ҳол айлай десам, сувратига мен гадо.

Ё қучиб, дилга ҳузур бахш этгали йўқ маҳрагим,
Ҳамдамим йўқдирки ё қилсам ҳузур суҳбат аро.

Йўқ эрур ғамхўр кишим, ғамлар чекармен шул сабаб,
Кетди нафас ичга тушиб, ки ҳамнафас йўқдир манго.

Бул нечук тунким ўзи, бахти қаролик беадоқ,
Ё нечук тонгким, саодат онига йўқ ибтидо.

Ўнг қилмади коримни халқ, сен ўзинг ўнг қил, холик,
Қил умид, тангрим ато, қилмади дунё ато.

Лутф агар сен қилча қилсанг, шод ўлур шўрлик Ўбайд,
Раҳм айла шўрлик ҳолига бечорапарвар, эй, худо!

Бу дуогўй (Давлатшоҳ Самарқандий — Б. А.) аввалдан суҳби саодат таъсири била бу хонадон (Темурийлар хонадони — Б. А.) давлатининг қулбаччаси эрса, бечоранинг (Давлатшоҳнинг — Б. А.) авлоду аждоди ул давлатга содиқ ҳамда итоаткор бўлса-ю, бугун (эса) хўрлик билан нон топса, даромади кам, бода қашшоқлигига қарамасдан, амалдорлар бу бадбахт, палид луқмани ҳам ундан олиб қўйсалар; бу банда (бўлса) отадан қолган меросни ҳар куни сотиб совурса, туркманларнинг уйларидан қарз олса, солиқ йиғувчилар талон-торожидан кундузлари кўршапалак сингари бир ғорда яширинса, кечалари амалдорлар уйларига арздод қилиб борсаю огоҳ бўлганлари ҳолда ҳам ҳукму фармон берувчилар бу тубан ва хоксор ҳақиға яхшилиқ қилмасалар мумкинмикан?!.

ЖАЛОЛ ТАБИБ ШЕРОЗИИ

Покиза киши бўлиб музаффарийлар¹¹⁹ ҳукмронлиги замонида Форсда ҳақимлик ва табиблик қилган. Ҳақим ва табиб бўла туриб, шеърни яхши айтган, балки шеър илмини яхши билган. У 1334 (ҳижрий 734) йили «Гул ва наврӯз» достонини битган. Уша достон зӯр шуҳрат топиб, ёшлар орасида севиб ўқилмоқда. Гарчанд маснавийлари нуқсондан холи бўлмаса ҳам, лекин равон ва покизадир. Ҳикоят қиладиларки, мавлоно Насимий Нишопурий бир ой мобайнида «Гул ва Наврӯз»дан йигирма нусха кўчирган. (Лекин) унинг бу қудратига ажабланмай бўлмайди...

КАМОЛ ХУЖАНДИЯ

Форс-тожик классик адабиёти улуғларидан, мутасаввуф, ўткир лирик шоир. 1318 йили Хўжандда туғилиб, Смарқандда таҳсил топган. Айниқса, араб, форсий тиллар, туркий халқлар адабиётини яхши ўрганган. Сўнг Маккага борган, Миср, Ироқ, Туркияни сайр этган ва охири Табризда турғун бўлиб қолган. Бу ерда кўп мурид ва шогирдлар орттириб, зўр эътибор қозонган. Олтин Ўрда хони Тўхтамиш (1376 — 1395) Табризни босиб олгач (1385), Камол Хўжандий кўпгина асир ва тутқунлар орасида Олтин Ўрда пойтахти Сарой Беркага олиб кетилган. Уша ерда тўрт йил истиқомат қилиб, 1388 йили яна Табризга қайтган. Хўжандий ҳукмдорлар саройига хизматга кирмай, бир умр гўшанишинликда кун кечирган. Камол Хўжандий 1390 йили, бошқа маълумотларга кўра (Абдулла Қобулий ва б.), 1401 йили Табризда вафот этган. Шоирнинг зўр истеъдод билан битилган ўткир ва нафис ғазаллари замондошлари (масалан, Саъдий) томонидан ва ундан кейин ҳам бениҳоя қадрланган. Унинг катта девони (Абдулла Қобулийнинг сўзларига қараганда, 14.000 мисрадан иборат бўлган) Совет Иттифоқи ва

хорижий мамлакатлар қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Девон ва ундан айрим парчалар 1959 ва 1962 йиллари Душанба ҳамда Тошкентда чоп этилган.

Бу ерда Темурнинг Озарбайжонга юриши хусусида Давлатшоҳ айтган сабаб ҳақиқатдан йироқдир. Аслида унинг мақсади Туркия чегараларига яқинлашиш, куч тўплаш ва Боязид Йилдирымни тор-мор келтиришдан иборат эди.

Замонасининг улуғи, одиллар мақбули, хосу авом паноҳгоҳи, давр ақибирлари сардори эди. Азиз таъби кўпроқ шоирликка мойиллиги боис, унинг шарофатли зикри шуаро гуруҳида ёзилаётир. Шайхнинг валийлик ва иршодлик даражаси ортиқ бўлиб, шоирлик (эса) у эришган мартабаларнинг пастидир...

Шайхнинг туғилиб ўсган жойи Хўжанд, у ўша днёр улуғларидандир. Хўжандни «Сувар ал-ақолим» («Иқлимлар сурати») китобида¹²⁰ олам келинчаги, дейилган. У кенг, бағоят гўзал, кўнгил очувчи вилоятдир. У ерда етиштирилган меваларни барча иқлим (мамлакатлари)-га туҳфа қилиб, олиб борадилар.

Шайх саёҳат умидида Хўжанддан чиқди ва Қаъбайи муаззамани зиёрат этгач, Озарбайжон диёрига келиб тушди. Табризнинг обу ҳавоси, ери нозик табиатига маъқул келди ва у ўша жаннат мисол шаҳарда турғун бўлди. Жалоирия ҳукмдорлари¹²¹ даврида шайх Табризда кўп дўст орттирди, шуҳрат қозонди ва ўша диёрнинг кўпчилиги улуғлари унга мурид бўлдилар. Унинг қутлуғ уйи фозиллар йиғиладиган масканга айланди.

Уша аҳвол асносида Тўхтамишхон¹²² Дарбанддан Табризга қасд қилди ва у диёрни фатҳ этгандан сўнг, шайхни (Тўхтамиш)хон хотинининг фармониға биноан, Дашти қипчоқ мамлакатига, Сарой шаҳриға олиб кетдилар. Шайх тўрт йил Саройда истиқомат қилди.

Шайх Тўхтамишхон лашкарининг Табризга келиши,

Амир Вали ҳамда Фарҳод оғанинг ҳокимиятдан четла-
тилиши борасида мана бу қитъани битган:

Дедики, Фарҳод оға, мир Валига,
Ки Рашидияни мен қилгум обод.

Зар берайлик, ишласин Табриз эли,
Гишту тошдин то қилсин шаҳар бунёд.

Қимки қашшоқ, бўлди машғул — қазди тоғ,
Мўру малахдан ҳам улар эрди зиёд.

Босди ногоҳ Тўхтамишнинг лашкари,
Эсу ҳушдин айрилиб эл солди дод.

Шоҳ* мақсуди Шириннинг лаби эрди,
Тоғ ишини беҳуда қилди Фарҳод.

Шайх Сарой (Берка) да хушвақт эди ва шаҳар ако-
бирлари унга мурид бўлдилар. Аммо Табризнинг обу
ҳавоси, одамларини кўриш орзуси унинг хаёлини чулғаб
олди. Бу иштиёқ ўтида у мана бу рубойни айтди:

Табризни жон ўрнида жон қилурмен,
Айта-айта тилда дoston қилурмен.
Кечмасам Жирандобу Кажил сувин,
Сурхоб сувин кўздин равон қилурмен.

.. Ва шайх тўрт йилдан кейин Саройдан чиқиб, Таб-
ризга равона бўлди. Султон Ҳусайн ибн Султон Увайс¹²³
жалоир унга Табриз атрофида ғоят чиройли бир уй ва
хонақо қурдириб берди ҳамда шайхнинг лангарига
вақфлар белгилади...

Хожа Ҳофиз (Шерозий) да ғойибона шайхни кўриш

* Ш о ҳ — Хусрав.

ихлоси, унга эътиқод пайдо бўлиб, ҳамиша унинг шеърларини талаб қилар эди. Шайхнинг руҳлантирувчи ғараҳбахш ғазалларидан унда завқу кайфият туғиларди. (Бир вақт унинг шеърларини ўқиб) бундай деди: «Бу бузрукворнинг табиати олий ва сўзлари покиза экан». Ва инсоф билан айтиш керакки, ундан илгари ва кейин ўтган шоирлардан биронтаси Хўжандийдан покизароқ, нафисроқ ғазал айтмаган. Аммо баъзи акобир ва фозиллар, шайх шеъриятидаги нозик қочиримлар унинг сўзидаги ёниш, интиқликни йўққа чиқаради, деган фикрдалар. Лекин бу гап кибрланиш аломати, далилсиз даъводир. Зеро, шайхнинг сўзлари нозиклиги билан орифона ва таъсирчандир. Мана бу, муваҳҳидона айтилган байтдан шайхнинг табиатини билса бўлади:

Жўш уриб денгиз баланд овоз билан нидо қилур:
Ким агар ғарқ бўлса менга оқибат мендек бўлур.

...Шайхнинг подшоларни мадҳ этувчи қасида ва маснавийлар битишга майли бўлмаган. Шеърларида танҳолик ва ўз аҳволни яхши айтган...

Ҳикоят. Мироншоҳ ибн Амир Темур кўрагон даврида шайх тақводорлик, келди-кетди орқасидан, қўшимча харажатлар натижасида, бир қадар қарздор бўлиб қолди. Кунлардан бир куни, мирзо Мироншоҳ шайхни зиёрат этгани келди. (Эндигина) ўлтиришган ҳам эдиларки, шоҳ чухралари шайх боғчасига тушдилар ва олуча ҳамда ўриқларини талаш билан машғул бўлдилар. Шайх кулиб, подшоҳнинг чухраларига қарата деди: «Эй, мўғуллар! Ғоратгарликни кейинроқ қилинглар. Камол бечора қарздор бўлиб қолган ва бу боғча мевасини ана шу қарз бадалига ажратиб қўйган. Мабодо, сизлар бу боғчани талаб кетсангизлар, мен бечора ярамас ва бадфеъл ғанимлар қўлига тушиб қоламан-ку!» Султон Мироншоҳ сўради: «Шайх қарздор, шекилли?» Шайх жавоб қилди: «Балли, ўн минг динор (қарзим бор)».

Подшоҳ, ўша замониёқ, шайх қарзларидан қутилиб олсин, деб ўн минг динор келтириб беришларини буюрди.

Шайх подшолар ва ҳокимлар олдида ғоят азизу муҳтарам эди. Унинг мулоимлиги, хуштаъблиги машҳурдирки, (ортиқча) шарҳга ҳам эҳтиёж йўқ. Шайхнинг вафоти 1390 (ҳижрий 792) йили Табризда воқеъ бўлди ҳам ўша шоду хуррамлик бахш этувчи шаҳарда дафн этилди...

Аммо ҳашаматли султонзода Мироншоҳ кўрагон соҳибқирон Амир Темур ҳукмронлиги даврида етти йил Хурросонга подшоҳлик қилди. Шундан кейин, соҳибқирон ҳазратлари Хурросонни Шоҳруҳ султонга, Табриз, Озарбайжон мамлакати ва унга тобе ерларни Мироншоҳ мирзога инъом этди. У бир неча йил Озарбайжонни мустақил идора қилди... Бир кунн отдан йиқилиб, миясига заҳма етди. Табиблар қанчайин уринмасинлар, фойдаси тегмади. Ақли шу қадар заифлашдики, савдойилик ва жунушлик даражасига етди. (У) ҳамма вақт масхарабозлар билан бўлар, амирлар, ноибларни шармисор этар, уларни ўз ҳолига қўймас эди. Арбобу акобирни шу қадар беҳурмат қилар эдики, (ҳатто) хожа Рашид(иддин)¹²⁴ жасадини Табризнинг Рашидия (маҳалла)сидаги мақбарасидан чиқартириб, суякларини яҳудийлар қабристонига элтиб кўмдирди. Амир Темур кўрагоннинг тамом инояти ва марҳаматини қозонган ўз муҳтарама хотини Хонзодани унинг амри билан боғлаб, изза қилдилар, қийнадилар. Хонзода ундан қочиб Самарқандга, соҳибқирон олдига борди. Қонга беланган кўйлагини соҳибқиронга кўрсатиб, ўғил аҳволини отага баён қилди. Улуғ амир йиғлаб юборди ва бир ҳафта мобайнида бирон киши билан сўзлашмади, сўнг Озарбайжонга лашкар тортди. Бу уч йиллик юришга ана шу ҳодиса сабаб эди. Мазкур воқеа 1393 йил март-апрель ойида (ҳижрий 795 йилнинг жумодул-аввал ойи) содир бўлди. Ўшанда амирзода Мироншоҳ мажлисининг надимлари эрмиш уч нафар фозилни, яъни кўпчилик илмларга моҳир ва ай-

ниқса, камёб илмлардан хабардор мавлоно Муҳаммад Қо-
хагий Қўхистоний, мавлоно Қутбиддин Нойи ҳамда Аб-
дулмўмин Гўяндани, шулар суҳбати туфайли шаҳзодани
ақлдан озганликда айблаб, ўлимга маҳкум этди. Улар-
нинг ҳар учаласини Қазвин дарвозасига осдилар... Со-
ҳибқирон ҳазратлари амирзода Мироншоҳнинг яқин
суҳбатдошларини қатл эттиргач, икки ойгача ўғлини
кўришни истамади, Озарбайжон мулкани унинг ўғли
амирзода Абубакрга топширди ва отасини ҳам унга бўй-
сундирди. (Шундай қилиб) салтанат амирзода Абубакр
қўлида қарор топди. Лекин амирзода отаси аҳволидан
хабар топиб турди, подшоҳлик номи ҳам махфий тарзда
отаси қўлида бўлди. Аслида, ҳокимият тўлиғича Абу-
бакр мирзонинг тасарруфида эди. Мироншоҳ кўрагон
шу тарзда бир неча йил кун кечирди ва 1406 (ҳижрий
809) йили Қора Юсуф туркман¹²⁵ томонидан ўлдирил-
ди... Мироншоҳ мирзо тўққиз йил Хуросонда ва ўн бир
йил Озарбайжонда ҳукмронлик қилди.

ҲОЖА АБДУЛМАЛИК САМАРҚАНДИЙ

Самарқанд улуғлари жумласидан. Амир Темур кўрагон... замонида маҳфуза шаҳар (Самарқанд)нинг шайхулисломи ва илму фазилатда тенги йўқ одам эди. Шу кунларда, қадимги одат бўйича, ушбу мансаб унинг муборак хонадонидан чиққан авлодлари қўлидадир. Хожанинг илму фазли билан бирга, нафис ашъори ҳам бор. Мавлоно Бисотий (Самарқандий) хожа (Абдулмалик)-дан тарбият топган (киши)лар жумласидан. Мана бу фазал хожаникидир:

Қочма бизим нигоҳдан, аҳли қароқ оқибат,
Азиз умринг қучоқдан қилма йироқ оқибат.

Кетма, эй, азиз жоним, чиқиб бетоб танимдан,
Бошимни сен паноҳдин этма узоқ оқибат.

Тўқдинг бизим жигардин, ғам тийғи бирла сен, қон,
Оқизма қон ёноқдин, эй, беяроқ, оқибат.

Жонпарвар хати хаёл нақши бўлган, эй жонон,
Кетма ўчиб қароқдин, қилма фироқ, оқибат.

Сендан хешлар хабари йироқ эмас, Исомий,
Бўлма бугун фироқдан қадди ўроқ оқибат.

Аmmo, Самарқанд улуғларининг насаби Абубакр

Сиддиққа... уланади. Валид ибн Абдулмалик замонида Қутайба ибн Муслим Бохилий¹²⁶ Самарқандни тўрт ой қамалда тутди, (лекин) уни фатҳ этишга ожизлик қилди. Кунлардан бир куни, кимдир қалъа девори устидан овоз берди: «Эй, араблар, беҳуда ранж тортманг, сизлар шаҳарни ололмайсизлар!» деб. Қутайба сўради: «Унда бу шаҳарни ким фатҳ этади?» Уша шахс жавоб қилди: «Ҳакимлар, Муҳаммад миллати замонида бу шаҳарни исми юкли туя бўлган шахс забт эта олади, деб ҳукм чиқарганлар». Қутайба (ўзи ва қўшинига — Б. А.) деди: «Худога шукур қил, Қутайба ва лашкар! Бу гап сизларнинг аҳволингизга тегишли экан». Ва овоз қилди: «Менинг исмим юкли туя, чунки араблар туянинг асбоб-анжомини «қутиб» деб атайдилар, «қутайба» эса унинг кичиклаштирилганидир». Самарқандликлар аҳвол шу тариқа эканлигини билгач, шаҳар дарвозасини очдилар ва Самарқанд Қутайбанинг қўли билан фатҳ этилди. Бу ҳол 712—713 (94 ҳижрий) йили воқеъ бўлди.

ОЛТИНЧИ ТАБАҚА

МУИНИДДИН ЖУВАЙНИИ

Фозил, донишманд ва ақли сулук, шайхлар шайхи Саъдиддин Ҳамавий муборак хонадони муридларидандир. Мавлоно Муиниддиннинг муборак мавлуди Жуйинга қарашли Андода қишлоғида содир бўлди. Уламо орасида илми камолидан, Беҳиштий лақаби ила машҳур, «Шарҳи фароиз» китоби муаллифи мавлоно Фахриддин Исфароиний унинг устозидир. Мана бу ғазал мавлоно Муиниддиндан:

Зулфинг паришонидан мен ҳам паришон бўлдим,
Кўйингда кезиб субҳи сабодек сарсон бўлдим.

Ишқингда сенинг, гулдек ёқа чок этдим, нетай,
Тонгга тун бўлгунча ғарқ, мен жигари қон бўлдим.

То сенинг гулистонинг бўйини ҳидлагунча,
Умр тонг елидек ўтди, сарсон-саргардон бўлдим.

Ҳар хасу тиконга сен қўнма, эй гули раъно,
Жабру жафоингдан сенинг мен ёқавайрон бўлдим.

Манфаат борми бу иш, бу жудолик тийғидан,
Ки фироқ кунларидан беҳушу бежон бўлдим.

Девона итга болалар тош отурлар ҳар нафас,
Мен жафолар тошидан девонаи жон бўлдим.

Мавлоно Жувайний асарлари жумласидан эрмиш «Нигористон» китоби шайх Саъдийнинг «Гулистон»и тарзида ёзилган. Лекин, у китобдан соддароқ ва донишмандона битилгандир. Унда нодир, ўрнак бўларли, фойдали ҳикматлар кўп тўпланган. Баҳробод шайхлари бу китобни Улуғбек мирзога тортиқ қилдилар. Мирзо Ироққа юриши олдидан, Баҳробод аёнлари унинг ҳузурига тўпланиб, (унинг амри билан) китобни чиройли хат ва тамом такаллуф ила кўчириб бердилар. (Улуғбек мирзо) ўша китобни доимо мутолаа қилиб юрар ва мақбул кўрар эди. Бу китоб Мовароуннаҳрда кўп шуҳрат топди, лекин Хуросонда камёброқ. Қисқаси, у (кишини) ўзига тортувчи китобдир. Мана бу ҳикоя ўша китобдан келтирилди...

Ҳикоят. Лайлиу Мажнун қиссаси эл оғзига тушгач, халифа (аббосийлардан бири) Лайлини келтириб, бир хужрага ўтқазишни буюрди. Сўнг Мажнунни олиб келдилар, (халифа) деди:

— Эй, зийрак (йигит), не сабабдан бу ҳолга тушдинг? Истасанг, ҳарамимдан паридан ҳам ортиқроқ, (жамоли) ойга тенг бир канизагимни берай.

— Унда, менга шундай кўз ато қилгинки, ўша канизак назаримда Лайлидан яхшироқ кўринсин.

— Лайлидан яхшироқни кўрсанг, уни хоҳлармидинг?

— Мен Лайлидан ўзгани кўрмайман.

— Лайли сен билан қандай бўлишини ўзинг биласанми?

— Бунинг қандай бўлишига Лайли икковимиз дахлдормиз. Шуни биламанки, то ул маҳбуба менинг ҳолимага назар солмагунча, мен унга ошиғу жафосига мубтало бўлмаганман.

— Агар истасанг, Лайлининг қариндошларини олдириб келай, токи уни сен билан никоҳлаб қўйсинлар.

— Бузуқ табнатли бўлишни истамайман, бетакаллуф ошиқ маслагига менга норавадир.

— Лайлини кўришни истайсанми?

— Уни қаерда кўраман?

— Хилват бир хонада.

Халифа ғуломларидан бири Мажнунни етаклаб, Лайли ўлтирган ҳужра эшиги ёнига олиб борди. (Лекин) у, Лайлига назари тушиши ҳамоно, кўзини белбоғи билан боғлаб олди.

Ғулом деди:

— Э, девона, бугун Лайлини кўриш учун юзта кўзни қарз олсанг арзирди, ваҳоланки, сен кўзингни боғлаб олдинг!

— Уни узоқдан кўрсам, менга шу кифоядир.

Мажнуннинг Лайлига қарамаганлигини халифага хабар қилдилар. Халифа Мажнунни чақиртириб деди:

— Мажлис хос эрди ва (уят) пардаси (ўртадан) кўтарилган, иштиёқ (эса) ғолиб эди. Не учун маҳбубанг мушоҳадасидан баҳра тошиб, лаззатланмадинг?

— Ишқ ғайрати йўл бермадики, маъшуқам назари бу ошиқнинг мажруҳ кўзларига тушсин.

(Мажнун) бу байтни ўқиди... ва нола тортиб, чўлу биёбонларга бош олиб кетди.

Не маҳолдир кўзима тун ортидан тунга қараш,
Ваҳ, нечук тунга қарай кўзим тўла гар бўлса ёш.
Истарам йўл тушса кўкка, бағрима кирса қуёш
То йўлинг тўсгунча ул ўйноқи шаббодаваш,
То қоронғи тунда кўзинг қорасини кўрмасам.
То хаёл кўкида ул ой шуъласини кўрмасам,

(Маҳкам Маҳмудов таржимаси.)

ШОҲ ҚОСИМ АНВАР

XIV — XV асрларда ўтган йирик мутасаввуф шоир. Тўла исми Али ибн Носир ибн Хорун ибн Абулқосим ал-Хусайний ат-Табризий бўлиб, Қосим Анвар ва Шоҳ Қосим Анвар (1432 (835 ҳижрий) йили вафот этган) номи билан машҳурдир.

Унинг содда, сўфиёна ғазаллари форс, озарбайжон ва гилаки (Ғилон) тилларида битилгандир. Қосим Анвар Жалолиддин Румийга (1207—1273) эргашиб, ўз ғояларини кенг халқ оммаси ўртасида тарқатиш мақсадида, шеърларини маҳаллий халқ тилида ёзган. Темур ва теурийлар зулмига қарши кўп йиллар мафкуравий кураш олиб борган машҳур хуруфийлар жамиятига мансуб эди. Шу жамият фидойиларидан Аҳмад Лур 1427 йил, 27 февраль — жума куни Ҳиротнинг масжиди жомесида Шоҳруҳга пичоқ уриб, уни оғир ярадор этган. Қосим Анварнинг Ҳиротдан қувилишига шу ҳам сабаб бўлган, албатта.

Унинг ашъори эл орасида, хусусан, ёшлар ўртасида машҳур экан. Алишер Навоий Қосим Анвар ижодиётига юксак баҳо берган. Жумладан, «Мажолис ун-нафонс»да бундай дейилган: «Равишлари пок эрди ва нафасла-

ри оташнок. Эл бағоят алар назмлариға мо-
йил ва шеърларин ўқимоқ ва битмакка роғиб
бўлдилар. Ҳар ойинаким, девон жамъ қилур-
ға бу амр боис бўлди ва «Анис ул-ошиқин»
отлиқ мухтасарроқ маснавий ҳам назм қилди-
лар ва таржеъ дағи дедилар ва табаррук
жиҳатдан икки матлаъ битилур, бири буким:

Еқа чок риндмиз, ошиқ бизлар жаҳон ўртовчидур,
Бас, сенинг ғаминг қолиб дунёни ўйлаш

не зарур?

Бу фақир аввал назмеким ўрганибмен, бу
сўнгги матлаъдур... Ва фақир ҳам ул остона
жорубкашлариданмен...».

Шоҳ Қосим Анвар девони Шарқ мамла-
катлари, шунингдек, Ўрта Осиёда ҳам кенг
тарқалган. Ўзбекистон ССР Фанлар Акаде-
миясининг Шарқшунослик институтида бу де-
воннинг ўндан ортиқ нусхалари (инв. № 127,
980/І, 1001/ІІІ, 2108, 2243/І, 2044, 2286/І, 2278
ва б. қ) сақланади.

Ҳақиқат дарёсининг гавҳари, тариқат водийсининг
сайёҳи, илоҳиёт майдонининг лочини, фаришталар ола-
мининг билимдони эрмиш. Унинг файзли хотири ҳақи-
қат хазинасининг калиди, мўътабар ва мўъжиз сўзлари
рамзу дақоқиқ ганжинасидир.

Сайёодат паноҳ, маърифат иқтидорли ул жаноб асли
Озарбайжондан. Туғилиб вояга етмиш манзили Табриз-
нинг Сурхобидир. Уша диёрнинг саййиду улуғларидан
эрди. Ешлигида шайхул машойих Садриддин Ардаби-
лийга... мурид тушиб, бир қанча вақт ул бузруквор пойи
остонасида сулук бирла машғул бўлди. Сўфийлигу фа-
қирликнинг тамом қийинчиликларини тортиб, камол
топди. Шундан сўнг, шайх ҳазратлари ижозати билан

Жилонга бориб, ўша диёрда анча истиқомат қилди ва талаб водийси ташналарини ирфоннинг зилол суви билан сероб этди.

Ҳазрат шайх фазилатининг доврўғи, камолотининг овозаси оламнинг тамом атроф-теварагига тарқалгач, Хуросонга бориб, бирмунча Нишопурда турди. Хуросон уламолари ҳазрат саййидга зидлик кўрсатганликларидан пойтахт шаҳар Ҳиротга келди. Ҳирот аҳолиси унга тамом эътиқод ва ихлос қўйдилар. (У) жозибали (киши) бўлганидан, ҳатто унинг ҳузурига келган мункир ҳам унга ихлосманд бўлиб қайтарди. Бора-бора пойтахтнинг кўпчилик ақобиру амирзодалари унинг муридига айландилар. Ғаразғўйлар бу ҳолни замон подшоҳи Султон Шоҳруҳга етказиб, дедиларки: «Саййиднинг бу шаҳарда (ортиқча) туриши маслаҳат кўрилмайдир. Уни шаҳардан чиқариб юбориш лозим. Зеро, ёшларнинг аксари унга мурид бўлиб қолдилар. Мабодо, бундан бирон фасод чиқмасин». Подшоҳ саййидни шаҳардан чиқариб юборишни буюрди. Лекин амирлар ва аркони давлат подшоҳ ҳукмини саййидга тушинтироққа ҳар қанча уринмасинлар, бундан фойда чиқмади ва у (подшо одамларига) айтар эдики: «Шоҳруҳ мени қайси гуноҳларим учун мусулмонлар мамлакатидан чиқариб юборар экан?» деб. Аҳвол шунга бориб етдики, подшоҳ саййидни шаҳардан куч билан чиқариб юбормоққа азм этди. Бахтиёр султонзода Бойсунқур (бунга эътироз билдириб) деди: «Қаттиққўллик ҳам дағалликка ҳожат йўқ, мен латофатли ва зарофатли гаплар билан саййидни ўзим жўнатиб қўяман». (Сўнг) ўрнидан даст туриб, саййиднинг зиёратига борди. Улар ширин суҳбат қурдилар ва гап орасида сўз саййиднинг шаҳардан чиқиб кетиши борасига бориб қолди. Саййид деди: «Отанг мусулмонлар подшосидир. Мени не вайдан шаҳардан чиқариб юбораётибди?» Подшоҳзода Бойсунқур жавоб қилдиким: «Э, худо, сиз нега ўз сўзингизга амал қилмай-

сиз?» Саййид: «У қандай сўз экан?» деб сўрагач, шаҳзода мана бу байтни ўқиди:

Қисқа қил сўзни Қосим, йўлга туш дарҳол туриб.
Тўтига шаккарни сеп, ўлакани қузғунга бер.

Амир саййид Қосим шаҳзодага таҳсин ўқиб, уни дуо қилди. Шу ондаёқ улов (ва сафар анжомларини) ҳозир қилдилар. Ақобирлар уни қўлтиғидан олиб, уловга миндирдилар ва (саййид) Балх ҳамда Самарқанд томонга равона бўлди.

(Шоҳ Қосим Анвар) бирмунча вақт ўша диёрда хосу авомнинг мурожаатгоҳи бўлиб, (сўнг) яна пойтахт шаҳар Ҳиротга қайтди ва анчагача у ерда кун кечирди. Ақобирлар, саййидлар, уламо ва фузало ҳамма вақт унинг шарофатли суҳбатига бориб, яхши хизматларига мойиллик кўргаздилар.

Саййиднинг муваҳҳидона, орифона айтган шеър у маснавийлари кўпдир...

Саййидлар мурожаатгоҳи эрмиш ул ҳазрат умр охирида Ҳиротдан чиқиб, ўз ватани томон йўл олди. Жуда кексайиб қолганидан маҳофага ўлтириб, Жом вилоятигача келди ва Харжерд қишлоғида¹²⁷ тўхтади. Ҳавонинг ҳарорати баланд эканидан, мазкур қишлоқ кадхудоларидан бирининг боғида паноҳ топди. Ўша бўстоннинг кўнгил очар ҳавоси ул ҳазрат раъйига маъқул келиб, неча кун ўша боғда хушвақт кечди. Боғ мевасини эгасидан баҳолаб олгач, ёзни ўша боғда хуррамлик билан ўтказди. Саййид мулозими ва суҳбатидаги ақобирлардан баъзилари (шайхнинг) шу ерда тўхтаб қолишини ғанимат биллиб, боғни эгасидан сотиб олдилар ҳамда саййидга хизматкорлик нишонаси, деб ўша боққа ихчам бир иморат ҳам қуриб бердилар. (Саййид) умрининг охиригача шу ерда истиқомат қилди...

Саййидлар қиблаггоҳи, улуғ ҳазратнинг вафоти ўша Харжерд қишлоғида 1432 (835 ҳижрий) йили содир бўл-

ди. Унинг муборак қабри ўзи истиқомат қилган ўша боғдадир. Ирфон эгаси, саййидлару тақводорлар султони Амир Носириддин Қурайший Ҳусайнийким... саййид Қосимнинг нурли мозорини обод этишда кўп саъй ҳаракатлар кўргузди...

Тангри лутфларининг хазинаси, чексиз мурувват нури, миллату дин низоми мир Алишер (Навоий) саййид ҳазратларининг покиза мақбарасини бино этарга майл қилиб, шундай бир иморат қурдирдиким, осмон минглаб юлдуз — кўзлари ила ҳали бундай бинони кўрмаган...

Аммо, шаҳзода Бойсунқурнинг саодатли таваллуди 1399 — 1400 (802 ҳижрий) йили воқеъ бўлдиким, жамолида егуклик, иқбол ва хуррамлик нишонлари аён эрди. Ҳам истеъдодда ҳам истеъдод эгалари парваршида шуҳрати тамоми иқлимларга кетган эрди. Хаттотлик ва шеърият унинг замонида ривож топди. Ҳунар эгалари, шоирлар овозасини эшитиб, теварак-атрофдан хизматига келардилар. Айтишларича, қирқ нафар котиби хушхат унинг кутубхонасида китобат ила машғул эканлар. Мавлоно Жаъфар Табризий ул котиблар етакчиси эрмиш. (Бойсунқур мирзо) ҳунармандларга риоят кўргузуб, шоирларни дўст тутар, зебу зийнатга интиларди. Унинг зийрак ва хуштабъ надимлари бор эди. Замон султонларидан Хусрави Парвиздан кейин ҳеч ким Бойсунқур султондек ишрату зебу-зийнатда кун кечирмаган. Форсий ва туркий тилларда яхши шеър айтар, олти қаламда хат битар эди¹²⁸...

Ҳикоят. Султон Бойсунқур замонида хожа Юсуф Андугоний етти иқлимда тенги йўқ хонанда ва созанда эди. Унинг «Довудий»си Юсуф дилини тирнар. «Хусравоний» оҳанги жигарни поралаб, туз сепарди. Султон Иброҳим ибн Шоҳруҳ Шероздан бир неча бор одам юбориб, Бойсунқур султондан хожа Юсуфни сўраттирди. (Лекин) Бойсунқур рад қилаверди. Охири Иброҳим Султон хожа Юсуфни юборсин, деб унга 100 минг динор

нақд пул жўнатди. Бойсунқур мирзо инисига мана бу байтни жавоб ўрнида йўллади:

Сотмагаймиз биз Юсуфни ҳеч қачон,
Айла сен қора чақангни эҳтиёт.

(Ва) Улуғбек кўрагон, Бойсунқур баҳодир ҳамда Иброҳим султон ўртасида кўп ажиб ҳодисалар, ёзишмалар ўтганки, бу тазкирамизда уларни қайд этиш имкони йўқ.

Аmmo, бу бевафо дунёю ситамкор фалак у бахтиёр шаҳзодага йигитлик чоғида қасд қилди. Қазои кадар муаккиллари ёшлиги раҳмини емадилар. Кечалардан бирида у шаробни беҳад ичиб, бақоликнинг абадий оромгоҳига равона бўлди... Бу даҳшатли ҳодиса 1433 (837 ҳижрий) йили Ҳиротнинг Боғи Сафедида содир бўлди. У (ўшанда) ўттиз беш ёшда эди.

Шоҳруҳ султон замонида Бойсунқур баҳодирга шон-нонлардан Бобо Савдойи, мавлоно Юсуф Амирий, Амир Шоҳий Сабзаворий, мавлоно Котибий Туршизий, Амир Яминиддин Нузулободий мулозим эдилар.

Шоҳруҳ султон шарофатидан Бойсунқур баҳодирнинг молу дунёси 600 туман кепак эди. Астробод, Журжон, Деҳистон, Тус, Абивард, Нисо, Хабушону Симон вилоятлари, Ироқдан Кошон, Форсдан Шабонгара унга иқтоъ¹²⁹ ҳисобланарди...

БИСОТИЙ САМАРҚАНДИЙ

Асл исми Сирожиддин. Қуйида Давлатшоҳ айтганидек, Бисотий унинг адабий тахаллуси, Самарқандий эса нисбасидир. Ҳаётига оид маълумотлар жуда кам сақланган. Бисотий Самарқандий 1412 йили вафот этган. Тахаллусига (Бисотий; Ҳасирий — «бўйра тўқувчи») қараганда, у шаҳар ҳунармандлари тоифасидан. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида унинг ҳақида мана буларни ёзган: «... шўх таъби бор эрмиш, аммо бағоят омий эрмиш...» Бу яна бир қарра Бисотийнинг оддий халқ орасидан чиққанлигини тасдиқлайди. Унинг темурийлардан Халил Султон (1405 — 1409) даврида ёзиб битказган девони «Девони Бисотий» номи билан ҳозир ҳам Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида (инв. № 159 (VI) сақланмоқда.

Хушсухан шоирлар жумласидан бўлиб, ғазални нозик айтур эрди. (У) Султон Халил¹³⁰ баҳодир ибн Мироншоҳ кўрагон замонида Самарқандда майдонга чиққан. Айтишларича, у (асли) бўйра тўқувчи бўлиб, (шу сабабдан) аввал Ҳасирий тахаллусини олган эди. Хожа Исматулло Бухорий унинг қобилияти ва тузук зеҳнини кўриб (бундай) деган: «Бўйра улуғларга муносиб би-

сотдир, (шунинг учун) сенинг аввалги тахаллусинг Бисотий бўлмоғи лозим». Бисотий хожа Исматуллога издош, (лекин) Камол Хўжандийга мункирдир.

(Мавлоно Бисотий) жавоб қилган шайх Камол (Хўжандий) ғазалининг матлаи будир:

Бошда тўзгин сочини ўткинчи тун нишоми бил,
Зулфи печи остида ёнган чироқ — равшан далил.

Мавлоно Бисотий жавоби будир:

Билма Бисотийни, Камол, назм аро ўзингдан кам,
Чунки Салмон ашкидан тарбият топгандир ул.

... Айтишларича, кечалардан бирида хонандалар Султон Халил мажлисида Бисотий ашъоридан бир парча ўқидилар. Бу подшозода Халилга хуш келди ва одам юбориб Бисотийни чақиртирди. Унга таҳсин айтиб, минг динор ҳадя қилди. (Хонандалар айтган) шеър матлаи будир:

Дилинг шиша, кўзларинг кезадур ҳар гўшани,
Мастсану шўхлик ила синдирма ногоҳ шишани.

Инсоф улдирки, Амир Темур хазинасига нисбатан, бу матлаъ инъоми хусусида (шаҳзода) кам ҳимматлик қилибдур.

Аммо, султонзода Халилулло соҳибқирони аъзам Амир Темур кўрагон... вафотидан сўнг, Самарқанд тахтига ўлтирди. Шаҳзода хушсурат, яхши хулқли, карамли, хуштабъ эди. Амир Темур кўрагон ҳукмронлиги йилларида Эрону Турон хирожидан жамъ этган хазинасини очди. Найсон булутидан ёққан ёмғир, балки Бадахшон лаъл кони, Уммон денгизи¹³ каби кўп олтин жавоҳирни лашкар ва раиятга инъом қилди. Фазл эгалари унинг замонида сийландилар... Шундай қилиб, со-

ҳибқирон ўткир қилич ёрдамида битталаб жамлган хазинани Султон Халил қоп-қоплаб инъом этгуборди.

(Халил Султон) тўрт йил пойтахт (шаҳар) Самарқанд ва Мовароуннаҳр мамлакатига подшо бўлди. Охири, Худайдод, Хусайний, Худайдод Жете¹³², Бердибек ва бошқа амирлар унга хуруж қилдилар. Бунга (Халил Султоннинг) амир Хожа Сайфиддин канизақларидан Шодмулк огани суюб қолиб, никоҳига олиши ва ўша хотиннинг салтанат ишларига аралashi сабаб эди. Амирлар унга итоат этмадилар ва 1408 (811 ҳижрий) йили шаҳзода Халилни бандга олиб, Шодмулк оганингулоқ-бурунларини кесдилар. Шаҳзоданингуўл-оёгини боғлаб, Шоҳрухия қалъасига жўнатдилар. Исёнчи амирлар пойтахт шаҳар Самарқанддан [туриб] мамлакатни мустақил идора эта бошладилар...

Ҳаромнамак амирлар истилоси ва амирзода Халил Султон бандга олинганлиги ҳақидаги хабар Шоҳрух султоннинг шарофатли қулоқларига етгач, Ҳиротдан Самарқандга қараб катта қўшин тортди. Шоҳрухнинг зафаросо лашкари Жайхундан ўтиши билан, ўша пастнасаб ва ҳаромнамак (амирлар)нинг қаршилики кўрсатишга қуввати келмай, пойтахт Самарқандни ташлаб, Туркистон томон қочдилар. Уларнинг молу мулкини Самарқанд ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолиси талон-торож этди.

Ҳикоят. Шоҳрух султон Самарқанд тахтига ўлтиргач, Темурнинг Кўксарой ва шаҳар аркида яширилган хазинасига кирди, (лекин) аблаҳлар димоғи ақлдан, жоҳиллар қалби билимдан холи бўлганидек, [Шоҳрух ҳам] ўша хазинани ганждан холи топди. Тасодифан, мирзо асоси (ҳассаси)нинг учи бир дирҳамга тегди, уни олиб ҳамёнига солди. Сўнг ҳамроҳларига юзланиб деди: «Биз, шу дирҳам ҳаққи, отамиздан қолган хазина ва меросдан баҳраманд бўлдик». Кейин бўшаб ётган хазинадан чиқди.

Айтадиларки, шаҳзода Халил Султон қамоқдалигида бир газал ёзиб, амакиси мирзо Шоҳруҳга юборган экан...

Шоҳруҳ султон шаҳзода Халилнинг бу газалини ўқиб, йиғлаб юборган ва ўз шоҳона ҳимматини ўша куфрони неъмат тоифани тамом вужуди бирла йўқотиб юборишга қаратган. Мирзо Шоҳруҳнинг улуғ амирларидан, Мазид Ихтиёр номи билан машҳур амир Шоҳмалик бир тадбир қўллаб, улар орасига ихтилоф солди. [Натижада], Худайдод Жете Худайдод Ҳусайнийни ўлдирди. Қолганлари ўз-ўзлари билан овора бўлиб, Мовароуннаҳр мамлакати мирзо Шоҳруҳ тасарруфига кирди. Султон Халил банддан халос этилгач, амакисининг давлат палосини ўпиш шарафига муяссар бўлди. Шоҳруҳ султон шаҳзода Халилга имкони борича шафқат кўргазди (ва) уни ўзи билан бирга олиб Жайҳундан ўтди. Самарқанд салтанати ва ҳукуматини эса содиқ фарзанди Мирзо Улуғбекка инъом этди. Амир Шоҳмаликни шаҳзода мулозаматида қолдириб, ҳукумат ишларини унга топширди. Бу воқеа 1409 (811 ҳижрий) йили содир бўлди.

Шоҳруҳ султон шаҳзода Султон Халилни Ҳиротга олиб келиб, Рай, Қум, Ҳамадон, Динвар вилоятлари ҳокимлигини то Бағдодгача (ерлари билан қўшиб), унга инъом этди. [Сўнг] байроқ, қўшноғора ва нақорахонани¹³³ қўшди ҳам улуғ амирларни унинг овозаси учун бир неча манзил [унга ҳамроҳ қилиб] юборди.

Султон Халил икки ярим йил амакисининг нонби сифатида ўша ўлкаларга ҳокимлик этди ва 1411 йил 2 ноябрда (ҳижрий 814 йил ражаб ойининг ўн саккизинчисида) Райда тангри раҳматига етишди... У йигирма саккиз йил умр кўрди...

ХОЖА ИСМАТУЛЛО БУХОРИЙ

Хожа Исмадулло (1365 — 1426) XIV — XV асрнинг йирик шоирларидан. Кўпинча қасида, ғазал, маснавий ва рубоийда қалам тебратган. Шеърларида пок муҳаббат, меҳнат ва инсонийликдан баҳс юритади. У Бухорода зуллисонайн (икки тилда шеър битиш) ағъанасини бошлаб берди, ҳажв жанри ривожига ҳисса қўшди. Улуғ Навоий «Мажолис ун-нафоис»да унинг тўғрисида мана буларни ёзган: «...зоҳир илмин такмил қилғондур. Ғоят хуштаъблигинин ўзин шеърга мансуб қилиб, девони машҳур бўлди...» Хожа Исмадуллонинг саккиз минг байтли девони ва 1035 байтдан иборат ўзбек тилидаги «Иброҳим Адҳам» достони бизгача етиб келган. Жумладан, икки девон нусхаси (инв. № 805/Х. 1435) ва қасидалар тўплами (инв. № 2529/III) Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бузургзода, фозил ва билимдон киши эрминш, насаби Жаъфар ибн Абу Толибга... уланади. Хожа Исмадуллонинг ота-боболари Бухорода улуғ ва фозил кишилардан эканлар. Отаси хожа Масъуд Бухоро зодагонларини жумласидандир. Хожа Исмадулло ана шундай олий зотлигига қарамасдан, шоирлик шеvasида — хоҳ қасида-

гўйлик ва ғазалиётда, хоҳ маснавий ёки муқтаъотда ва хоҳ бошқа услубларда бўлмасин, маълум, машҳур ва моҳирдир.

Хожа Исматулло Султон Халил ҳукмронлиги даврида унинг тарбиятини топган. Шаҳзода уни ғоят эҳтиром қилур эрди. У шаҳзоданинг доимий улфати ва ҳамсуҳбати эрди. Ҳасадчилар ва ғаразгўйлар хожанинг шаҳзодага яқинлиги борлигини мушоҳада этиб, унга маломат қилдилар. Лекин бу азизнинг (хожа Исматнинг — Б. А.) кўнгли ва назари бундан пок эди. Султон Халил шеър илмини хожа [Исма]дан ўрганди...

Хожа Исматнинг ошиқона ғазаллари, орифона сўзлари Шоҳруҳ султон замонида шу қадар зўр шуҳрат топдики, халқ бошқа шоирлар шеърларини қўлга олмай қўйди. Шунинг учун хожанинг шеърлари эсдан чиққан. Мана бу маснавий тазкира муаллифидан:

Қайнади Исма дили чашма мисол,
Сўзлари ошиқларини қилди лол.

Навбатлидир чархнинг яшил оти,
Келгай ҳар беш кунда кимса навбати.

Тўтилар кетди қилиб тарки жаҳон,
Қолди булбул хушовози бул замон.

Бул чаманда эрди булбул беадад,
Қилди булбулларни ул минг бора ёд.

Битди ул булбулнинг ҳам сайри боғи,
Келди онинг ўрнига сайроқроғи.

Ул ҳозир бўстонда сайрар гул қучиб,
Оқибат, бир кун у ҳам кетгай учиб.

...Аммо хожа Исма олам подшоси Улуғбек кўрагон

ҳукмронлиги даврида ҳокимларни мадҳ этмоқни тарк этди. Номи зикр этилган султон ундан шеър айтишни ёлвориб сўради. [Шунинг учун] заруратдан ул ҳазрат мадҳида бир неча қасида ёзди. Охири шеър ёзмай қўйдди. [Шундай бўлса ҳам], унинг шарофатли мажлиси шоирлар тилаги ва фозиллар тўпланадиган жой бўлиб қолди. Мавлоно Бисотий Самарқандий, мавлоно Хаёлий Бухорий, мавлоно Бурундуқ, хожа Рустам Хурёний ва Тоҳир Абивардий... хожа Исмат бирлан суҳбатдошу асрдош акобир ва шоирлар жумласидандирлар. Хожа Исматнинг вафоти Улуғбек кўрагон замонида 1426 (829 ҳижрий) йили содир бўлган...

Аmmo... олим, одил, ғолиб [ва] ҳимматли подшоҳ Улуғбек кўрагон... юлдузлар илмида осмон қадар юксалиб борди, маоний илмида қилни қирқ ёрди. Унинг даврида олиму фозиллар мартабаси ниҳоят чўққисига кўтарилди.

[Мирзо Улуғбек] ҳандаса илмида [ҳар қандай] чигалларни ечгувчи, ҳайъат илмида Мажистийкушо¹³⁴ эрди. Фозиллару ҳақимларнинг яқдил фикрлари шулки, ислоният замонида, балки [Искандар] Зулқарнайн замонидан шу дамгача Улуғбек кўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ўлтирмаган. У риёзиёт илмини шу даража эгаллаган эрдик, замонасининг [улкан] олимлари, чунончи уламолар ва ҳақимлар фаҳри Қозизода Румий¹³⁵ ҳамда Ғиёссиддин Жамшид¹³⁶ билан биргаликда юлдузлар илмига расад боғлади. [Лекин] замонасининг бу икки улуғ олими расад охирига етмай туриб вафот этдилар ва султон [Улуғбек] бор ҳимматини бу ишни охирига етказмоққа сарф қилди. Расаднинг қолган қисмини мирзонинг ўзи поёнига етказди, «Зижи султоний»ни кашф этиб, уни ўз исми билан зийнатлади. Букун бу зиж ҳақимлар наздида мўътабар ва амалдадир. Баъзи [олим]лар уни «Зижи Насири Элхоний»дан¹³⁷ ортиқ кўрадилар.

[Улуғбек кўрагон] Самарқандда бир олий мадраса ҳам бино қилдиким, безаги, афзаллиги ва улуғворлиги

жиҳатидан унга ўхшаши етти иқлимда ҳам йўқдир. Шу кунларда у олий мадрасада юздан ортиқ талаба ўқиб, истиқомат қилмоқда.

У отаси Шоҳруҳ баҳодир ҳукмронлиги даврида Самарқанд ва Мовароуннаҳрни қирқ йил мустақил идора этди. Султон Улуғбек салтанатни бошқарини, адлу инсофда мақбул йўл тутар эди. Айтишларича, унинг даврида тўрт харвор ҳосил берадиган бир жариб¹³⁸ ердан мол ва хирож учун тўрт донак фулус¹³⁹ солиқ олганлар. Бу бир донак кумуш дирҳамга¹⁴⁰ тенгдир...

Ҳикоят. Мирзо Улуғбек фаросати ҳам хотирасининг қуввати шу даража эдиким, ҳар жойда бирон жониворга ўқ отиб, ов қилса, бу тарихни эслаб қолар, воқеа қайси кун, қаерда содир бўлганлигини, жониворлардан қайсилари овланганлигини дафтарга битиб қўяр эди. Тасодифан ўша дафтар ғойиб бўлди ва қанча қидирсалар ҳам уни тополмадилар. Дафтарни сақловчилар саросимага тушдилар. Подшоҳ деди: «Ташвиш тортманглар, мен дафтарга ёзилган (гап)ларни бошдан-оёқ ёд биламан». (Шундан кейин) подшоҳ котибларни чақиртириб айтиб турди, улар ёзиб олдилар. Янги дафтар тўлган ҳам эдики, аввалги [йўқолган] дафтар топилди. Ҳар иккала дафтарни солиштириб, тўрт-беш ихтилофдан бўлак фарқ топмадилар. Онҳазрат истеъдоди, ўткир зеҳни борасидаги бундай нақллар кўпдир.

Ҳикоят. Маърифатли шайх Озарий, унга тангрининг раҳмати бўлсин, [бундай] деган: «Мен 800 (1398) йили Қорабоғда, улуғ амир Темур кўрагон қиссахони — тоғам билан эдим. Улуғбек мирзо хизматига тайинландим. Уша вақтда ҳали ёш бола эдим ва бир неча йил гўдаклик шодлигини шаҳзода билан ўтказдим. У билан бирга ўйнар, нақлу ҳикоятлар айтар эдим. У мен билан яқин дўст ва ўртоқ бўлиб қолди. 1448 (852 ҳижрий) йили мазкур подшоҳ Хуросонни забт этди ва Исфаронинга келиб тушди. Ёшлик ўтиб, қариб қолган эдим. Ўрнимдан туриб, шоҳ ҳузурига бордим. Мени узоқдан фақиру

тақводор либосида кўрди. Салом-аликдан кейин, сўради: «Эй, дарвиш, сен эски ҳамсуҳбатимиз кўринасан, қиссахонимизнинг жияни эмасмисан?» Шоҳнинг ўткир зеҳни, фаросату пок идрокдан лол қолиб, дедим: «Ҳа, жаноблари қиссахонининг жияниман». Улуғбек Қорабоғда айтилган ҳикоятлар, Гуржистон газовоти ҳамда Озарбайжон ажойиботларини ўртага солди. Мен ёдимда қолганларини айтиб бердим».

Шоҳруҳ султон вафотидан сўнг, мирзо Улуғбек мерос қолган мулкни талаб қилиб, Мовароуннаҳрдан Хуросонга лашкар тортди. Амирзода Алоуддавла унга қаршилик кўрсатди. Бодғисга қарашли Тарноб деган жойда сўқишдилар. Улуғбек кўрагон ғалаба қозониб, тамом Хуросонни қўлга киритди. [Уша пайтда] унинг тўқсон минг лашкари бор эди. Бу уруш ва талашларда Хуросон ҳаробага айланди. Уша вайронагарчилик асарлари ҳалигача бор.

1448 йил ноябрь (ҳижрий 852 йил рамазон) ойида Улуғбек кўрагон Хуросонни забт этиш билан машғул экан, Абулхайрхон¹⁴¹ Самарқандни қамал қилди. Улуғбек султон лашкарлари, ўлжа кўплигидан, уни (тезроқ) ўз юртларига етказиш пайига тушиб қолдилар ва гуруҳ-гуруҳ тарқалиб кета бердилар. [Бундай шароитда] мирзо Улуғбек [Мовароуннаҳрга] қайтишдан ўзга чора топмади. У Ироқ юриши билан банд эди, Жуйинга қарашли Оби Равшан сувининг кўпригидан ўтиб, орқага қайтди.

Шу аснода пойтахт Ҳиротга қарашли Нерату қалъасида қамоқда ётган Қора Юсуф туркманнинг ўғли Амир Ерали банддан қутилиб, Ҳиротга ҳужум қилди ва уни эгаллади. Бу воқеа Улуғбек кўрагон толеининг пастлашувига сабаб бўлди.

[Улуғбек мирзо] Балх ва унга қарашли ерларни ўғли Абдуллатифга бериб, ўзи Жайхундан ўтди. [Улуғбек] кичик ўғли Абдулазизни [кўпроқ] эъозлагани ва ҳурматлагани туфайлидан, Абдуллатифни шайтон йўлдан

уриб, отасига осийлик этди, унга қарши исён кўтарди. Улуғбек кўрагон уч ой мобайнида, Жайхун бўйида Абдуллатиф билан уруш қилди. Шу тобда Туркистон туркларидан аргун қабиласи бахтиёр султон Абу Саъидни подшоҳ кўтарди. Улар Улуғбек ўрдасини ташлаб, Самарқанд томон юрдилар ва уни қамал қилдилар. Бу ҳол Улуғбекни яна ҳам шоширди. Натижада, Самарқандни ихтиёр этиб, орқага қайтишга мажбур эди. Бу орада Абдуллатиф ҳам Жайхундан ўтиб, Самарқандга юрди... 1449 йил сентябрь-октябрь (ҳижрий 853 йил шаъбон) ойида Самарқанд ёнидаги ота-бола урушида Абдуллатиф ғолиб келди. Улуғбек мирзо Самарқанд қалъасидан паноҳ топмоқчи эди, лекин ўзи бошини силаган (амир)лардан Мироншоҳ қавчин ҳаромнамалик қилиб, қалъага киритмади. [Шундан кейин] у ноилож Туркистон томонга қочди. Абдуллатиф Самарқанд тахтини эгаллади. Гумашталари Шоҳруҳия [қалъаси]га ҳам киритмаганларидан кейин, Улуғбек кўрагон Абулхайрхон ҳузурига ёлвориб боришни ўйлади. Аммо ота билан фарзанд ўртасида шафқат бўлиши лозимлигини андиша қилиб, бемурувват фарзанди олдига — Самарқандга келди. Мазкур йилнинг рамазон ойи (1449 йил октябрь) эди... Ул бадбахт бошда отага иззату икром кўрсатиб, кўнглини олди. Аммо уни яна шайтон йўлдан уриб, дилида отани ўлдириш ҳирсини уйғотди. Самарқанд ёнидаги, Оби Сабуҳ бўйида ул олиму одил подшони шаҳид этдилар. Орадан етти ой ўтмай, ажал жаллоди ундан (Абдуллатифдан — Б. А.) ҳам интиқом олди. [Абдуллатиф] нима эккан бўлса, шунини ўрди. Албатта, золимлар аҳволи оқибати шундайдир:

Шоҳ бўлмас отани ўлдирган одам,
Ошмас олти ойдан, агар бўлса ҳам.

Аммо, буюк олим, башарият муаллими Фахриддин Розий¹⁴²... «Ҳадонқ ул-анвор» («Нурлар боғи») китобида айтибдурким, қадим подшолар хонадонидан ҳеч ким

Шеруя¹⁴³ ибн Парвиз ибн Хурмузд ибн Ануширвон ибн Қубод ибн Феруз ибн Яздижерд ибн Баҳром Гўрдан олижаноброқ подшоҳ бўлмаган. Баҳром [Гўр] ота томондан Ардашер Попоконга, Ардашер, ўз навбатида, Афридунга, Афридун эса Қаямарсга бориб уланади. Уша олижаноб шаҳзода [Шеруя] тубан бир иш қилиб қўйиб, отасини ўлдирган. [Лекин], етти ой ўтмасдан, ўзи ҳам вабога учраб, жаҳаннам йўлини тутган. [Яна] аббосий халифалари хонадонидан Мустансир ибн Мутаваккил¹⁴⁴ ибн Муътасим ибн [Хорун ар-] Рашид ибн Маҳдий ибн Мансур ибн Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббосдай ҳам аслзода подшоҳ ўтмаган... Аммо у [Мустансир] ҳам отасини ўлдирган ва олти ойга етмасдан [тахтдан тушиб] олий насабига фахр бўлолмай қолган. Абдуллатиф ибн Улуғбек ибн Шоҳруҳ ибн Темур кўрагон... нинг аҳволи ҳам худди шундай. Бу бахти қаро шаҳзода ёшлигида Шоҳруҳ тарбиясида ўсди. Шоҳруҳ султон уни бошқа барча авлодидан ортиқроқ суярди. Шунақа эъзозу икром, шону шуҳрати бўла туриб, шу қадар бахти қораликким, унинг зикри юқорида ўтди...

Мирзо Улуғбек кўрагоннинг азиз умри эллик саккиз йил бўлди. Хуросонда отасидан сўнг саккиз ой, отаси подшо эканида, Самарқандда қирқ йил ҳукмронлик қилди.

Бир азиз мана бу тарихни Мирзо Улуғбек вафотига айтган:

Чун Улуғбек илму ҳикмат денгизи,
Ки набийлар динига ҳам бўлди пушт.
Тотди шаҳидлик болини Аббосдин,
Шул сабаб ҳарф тарихи — «Аббос кушт»¹⁴⁵.

Мавлонои муаззам Алоуддин Шошийким, илми ҳикматда замонасининг яктоси эди, машоихдан хожа Ҳасан Аттот... ва шоирлардан хожа Исматулло Бухорий билан Камол Бадахший... мирзо Улуғбекнинг шарофатли даврида майдонга чиққан олимлар, тариқат машоихларию шоирлар жумласидандирлар.

БУРУНДУҚ БУХОРИЙ

Ҳаётига оид маълумотлар жуда оз сақланган. Давлатшоҳ ва Навоий («Мажолис ун-нафоис» асариди) сўзларига қараганда, XV асрда ўтган ва теурийлардан Султон Бойқаро (1416 йили ўлдирилган) хизматида бўлган. Жумладан, ҳазрат Навоий унинг хусусида мана буларни ёзган: «... надимваш ва ҳаззола киши эрмиш. Султон Бойқаро бинни Умаршайх хизматида бўлуи эрмиш ва ул замон шуароси анинг тилидан қўрқуб, анинг жонибини кўп риоят қилуи эрмишлар...»

Хушсухан, хуштаъб ва надим шева киши, табиати ҳазил ва мутоибага мойил эди. Ҳажвиётдан бошқа шеърларни ҳам кучли айтар эди. У олий даражали шаҳзода Бойқаро ибн Умаршайх султон ибн Амир Темур кўрагон хизматида эди. Бухоро ва Самарқанддан ул шаҳзода хизматига — Хуросон ва Ироққа бориб қолган. Шуаронинг у билан муроса қилиш, келишишдан ўзга чораси бўлмаган, зеро фасоҳатли ва ҳозиржавоб киши эканидан, ҳамсуҳбатлар ундан чўчиб турар эдилар. [Шунинг учун ҳам] уни устод, деб атаганлар. Хожа Исмадуллога қаратилган мана бу байт уникидир:

Гарчи Бухорода ошди хожа Исмад шуҳрати,
Созки, Хуросонда йўқдир хожа Исмад исмати.

Мана бу ғазални ҳам мавлоно Бурундуқ айтган:

Лол этиб ширин лабинг ҳатто шакарни қолдирур,
Тишларинг маржони, бас дурри гуҳарни қолдирур.

Қанд уларнинг баридан қилса латофатни даъво,
Тинглаб сўзинг, уёттин қочгай, шаҳарни қолдирур.

Гар кириб бўстонга сен этсанг хиром, хандон отиб
Гул кулар, хандонлари оҳангда зарни қолдирур.

Зулфи занжирингга банд ел ҳам ўтолмас, водариг,
Чунки ул бемор ўлуб сендин ўзарни қолдирур.

Бу оламдан одамларга агар ёдгор бўлиб ўтса,
Бурундуқ сўзу сухан, фазлу ҳунарни қолдирур.

Айтишларича, шаҳзода Бойқаро Балх тахтига ўлтиргач, шоирни саройга чақириб битилган номада унга беш юз динор бағишланган эди, лекин парвоначи¹⁴⁶ икки юз динор ёзиб қўйган экан. Мавлоно Бурундуқ мана бу қитъани ёзиб шаҳзодага тақдим этди:

Дўстни ҳам, душманни ҳам сийловчи шоҳ,
Жаҳонгирдир — магар у жаҳондордир.

Беш юз олтин менга инъом айлади,
Бандасига шоҳ лутфи кўп бисёрдир.

Жумладин инъомининг уч юзи йўқ,
Ерлиғимда икки юз рақам бордир.

Ё фармонни мен хато эшитдимму,
Ё хатога йўл қўйган ғазнадордир?

Балки туркий ҳисоботда, ким билсун,
Беш юз олтин — шул икки юз динордир?

Қарамли шаҳзода Бойқаро баҳодир бу қитъани му-толаа қилиб, кулиб юборган ва мавлонога таҳсинлар ўқиб, [бундай] деган: «Туркийчада минг динорни беш юз олтин дейдилар». Унинг амри билан шу ернинг ўзида мавлонога нақд минг динор келтириб берганлар.

Аммо, олий даражали султон Умаршайх баҳодир соҳибқирон Амир Темур кўзининг қораси эди. Соҳибқирон наздида қудратли фарзандларидан биронтаси унчалик олий мартаба эгаси бўлмаган. Дастлаб Андугон оталувчи Фарғона мулкани унга инъом қилди ва [у] бағоят шижоат ва мардоналик билан мўғул хонлари попугини пасайтириб, Қамариддинни¹⁴⁷ харобу заиф этди. Мўғуллар унга бош эгиб, зўравонлик қўлини Фарғона сарҳадларидан тортдилар. [Ҳаттоки], Умаршайхдан қўрққанларидан осойишталикларини йўқотдилар.

[Умаршайх] бир мунча вақт ўша диёрни идора этди. Соҳибқирон унинг оламни безовчи пешонасида сарварлик нишонасини кўриб, Форсни, — Басра ва Ҳузистонгача бўлган ерлар билан қўшиб, — унга инъом қилди. Ул олий даражали... султон, тақдири азал туфайли, Румга лашкар тортиб бораётганида, Ҳузистон қалъаларидан бирини олиш пайтида, ўқ тегиб шаҳид бўлди...

Соҳибқирон мағфиратли ул шаҳзода мансабини азиз фарзандларига берди. Уларнинг ҳар бири ҳукумат ва салтанат билан мушарраф бўлдилар... Аммо Бойқаро баҳодир Умаршайх баҳодирнинг авлоди жумласидан эди... У оға-инилари (мирзо Искандар ва мирзо Рустам — Б. А.) воқеасидан¹⁴⁸ сўнг, Форсда бош кўтарди. Кўп сонли урушқоқ лашкар тўплаб, мустақиллик даъвосини қилди... Шоҳруҳ султон уни дафъ этиш мақсадида 818 йилнинг 2 шаъбонида (1414 йил 27 октябрида) Форсга лашкар тортди. Бойқаро баҳодир амакиси билан урушмоқчи бўлди, лекин амирлари хонинлик қилиб, ташлаб кетдилар. Мирзо Бойқаро чўлу биёбон орқали Қаж ва Макронга қараб қочди; бирмунча вақт чўлу биёбонларда юрди. Ғур ва Гармисир¹⁴⁹ атрофида иккинчи

марта Шоҳруҳ султонга хуруж қилди. Шоҳруҳ султон доимо ундан хавфсираб юрди. 1416 (ҳижрий 816) йили у бош эгиб, амакиси ҳузурига келди ва Шоҳруҳ султон уни Мовароуннаҳрга жўнатиб юборди. У Шоҳруҳ султон розилиги, Улуғбек кўрагоннинг ҳаракати билан заҳарлаб ўлдирилди. Бошқа сўзларга қараганда, бундай бўлмаган, балки Самарқандга юборилган шаҳзода Бойқаро эмасдир. Шаҳзода Бойқарони ҳам Шоҳруҳ ўрдасида шаҳид қилганлар.

ШАЙХ ОЗАРИЙ

Ҳақиқий исми Ҳамза ибн Али, тахаллуси Байҳақий (1382 — 1462); йирик шайх ва олим, сайёҳ ва шоир; Мирзо Улуғбекнинг биринчи муаллими. Алишер Навоий, «Мажолис ун-нафонс»да, унинг шеърлари тамом шуҳрат топганлигини айтади. Шеърларидан айрим парчалар баёз ва тўпламларда (масалан, «Мажмуъа», Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. № 233; «Гулшани эрам», мазкур институт қўлёзмаси, инв. № 348 ва ҳ. к.) сақланиб қолган. Шунингдек, олимнинг «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар жавоҳири») асари ҳам бизгача етиб келган ва унинг яхши нусхаларидан бири (инв. № 2263) мазкур институт қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Маърифатда ягона, муҳаққиқ ва олий ҳиммат киши бўлиб, ҳамиша художўйлар билан суҳбатда, дунё ишларига кам илтифот эрди. Қирқ йил фақирлик ва қаноат била жойнамоз устида ўлтириб кун кечирди. Шарофатли хотирини нафс орзуси йўлида ранжитмади. Фазилатида зоҳир ва ботин илмлар ораста, тариқат ва мужоҳидатда содиқ дам ва росих қадам эди. Исми Ҳамза ибн Али Малик ат-Тусий, тахаллуси Байҳақийдир.

Шайх [Озарий]нинг отаси Байҳақ сарбадорлари жум-

ласидан бўлиб, насаби соҳиби давлат Муиниддин Аҳмад ибн Замчи ал-Ҳошимий ал-Марвозийга уланади...¹⁵⁰ [Исми] хожа Али Малик сарбадорлар замонида Исфароинда соҳиб ихтиёр эди.

Шайх [Озарий] йигитлик чоғида шеър ёзиш ҳамда шоирлик билан машғул бўлди ва зўр шуҳрат топди. Хожа Абдулқодир Удий баҳслашиш ниятида, шайхни хожа Салмон [Соважий]нинг бир неча қасидаси билан имтиҳон этган. Лекин енгилиб қолиб, бунга [шайхнинг] улуғлар наздидаги эътиборини баҳона қилган.

Мусулмонлар ҳомийси подшоҳ [Шоҳруҳ султон] унинг таъзиму тарбиятида бўлиб, унга малик уш-шуаролик лавозимини ваъда этган. Аммо шу аҳвол асносида таҳқиқ олами насими унинг муаттар хотири боғига қараб эди, жаҳонни тобловчи офтоб унинг ғам-ғуссали кулбаси туйнугидан фақирлик шуъласини сочди..., фақир уфано кўчасига кирди, турли такаллуфлар ва фойдаю зиённи баҳосизлик шамолига совурди. Шайхлар шайхи, соҳиб маърифатлар қиблагоҳи шайх Муҳиуддин Тусий Ғаззолий¹⁵¹ суҳбатига мушарраф бўлди. Ундан тариқатни, ҳадис китобини ўрганди ва у билан ҳажга жўнади. [Шайх] Муҳиуддин тангри ҳимоясида эрмиш Ҳалаб шаҳрида оламдан ўтди. Шундан кейин, шайх Озарий саййид Неъматулло¹⁵² ҳузурига борди ва бир мунча вақт хизматида сулук касб этди. [Кўп вақт] риёзат ва мужоҳидат чекиб, сулук касб қилгач, онҳазратдан табаррук хирқа олиб, [жаҳон] саёҳатиға машғул ўлди. Уттиз авлиё била учрашиб, алар суҳбатини топди, икки мартаба пиёда ҳажга бориб келди. Бир йил Маккада турғун бўлди. Уша ерда [Каъбани] зиёрат этиш тартиблари ва Каъба тарихидан баҳс юритувчи «Саъй ас-сафо» («Ёруғликка интилиш») китобини ёзди. [Шундан кейин] Ҳиндистонга борди ва бир қанча вақт ўша диёрда истиқомат қилди.

Ҳикоят. Гулбарга¹⁵³ подшоҳлари жумласидан, ҳинд малики Султон Аҳмад¹⁵⁴ шайх Озарийга эллик минг

дирҳам инъом этдики, бу улар ҳисобида бир лак эди. Уни тугиб олиб келтирдилар ва бунинг шукронаси учун, шайхдан подшоҳ ҳузурига бориб, бошини унинг оёғига қўйишни талаб этдилар. Шайх бу инъомни олмади ва (подшога) сажда қилишга кўнмади. (Шайх Озарий) бу хусусда бир байт айтган:

Тарк этиб Ҳиндуни мен қари Жайпол¹⁵⁵ дегаймен,
Жуна¹⁵⁶ кибру ҳавосин арпага олмагаймен.

Ҳиндистон сафаридан кейин [Шайх Озарий] қаноат оёғини ҳиммат этагига яширди. Жаҳонгашталиқдан қайтиб, олам фаришталари томошаси учун бошини тафаккур гирдобига эгди. Давлат арбобларининг биронтасиникига ҳам бормаи қўйди. Уттиз йил тоат-ибодат билан [бир ерда] ўлтирди. Ақсича аҳли дин, мамлакат ҳамда миллат намояндалари унинг суҳбатига бориб турдилар ва хизматнда бўлдилар. Айтишларича, улуғ султонзода Султон Муҳаммад ибн Бойсунқур¹⁵⁸ Ироққа юриш қилганида шайх Озарий зиёратига борган. Шайх унга адолат ва шафқат қонунларидан фойдали насиҳатлар қилган. Шаҳзодада шайхга нисбатан тамом эътиқод пайдо бўлиб, унинг оёғига бир ҳамён олтин тўкишни буюрган. Шайх бу инъомни [ҳам] олмаган ва мана бу байтни айтган:

Келтириб олдимга сен сочган ул тилло,
Келиб ўзинг турганингдан эмас авло.

Замон толиби илмлари жумласидан ва ўша ерда ҳозир бўлган мавлоно Мужоҳид Ҳиндий мазкур олтиндан бир ҳовучини олиб деди: «Э, шайх, сен бу инъомни зўр билан ўзингга ҳаром қилдинг, тангри уни менга ҳалол қилди». Мужоҳид бемужоҳидлик билан ўша тиллони ҳамёнига солди...

Шайх илми, ғайбдан билган ҳақиқат ва маърифат-

ларнинг бундан ортигини ушбу тазкира сиғдиrolмайди. Унинг шарофатли девони [барча] иқлимларда машҳур-дирки, [Шайх Озарийнинг] девондан ўзга, назм ва наср-да ёзилган бир қанча рисоалари, жумладан, ҳикматлар, масаллар ва мақоллар, мушкул шеърлар шарҳи тўпла-мидан иборат «Жавоҳир ул-асрор», «Саъй ас-сафо», «Тугроғи Ҳумоюн» ҳамда «Ажойиб ал-ғаройиб» асар-лари ҳам бордир.

Шайх (Озарий)нинг вафоти 1462 (866 ҳижрий) йили Исфароин қасабасида содир бўлди. У саксон икки йил умр кўрди. Шайхнинг мунаввар қабри [ўша] Исфароин қасабасидадир. У тириклик чоғидаёқ тамом молу мул-кани ўзи бино этмиш хонақога солиҳлар, зоҳидлар, ғариблар ва толиби илмлар маоши учун вақф қилган эди. Ўзи ҳам ўша хонақода дафн этилгандир. Шу кун-ларда шайхнинг покиза қабри хонақосида дарс бериш, сабоқ олиш, зиёратчилар илтижосининг рўшнолиги рав-нақ топибдир. Султон ҳокимлар, шайхнинг пуркушо-йиш руҳи ҳурматиға, ўша хонақо ва мазорда доимий истиқомат этувчилар учун ҳамиша эҳсон бериб тура-дилар, бу (мазорнинг даромади) барча солиқлардан озод қилинган, вассалом...

СИМИЙ НИШОПУРИИ

XV аср олими. Машҳур хаттот, лаввоф ва наққош. Туғилган, вафот этган йиллари номаълум. Навонӣ «Мажолис ун-нафоис»да унинг ҳақида мана буларни айтган: «... кўп фазли бор эди. Шеър, муаммо, иншо ва хатда асридағи бу фан аҳли мусаллам тутар эрдилар. Бир кун даъво била икки минг байт айтиб битгони машҳурдир. Ва муҳрига бу байт-ни айтиб қоздурубдурким:

Ул покиза хилқатли подшоҳ мадҳида,
Икки минг байт битди бир кунда Симий».

Қобилиятли ва олим киши. Аввал Нишопурда, кейин муқаддас Машҳад шаҳрида... сокин бўлди. Мактабдорлик ва муаллимлик билан машғул эрди. Олти қаламда хат ёзарди. Котиблик илми, шеър ҳунару муаммо илмида замонасида тенги йўқ (одам) эди. Қоғозга ранг бериш, сиёҳ тайёрлаш, китоб саҳифаларини ранг билан безаш, олтин билан нақш ишлаш севган ҳунари бўлиб, бу илмда [ҳам ёзган] рисоалари бор. Иншо, китоб безаш, (турли услубларда) мактуб битиш ва бошқа илмларда ҳам устоддурким, аслзодалар фарзандлари унинг мактабида таълим олар эдилар. Тажриба юзасидан, унинг мактабини муборак билардилар. Сиёқ илми ва да-

бирликда замонасининг саромади эрмиш мавлоно Абдулхай мунший унинг шогирдидир.
Мана бу матлаъ Симийга тегишли:

Мискин кўнгил эрди муштоқ ҳожатманд,
Бўлди қошинг ишқида гумбазга банд.

Мавлоно Симий нозик сўзамолликда авом каби қа-
ноатли эди. Айтилган ҳар бир навъ [шеър]да матлаъ
айта олур эрди. Аммо унинг муаммоси фозиллар ораси-
да кенг қўлланилади...

Айтишларича, шаҳзода Алоуддавла замонида мавло-
но Симий бир кеча-кундузда уч минг байт назм тизиб,
оққа кўчирган. Бир маъракада тамом Машҳад аҳли ҳо-
зир бўлиб, тинимсиз ноғора чалар эдилар. Ўшанда
(мавлоно Симий) зарур эҳтиёж учун ҳам [ташқарига]
чиқмади, таом ҳам емади, ухламади ҳам. Шу вақт ичида
халқнинг сабру тоқати борасида уч ҳикоятдан иборат
шеър назм этдики, бу ҳикоятлар байтлари ва назми ра-
вон, айримлари эса маснуъдир. Бу ҳолга ақл бовар
қилмайди, зеро у инсон табиати олдида фавқулодда
ҳодисадир...

ЯҲЕ СЕБАК НИШОПУРИИ

XIV аср охири ва XV аср биринчи ярмида яшаган етук олим (айниқса, аруз илмида) ва шоир. Ҳаёти ҳақида батафсил маълумот сақланмаган. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да унинг хусусида мана бундай деган: «Хуросон мулкининг рангин фозили эрди, кўп улум ва фунунда моҳир эрди. Саноеъ ва аруз фанида барча эл ани мусаллам тутарлар эрди. Анинг табъи диққатини ҳар киши билай деса «Шабистони хаёл» деган китобини кўрсун. Аввал «Туффоҳий» тахаллус қилур эрди. Сўнгра «Фаттоҳий» ҳам тахаллус қилди. Аммо «Хуморий» ва «Асрорий» ҳам тахаллус қилибдур. «Фаттоҳий» тахаллус била бу матлаъ анингдурким:

Май ичиб, пиёлани қилдинг соқит лола чоғи,
Ўтди умр, сендин даво топгай қачон ҳасрат доғи.

Ва «Асрорий» тахаллус била хожа Ҳофиз татаббусида бу байт анингдурким:

Наша барги қирраси кескир эрур, эй бангилар,
Кесмоқ учунким, сиздаги ақлу имон ниҳолини.

Бу фақир аруз фанида восита била мавлонининг шогирдимен... Мавлоно дарвишваш ва

қонеъ киши эрди. Гўша ихтиёр қилгон жиҳатдин латойифи табъи озроқ шуҳрат топди. Сана исно ва хамсина ва самона миада оламдин ўтди».

Яҳё Себак Нишопурийнинг «Шабистони хаёл» (бошқа номлари «Шабистони нукот», «Шабистони нукот ва гулистони луғат») асари бизгача етиб келган. Унинг айрим нусхалари (инв. № 3813) I, 252, 90 (IV, 1642, 1660) Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Фозил ва аксарий илмлардан хабардор киши эрди. Мағфиратли хоқон Шоҳруҳ султон замонида фазли ва истеъдоди била шуҳрат қозонди. [У] хусусан шеър ва хаттотлик илмида ғоят моҳир, соҳиби илм эканидан, бир қанча «Даҳнома»лар ёзган. «Асрорий ва Хумморий» деган китоб ҳам битиб, унда устодлар ва ақобирлар сўзларини тазмин бирла келтирган. Лекин [бу китоб] шу кунларда кам учрайди. Мана бу байт ўша китобдан:

Қорма холис сирларимни қанду заъфарон қўшиб,
На ҳожатдир гўзал юзга хол қўйиб, сепмоқ упу?

Мавлоно Яҳё [Себак]нинг шеър санъати ва [унинг] бадийлиги хусусида муболаға борким, у асло санъатсиз суханворлик қилмас эрди. У қаноатли одам эканидан, бадавлатлар мулозиматидан ўзини тортар эрди. Шу бонсми, шеърлари кўп шуҳрат топмади. Шундай бўлса ҳам, у мўътабар сўзамоллар жумласидандир. Унинг шеър ва матлаълари шоирлар даврасида манзур, девони бу диёрда машҳурдир...

Мана бу ғазал уники:

Айт отингни, эй гўзаллар сарвари?
Малаксан, ҳур ёки ризвон анвари?

Хиром, бўстонда гар сарвиноз, этсанг,
Боқар том устидан осмон қамари.

Менга матлуб эрур зулфи рухсоринг,
Шому саҳар дўсту жоним самари.

.
Ғуича ичида гул магар домани тар*,
Яхши ном олиб чиқар ул ташқари.

Бу шўрлик Фаттоҳий бўлди гадонинг,
Бадавлат бўлса ҳам тенгу тўшлари.

Мавлоно Яҳё [Себак] нинг вафоти 1448 (852 ҳижрий)
йили содир бўлди.

* Домани тар — этаги ҳўл (ред.)

МАВЛОНО БАДАХШИЙ

XV асрнинг етук шоирларидан; Улуғбек мирзо даврида Самарқандда истиқомат қилган. Ҳаётига оид бошқа маълумотларга эга эмасмиз. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да, Давлатшоҳ қуйида келтирган маълумотларни қисқача қайд этиб, мавлоно Бадахший истеъдодига юксак баҳо берган. Хусусан, у бундай дейди: «Мавлоно Бадахший фозил киши эрмиш, Улуғбек мирзо замонида Самарқандда шуаро уни хушгўйлиқга мусаллам тутубдурлар. Ва мирзонинг дағи кўп илтифоти бор эрмиш. Бу матлаъ машҳурдирким:

Қаро зулфинг қаро тундек тўсибдир офтобни,
Солиб тун соя, ким кўрди, тўсибдир офтобни?»

Фозиллар жумласидан эрди. Самарқанд шаҳрида, Улуғбек кўрагон ҳукмронлиги даврида, сўзамолликда олий мартабага эришди ва ўша замон шоирларининг етакчиси эрди. Номи зикр этилган султон ва шу замон ақобирлари унинг сўзамоллигига тан бермишлар. Мавлоно Бадахшийнинг мазкур подшоҳ (Мирзо Улуғбек — Б. А.) мадҳида айтган покиза қасидалари бор. Девони ўша диёрда (Мовароуннаҳрда — Б. А.) машҳурдир. «Офтоб» радифли қасидаси шоир маҳорати ва феълӣ

мулойимлигидан гувоҳлик беради. Мана бу икки байт ўша қасидадан:

Қаро зулфинг қаро тундек тўсибдир офтобни,
Солиб тун соя, ким кўрди, тўсибдир офтобни?

Сочинг зоғ бўлса гар қайдин ҳумоюн топсин ин,
Баланддир қоматинг сарви, тўсибдир офтобни.

ХАЕЛИЙ БУХОРИЙ

XV аср шоири. Ҳаётига онд маълумотлар оз. Навоӣ («Мажолис ун-нафоис»да) унинг ҳақида мана бу қисқа маълумотни келтирган: «Мавлоно Хаёлий Бухородин ва хожа Исма-туллонинг шогирдидир. Бу матлаъ онингдур-ким:

Тийри дардинг, эй ошиқлар қалбини
қилган нишон,
Сен бирла эл овора-ю, сен эрса
ғойиб — бенишон.

Иккинчи байти дағи яхши воқеъ бўлибдир-ким:

Гоҳи тинч бутхонада, масжид ичра гоҳи жим,
Васлинг излаб уйма-уй гоҳи сарсондир бу жон.

Узи хуш хулқ ва хуш тавр йигит эрмиш,
ҳамоноки, қабри Бухородадур».

Хожа Исмадулло Бухорийнинг шогирдлари жумла-сидан. Истеъдодли ва хуштабъ киши эрмиш, сўзлари дарвишона, равон ва покизадир. Девони Мовароуннаҳр, Бадахшон ва Туркистонда кўп машҳурдир.

Мна бу ғазални у айтган:

Кимки бул водига келса, бошига давлат келур,
Юрса ким омад йўлидин омаду ҳиммат келур.

Шоҳлар ноғорасидин етгай қулоққа бул нидо:
Ки, сарой подшоҳлара навбатма-навбат келур.

Бой берма суҳбат фурсатин хеш мақсади йўлида,
Токи вақтни хушвақт ўтказ, афсусга ҳам фурсат келур.

Эй, ҳажр водийсининг саргаштаси, бундан зиёд,
Ташнаи лаб бўлмағайсен дарёи раҳмат келур:

Топгай Хаёлий оқибат иззат йўлидан жойини,
Жойига иззат йўлидин ҳар киши албат келур

Яна иккита Хаёлий ҳам борким, бири Сабзаворда,
яна бири Тун вилоятидан. Лекин (уларнинг биронтаси)
мавлоно Хаёлий Бухорийга тенг келолмайди.

БОБО САВДОЙИ АБИВАРДИЙ

XIV аср охири ва XV аср биринчи ярмида яшаган лирик шоир (1449 йили, 80 ёшдан ўтиб вафот этган). Ҳаётига онд маълумотлар кам. «Мажолис ун-нафонс»дан унинг ҳақида мана буларни ўқиш мумкин: «Бобо Савдойи Боварддиндир. Аввал «Ховарий» тахаллус қилур эрди. Ғайби оламдин анга жазаба еттиким, ақли зойил бўлиб, элдин чиқиб бош-оёғ яланг девоналардек тоғу даштда кезар эрди. Ўз ҳолига келиб эл орасига киргандин сўнгра, «Савдойи» тахаллус қилди. Бойсунқур-мирзо отиға қасойиди бор. Ғазални дағи навъи ай-тибдур. Бу матлаъ анингдурким:

Холинг анбар, юзинг гул, мийингнинг райҳондур,
Оғзинг ғунча, тишларинг инжу, лабинг маржондур.

Умри сексондин ўтти ва қабри Боварднинг Суккон отлиғ кентидадир. Икки ғариб ўғул ёдгор қўюб борди».

Таъби мустаҳкам, сўзлари шоирона ва пишиқдир. Асли Абиварддан. Хушчақчақ, аҳли дил киши эканидан, подшолар ва ҳокимлар иззат-икром қилардилар. Баъзиларнинг сўзларига кўра, Бобо Савдойи аҳли вилоят одам эрди. Аввал «Ховарий» тахаллус қиларди. Кейин-

ча жазаваси тутиб, бир қанча йил ялонғоч Ховарон даштида кун кечирган. Шу сабаб, «Савдойи» номи билан машхур бўлди. Уз даврида шуаро сардори эди ва ўша тоифадан эҳтиром кўрди.

Ҳикоят. Абивард аҳли Жони Қурбоний халқидан¹⁵⁸ бағоят заҳмат чекар эди. Бир неча бор замон подшоси (Шоҳруҳ султон — Б. А.) олдига улардан шикоят қилиб бордилар, лекин фойдаси бўлмади, чунки бу халқ кучли ҳамда қудратли эди. Қолаверса, улар сардори султон олдида юқори мартабага эга эди. (Бобо Савдойининг Абиварддаги, Суккон қишлоғида мақбараси бор. Ҳозир (бу қишлоқ) унинг авлодига қарайди.) Жони Қурбоний халқи ўша қишлоқ экинларини поймол қилар эдилар. Бобо Савдойи ўша халқ хусусида бир қасида битиб, бошида султон Шоҳруҳни мадҳ этди, шундан сўнг Жони Қурбоний халқидан шикоят чекдиким, Шоҳруҳ султон ўша халқни туттиш (ва жазолаш) билан машғул бўлди— унинг бир қисмини Марв ва Тусга кўчириб, қолганини тарқатиб юборди. Бобо Савдойи ёзган ўша қасиданинг бир қисми будир:

Жони Қурбон кенгашидан бўлди юрт вайрон,
Қилди бадтар бир қурултой Муҳаммад Тўқон.

Бошдан охир аксу гумроҳ, золиму каззоб,
Ном-нишонсиз ўғриларга тоғу тош макон.

Ҳар бири ҳам нафса олғир, ит каби очкўз,
Ҳар бирининг фикри зикри хуружу тугён.

Ноиб агар чапдаст эмас, билки, юрт хароб,
Куйдирур ёз каби юртни от дами ҳар он.

Бўлса раҳбар мулло Қосим сингари ҳамма,
Қолгай ғариблар уйида қуруқ дастурхон.

Қув бу душман қавмини, эй, подшоҳи одил,
Е қил фалак янглир Келот тоғини вайрон.

Ҳикоят. Бобо Савдойи замонида Абу Саъид эшак қози, хожа Жалол хачир туман ҳокими, Садриддин ит доруға¹⁵⁹ ва Муҳаммад ҳўкиз — калла закотчи эдилар. Бобо Савдойи бу аҳволга муносиб, мана бу қатъани айтган:

Бор Абивардда тегирмон ўхшаши:
Чархи — гуссаю нови — ғамдир бешак.
Закотчиси — ҳўкиз, ҳокими — хачир,
Доруғаси иту қозиси — эшак.
Улардин не бўлур халқ насибаси?
— Ҳақорату таққир, ситаму калтак.

... Бобо Савдойининг йирик шоирларга жавобан ёзган покиза қасидалари [ҳам] машҳур ва унинг мулойимлиги, хуштаъблиги хосу авом орасида мазкурдир. Ҳар кимда Савдойи шеърларига ортиқча ҳавас бўлса, унинг девонига мурожаат қилсин.

Бобо [Савдойи] узун умр кечирди ва саксондан ошиб, 1449 (ҳижрий 853) йили Абивардга қарашли Суккон қишлоғида сукунатга кетди.

ЕТТИНЧИ ТАБАҚА

МУҲАММАД ИБН ҲИСОМИДДИН КУҲИСТОНИИ

Кўпроқ ибн Ҳисом номи билан машҳур. Ғоятда хушсухан, шоирликда фазл аҳлидан эрди. Сабру қанотни халқдан ўрганди. Асли Кўҳистоннинг Хусф қишлөгидан. Деҳқончилик билан нон топган. Ҳўкизини етаклаб, эрта тонгда далага чиқар, кечгача айтган шеърларини кетмон дастасига ёзар эди. Баъзилар уни азиз-авлиё, деб ҳисоблайдилар. [Ибн Ҳисом] манқабатгўйликда замонасининг тенги йўқ шоири эди... Ибн Ҳисомнинг вафоти 1470 (ҳижрий 875) йили содир бўлди.

ЖУНУНИЙ АНДХУДИЙ

Хушсухан ва хуштабъ киши. Асли Андхуд вилоятидан, лекин пойтахт Ҳиротда турғин бўлиб қолган. Номдор амирлар [айниқса], ёшлар у билан яхши муомалада эдилар. Марҳум амир Фиёсиддин Султон Ҳусайн ибн Фирузшоҳ чин дилдан уни риоят қиларди. [Жунунийнинг] таъби ҳазилга мойил эрди, ҳам кўпчилик шоирларни ҳажв этарди. Ҳофиз Турбатийни шундай ўткир ҳажв қилганки, [уларни] бу китобда келтириш одобдан бўлмас. Мана бу ғазални у айтган:

Мен дедим: Қошингму ё байрам тунни чиққан ҳилол?
Ул деди: Равшан ахир ҳар кўзи бор зотга бу ҳол.

Мен дедим: Бул янги ойни не бонс, кўрмоқ қийин?
Ул деди: Кўринмоғи, қошим ҳаёсидин, маҳол.

Мен дедим: Байрам тунни ул қош сабаб, ғавғо нечун?
Деди: Бу ғавғони кўрган кўрмагай бошқа жамол.

Мен дедим: Васлинг кўриш ишқида кўз ёшим гадо?
Ул деди: Кўйимда кўп қатнар гадо истаб висол.

Ўзга ой чиққунча то, дедим, Жунунни этма тарк,
Ул деди: Сабр айласанг чиққай яна ушбу ҳилол.

ХОЖА ФАХРИДДИН АВҲАДИЙ

XV асрда яшаган йирик олим ва қасида-навис шоир. Ҳаётига оид аниқ маълумотлар йўқ, ҳисоби. Лекин «Мажолис ун-нафоис»да унинг ҳақида айрим муҳим гапларни учратиш мумкин. Хусусан, Навоий бу олим ва шоир ҳақида мана буларни ёзган: «Хожа Авҳад Муставфий. Анинг лақабини «Қадуд» ҳам дерлар. Ўз асрининг яғонаси эрди. Кўпроқ улум ва фунунни билур эрди, батахсис улуми ғарибани, аммо фалакиётда шуҳрати бор эрди. Бу фақир ул бузруквор суҳбатига етар эрди, кўп илтифотлари бор эрди. Ва шеърда дағи девон тартиб қилибдур, яхши қасоидлари бор. Бу матлаъ онингдурким:

Кўз бирла жонга берди зеб ул жамолининг боғи,
Бўлди фарз ғурур кўзи бирла наргисга боқмоғи».

Ҳаким ва фозил, барча илмлар, алхусус, илми нуҷуму илми аҳқомдан воқиф, дағи бу илмларда ҳамасрларидан тенги йўқ эрди. Шеъру шоирлик бобида [ҳам] замонасининг етуғи эрмиш. Хаттотлик, иншо, истифо, тибб ва тарих (илмлари)да, борингки, замонасида бирон киши унингдек қомусий олим бўлмаган.

Хожа (Фахриддин) Авҳадий Сабзавор аёнларидан.

Унинг хонадонидан чиққанларни муставфийлар, дейдилар. Уларнинг зикри Байҳақий тарихида¹⁶⁰ келтирилгандир.

Хожа Фахриддин Авҳадий билимдонлиги, фозил ва камолотга етганлиги туфайли, фақиру дарвишона табиат пайдо қилди. Закий ва истеъдодли кишилар ҳаммаси ҳамма вақт унинг суҳбатига бориб, илм касб қилиш билан машғул эдилар. Хожа [Фахриддин] форс, араб ва бошқа тилларда битилган минг жияд китоб жамлаган, уларнинг [ўчган жойларини] ўз муборак хати билан тиклаган эди. Бу фоний дунёда ақл орттиришдан бўлак касбга ҳаваси йўқ эди. Ундан яхши сўз ва яхши китоб ёдгор қолди. Теварак-атроф амирларию вазирлари хожага яхши инъомлар юборар, хожа эса уларни ҳамнишинлари, шогирдлари тирикчилигига сарфлар эди. Шу кунларда у нодири давроннинг манзил-макони фозиллар орзу этган мажлисхонадир. Фазилатлар эгаси, донишмандлар қиблагоҳи, фузалою ҳукамо етакчиси мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад жаноблариким...—агар Жолинус¹⁶¹ тирик бўлса, ундан ҳикмат ўрганарди,—шу кунларда қариндошлик юзасидан хожа Авҳадий ворисидир. Ул бузрукворнинг шарофатли манзилида ўқиш-ўрганиш учун шароит ўзи тириклигидагидай, балки ундан ҳам икки баробар зиёддир.

То киши юртида эркан барҳаёт,
Қолдирур ёдгор этиб ул зурриёт.

Хожа (Фахриддин Авҳадий) юксак фазилати туфайли, етук шоирлар жумласидан эди. Унинг шарофатли девони қасидалар, муқтаъотлар ҳамда ёқимли ғазаллардан тузилган...

Хожа (Фахриддин Авҳадий) саксон бир йил умр кўрди ва 1464 (ҳижрий 868) йили поклик этагини бу пур меҳнат хокдоннинг ғуборидин холи этиб, олами мангуга равона бўлди. Хожа тоқ ўтди, [шунинг учун ҳам] авлоду аждод фаровонлигидан маҳрум, балки саодат ғамхўрлиги ва қашшоқлик балосидан холи эрди...

АМИНИДДИН НУЗУЛОБОДИЙ

Соҳиб фазилат ва саййид насаб эрди.

Нузулобод Байҳақ қишлоқларидандир. Амниниддин [Нузулободий] зийрак ва хушфеъл эрдиким, мавлоно Котибий ҳам Хожа Али Шаҳоб билан (шоирликда) баҳслашар эрди...

Амниниддин (Нузулободий)нинг маснавийгўйликда зўр истеъдоди борлигидан, бир неча маснавий китоблари ҳам битган. (Унсурийнинг) «Шам ва парвона»сига жавобан ёзилган «Мисбоҳ ул-қулуб» («Қалблар чирогӣ»), шунингдек, «Саловат ат-толибин» («Толиблар савоботи») асарлари. «Ақлу ишқ» достони, «Фатҳу Футуҳ» қиссаси кабилар шулар жумласидандир.

Мана бу ғазал ҳам унга тегишли:

Ойнадек ҳуснингга гар тушса кўзим, соҳибжамол,
Киприklarимдан ёш оқар, ҳайратга солгай ул камол.

Тим қора зулфинг домида кўнглим менинг музтар эрур,
Бўйла, тузоққа тушса қуш шундай питирлар бемажол.

Кўзларимдан ёш оқиб қувгай хаёлингни сенинг,
Уйқу билмас кўзларимни тарк этиб кетгай хаёл.

Чайқалур беҳол бадан оҳ агар урсам ёниб,
Бил, ниҳол ларзон бўлур эсса магар тонгда шамол.

Гар висолинг шодлиғига бир нафас етсам, Амин,
Не кечур жисмим ҳоли, руҳ учса гар излаб завол.

СОҲИБ БАЛХИИ

XV аср истеъдодли шоирларидан, музикашунос олим. Шеъриятнинг ғазал ва қасида жанрларида қалам тебратган. «Мавлоно Соҳиб Балхий,—деб ҳикоя қилади Навоий, «Маҷолис ун-нафоис»да,—бовужуди шеър фанида маҳоратли киши эрди, адвор ва мусиқий илмида комил эрди. Ўз ғазалларини ўз амалларига боғлабдурким, анинг фазойилига далолат қилғай. Ул жумладин, «Чаҳоргоҳ» амалидурким, машҳурдир... Ва хожа Салмоннинг маснуъ қасидасига жавоб дебтурким, андин кўп истеъдод маълум бўлур ва яна бир қасидаси жавобида бу матлаъ хўб воқеъдурким:

Эй, қадди қоматингдан бўлди рўзи қиёмат,
Рост бўлса гар қиёмат қаддинг ўзи қиёмат.

Навоий яна унинг таъмағирликда кун кечирганини ҳам айтади: «Ошпаз била нонвойдин ош ва нон тилаб ер эрди. Бу ғаразға айтқон қитъасидин бир байт будирким:

Эрди ўлган пашша қайла ошимда гоҳ,
Эрди ноним устида жонли бит — кунжут.

Навоий унинг ўз ғазалига ўзи куй баста-

лаб, йиғинларда айтиб кун кечиргани, «эл олдида иззат-хурмати камроқ» эканлигини ҳам айтади. Шунга қараганда, Соҳиб Балхий Шарифий ўз истеъдодини тирикчилик йўлида сотиб кун кечирган шоирлар жумласидандир.

Истеъдодли ва фозил киши. Турли илмлар, хусусан, тиб, мусиқий каби фанлар билан (ҳам) шуғулланар, шоирликда мукамалдирким, Бадахшон шоҳлари ва Термизнинг улуғ саййидлари ҳақида покиза қасидалар битган...

Аммо, Бадахшон подшолари қадимий сулола ва карамли шоҳлардан эдилар. Баъзи [олимлар] улар насабини Зулқарнайн номи билан машҳур Искандар Файлақусга¹⁶² боғлайдилар. Улар Эрону Турон подшолари замонида ҳамиша ҳурмат ва эҳтиромда эдилар. Подшолар Бадахшонга тегмас, уларнинг тараддуд ва мулозатлари билан қаноатланардилар. Бу ҳол узоқ замонларда ўтган подшолар давридан давом этиб келган. Бахтиёр хоқон Абу Саъид Султон¹⁶³... Бадахшон вилоятининг латофату об-ҳавоси яхшилигини эшитиб, ўз тасарруфига киритмоққа қарор қилди. Бегуноҳ шоҳларни қириб ташлашга бел боғлаб, лашкар тортди ва ўша мамлакатни фатҳ этди. (Сўнг) Султон Муҳаммадшоҳ ва унинг авлод ҳамда қариндош-уруғларини ўлдиришга буюрди. 1467 (ҳижрий 871) йили ўша мазлум шоҳлар султон Абу Саъид амри билан шаҳид этилдилар. Соҳиб карам шоҳларнинг қадимий хонадони вайрон бўлиб, уларнинг насли узилиб қолди. Ўша муборак хонадонга қилинган қасд султон Абу Саъидга бахт келтирмади. Орадан кўп ўтмай, уларга бир қултум (заҳар) ичирган идишдан ўзи ҳам нўш этди.

ШАРАФИДДИН РИЗО САБЗАВОРИЙ

Наслу насабли, хушфеъл ва мулойим табиат одам эрмиш. Ашъори дилни ўртовчидир. Ота-боболари сарбадорлар ва Али Муайяд даврида вазир эканлар. Улуғ хоқон Шоҳруҳ султон замонида султонликни кийим-кечак билан таъминлаш унинг зиммасида эди. Хуросоннинг катта вилоятларидан ҳисобланмиш Сабзавор ҳокимлиги ҳам, ворислик юзасидан, унга теккан. У киши Арузий саййидлари¹⁶⁴ жумласидандир. Арузийлар насаби хусусида акобирлар ўртасида келишмовчилик бор. Айтишларича, вазирлар намунаси (бўлмиш) хожа Фиёсиддин Пир Аҳмад (Хавофий)... вазирлик даврида саййид (Шарафиддин)ни арзимас бир гуноҳи учун қамаб қўйди ва (у) бирмунча вақт зиндонда ётди. Бирон кимса бечора саййидни озод этиш ҳаракатини қилмади. (Ўшанда) у мана бу рубойни ёзиб, садр Рафеъга юборди:

Эй, Осаф¹⁶⁵ мартабали, Жамшид мисол, Қайвони¹⁶⁶— шоҳ,
Сирғанг қулоғингда ёнар мисли ўн тўрт кунли моҳ.
Шаҳри Ҳиротда берди рўй кўп хунук бир воқеа,
Менда — занжир, ул садр бошида наврўзи қулоҳ.

Амир Увайё садр турқи совуқ кишиким, олтмиш ёшида, ҳамал кирмасдан етмиш кун аввал бошига кулоҳи наврўзий кияр эрди. Ўша кулоҳ бунинг бошида худди

Қайту чўққисига тушган қордай кўринарди, (бу ерда шоир шунга ишорат қилаётир)...

Саййид Шарафиддин амир Бобо Ҳасан қовчин ҳукмронлиги даврида, унинг ишончли кишилари тарафидан, ўшал бечора саййидни нобуд этиш учун олинган маблағ эвазига, шаҳид этилди. (Бу воқеа) 1455 (ҳижрий 859) йил атрофида содир бўлди.

ТОҲИР БУХОРИЙ

Исми Шайхзода Тоҳирдир. Хушфеъл одам бўлиб, Султон (Абулқосим) Бобир ... даврида пойтахт Ҳиротга келиб қолган ва пойтахт фозиллари билан яқин алоқада экан. Дилни ўртовчи, латиф шеърлари бор, хусусан, ғазалгўйликда замонасида тенги йўқ (шоир) эди. Пойтахт Ҳиротда бошқа шеърларидан кўра, ғазали кўпроқ шуҳрат топди. Замон подшоси (Абулқосим Бобир) унинг бир ғазалини кўп маъқул кўрарди ва кўпчилик шоирлар бунга назира ёзганлар. Ўша ғазал ушбудир:

Майгун лаби орзусида бағри тун бўлғай киши,
Лабки менгзар ғунчага, бағри хун бўлғай киши.

Тўйдир жамолингга, десам, менга ул пандлар қилур,
Панд агар кўп тингласа банди жунун бўлғай киши.

Оҳ агар урсам гаҳи халқ ҳам маломат ёғдирур,
Ки, қачон меҳри билан бағри бутун бўлғай киши?

Дилни ул айлар асир, қилмас асирни аммо ёд,
Шафқатининг йўқлигидан оҳи тутун бўлғай киши.

Ортиқ гўзалларга, Тоҳир, бас, етар, эргашмагил,
Кўйида ҳушдин кетиб, телба-юпун бўлғай киши.

(Ва) Султон Бойсунқур замонида Тоҳир Абивардий деган ҳам ўтган ва у ҳам хушсухан шоир бўлган...

ХОЖА МАҲМУД БАРАҲНА

Нозиктабиат ва хушсухан бу киши, шоирликда шундай мартабага эришдиким, таъриф тавсифга сифмайди. Амирзода Алоуддавла даврида Нишопурда эди, сўнг муқаддас Машҳад шаҳрига келди. Мутакаббир ва димоғдор эканидан, фузалу шуаро у билан аҳён-аҳёнда, ҳурмат юзасидангина кўришиб турар, уни ҳажв қилардилар. Шу сабаб, Хуросонни ташлаб кетишни ихтиёр этди ва Бадахшонга борди. Бахтиёр шоҳ Султон Муҳаммад Бадахшоний фазил ва саховатли, андишали, шеър шоирликдан хабардор эдиким, хожа Маҳмуднинг бошини силади. У (хожа—Б. А.) шоҳ инъом этган молларни сармоя қилиб, (кўп ўтмай) молдор савдогар Хожа бузург бўлиб олди. То Бахтиёр Султон Абу Саъид кўрагон давригача молдорликда шуҳрат топди.

(Хожа Маҳмуд) мирзо Алоуддавлага атаб бир «Даҳнома» ёзди ва тажнис санъати ҳамда қофия муқаррарлигига риоя этди. Дарҳақиқат, (у) яхши ёзилгандир...

Хожа Маҳмуд замон султонининг (султон Абу Саъиднинг—Б. А.) таҳсин ва сийловига сазовор бўлди. Зўр шуҳрат ва эҳтиромлар топди. 1468 (ҳижрий 872) йили учинг ҳаёт юлдузи бақо чўққисидан фано жарлигига қулаб тушди...

ХОТИМА

Акобир ва фазл эгалари ҳолату мақоматлари баёни-
дадирким, букун ақл бўстони уларнинг безакли фазли
била ораста, мамлакат низоми алар вужуди ҳам адли
била тартиблидир... Аммо бу замон фозиллари, истеъдод
эгаларининг зикру ҳолатлари таҳририни қалами ожизим
уҳдасидан чиқа олмас... замон подшосининг негизи, ша-
риат ва ислом устуни, мусулмонлар мушкулотиға кафил,
султоң (Ҳусайн Бойқаро) ҳазратларининг содиқлари
ҳамда турли илму фазлни ўзларида мужассамлантир-
ган, ҳунарпарварлигу ҳунарнавозлик била ўтган акобир-
лар суннатларини покиза қилган... олти фозилнинг... ҳо-
лат ва мақоматлари ҳамда шеърларини таҳрирга пай-
васта қилдим...

НУРИДДИН АБДУРАҲМОН ЖОМИЯ

Мавлононинг асли ва туғилган жойи Жом вилоятида, ватани Харжерд қишлоғи, ўсган ва кун кечирган ери эса пойтахт Ҳиротдир. Дастлаб илму адаб ўрганиш билан машғул бўлди ва бора-бора замон уламоларининг етакчисига айланди. Табиатида илму фазл янада юқорироқ даражага кўтарилишини истади. (Шунинг учун) толиблик дарди олий ҳиммати этагидан тутди. Муридлик қўлини маърифат эгаси, шайхулислом, ҳақиқат изловчилар қиблагоҳи... шайхлар шайхи, улуг хожа Баҳоуддин Нақшбанд¹⁶⁷ жанобларининг... мурид ва халифаларидан саййид Саъдиддин Муҳаммад Кошғарийга¹⁶⁸ берди. Мавлоно (Абдураҳмон Жомий) бирмунча вақт мавлоно Саъдиддин [Кошғарий]нинг ҳузурда турли ва муносиб хизматлар қилди; риёзат, мужоҳидлик, фақирлигу сулукдан тўла мартаба ҳосил этди. Ул бузрукворнинг муборақ хизматлари баракоти билан мавлоно тасаввуфда олий мақомга эришди...

Мавлоно Саъдиддин Кошғарийдан кейин, миллату дин нури мавлоно Абдураҳмон Жомий унинг ҳақиқий ўринбосари, тариқат курсисининг эгаси бўлиб қолди. Мавлоно жаноблари, тариқат аҳлининг шарофатли нафаси баракоти билан, букун маъниллар талаб этувчиларнинг матлаби ва мангулик саодатининг қароргоҳидир. Теварак-атроф ҳукмдорлари мавлононинг дуоси ва ҳимматидан нафланиб турадилар, (барча) иқлим фозиллари унинг олий мажлисини излайдилар. Унинг ша-

рофатли девони Рум фозиллари йиғинларига безак,
ёқимли муншоотлари Шом аҳли нафосатига дебочадир.
Биз шу китоб безаги учун, деб онҳазратнинг ёқимли
шеърларидан бир парчани келтирамиз.

Жомийнинг айтганларидан:

Ишқинг тикони санчилиб сийнамда кўп озорлар,
Ҳар дам тиконлар очилиб қилди юзим гулзорлар.

Чекдим фиғону кўп ситам, ҳам бўлди чанг янглиғ танам,
Келди оқиб этокка ҳам ашким мисоли торлар.

Қўй қадам бўстон аро, шавқингда гул гулзор аро
Қилсин аламдин чок яқо, ювсин қонга рухсорлар.

• Кез боғда сарвни оралаб, кўргил суманни саралаб,
Боқсин девордин мўралаб умринг йўлга зорлар.

Масжид борар зоҳид хароб, ҳожи кўрар чўлда сароб,
Бўлса агар қултум шароб бекор бўлур бу қорлар.

Олсанг, сотай, жоним фидо, бир бўсадир унга баҳо,
Девона бўлдим мутлақо, бас энди бул бозорлар.

Ҳар хасга ёр бўлдинг санам, бўлди жудо жондин танам,
Бир бора ўлгай ҳар одам, шўрлик Жомий кўп борлар.

Охири жаҳонни ишқ султони човушининг¹⁶⁹ дабдаба-
си ила ларзага келтирди, думоғини ҳақиқатлар, маъри-
фатлар гулзори райҳонининг иси билан муаттар этди,
жон кўзини ришталар олами нури билан мунаввар қил-
ди. Завқни куйлади, бошқани куйламади, қалами ма-
жозий ҳарфларни ёзишдан ҳақиқат оятларига тафсир
битиш билан жорий бўлди...

Мавлоно ақобиру фузалонинг шеър ва қасидаларига
кўп ажойиб (ва) маърифатли жавоб айтган, уларнинг

ҳаммасини ушбу тазкирада келтириш (анча) мушкулдир...

Ҳозирги кунда мавлоно маънилар денгизининг ғаввоси, вақти-вақти билан, шоҳвор гавҳар каби, насрий ва назмий асарларни ана шу поёни йўқ денгиздан вужуд соҳилига олиб чиқадир. Аммо Амир Хусравнинг «Баҳр ул-аброр»ига жавобан мавлоно қасидаси... кўп яхшидир...

Мавлононинг ҳозирги вақтда руҳоний кучдан амалийга айланиб, акобиру фузалога маҳбубу матлуб бўлиб қолганлари — улуғ тангри валийларининг ҳолат ва мақоматларини баён этувчи насрий «Нафаҳот ул-унс» («Дўстликнинг хуш ислари»), шайх Низомийга жавобан битилган «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар ҳазинаси») сингарилар, бир неча манзум китоб, муаммо ва тасаввуфга оид бирмунча асарлари ва ҳ. к. Мавлоно азалий иноят ва абадий ҳидоят била келажакда ҳам бу ҳикмату маърифат дарёси мавжларидан вужуд соҳилига дурдоналар тўккусидир.

НИЗОМИДДИН АЛИШЕР НАВОИИ

Унинг шарофатли номи ушбу китоб муқаддимасига зийнат, балки саодат девонига асосий мазмундир.

Ломакондин тоғ зуҳур бўлгунча ул зоти комил,
Бас замонлар айланиб, келадур ўзга замон.

... Офтобни таърифлаш ақл хиралигидан нишона, тоза мушкнинг фазилатида қиссани чўзиш жаҳл аломатидир. Бу улуғ амирнинг қутлуғ замонида, унинг ҳумоюн мадҳининг зикри жаҳоннинг қатор мамлакатларида машҳур, фазилатининг дабдабаси ва олий ҳимматининг камолоти бутун жаҳонга ёйилгандир. Бу ҳақда нима дейилса ҳам сабоқ ҳосил бўлғусидир. Лекин ушбу китоб имконига кўра, ул буюк амир аҳволи, фазилатлари ҳамда шарофатли мақоматларидан андагини келтириш лозим топилди.

Бу номдор ва олий даражали амирнинг улуғ отаси замонасининг машҳур кишиларидан ва Чигатоё улуси улуғларидандир. Султон Абулқосим Бобир баҳодир... ҳукмронлиги даврида мамлакат идораси ва давлатга кафиллик унинг қўлида бўлиб, султоннинг яқин кишиси эди. Фозиллиги туфайли (ўғлига) фазилат ўргатишни тарк этмади, тамом ҳимматини саодатли фарзандини фазл безаклари билан зийнатлаш ва ҳидоят нурлари билан равшан этишга сарфлади... Ул бузрукворнинг тиришқоқ ҳаракати беҳуда кетмади ва отадан нодири дав-

рон иззату тамкинлик курсисида қарор топди. Зикр этилган мағфиратли подшоҳ замонида, унинг ҳашамати ва катта ҳиммати билан ҳамма вақт фазилат орттиришга интилди, фазл эгалари билан суҳбатда бўлди. Унинг карамли таъби ва ўткир зеҳни шеър айтиш, осор ва хабарларни ўрганишга қаратилди. Ёшлик чоғларидаёқ икки тил эгаси, туркий шевада соҳиби фан, форсийда соҳиби фазл бўлди. Муаллиф (ушбу тазкира муаллифи— Б. А.) улуғ амир хусусида муламмаҳ тарзида бундай дейди:

Туркийсин кўриб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий бирлан Кардарий.
Бовужуди форси дар жунби шеъри комилаш,
Чист ашъори Заҳиру кист бори Анварий?

Султон (Абулқосим) Бобир сўзамоллик ва истеъдодни парвариш қилувчи подшоҳ эрди. Ҳамиша улуғ амирга таъбининг мулойимлиги, фаросати учун офарин ўқирди. Баъзан улуғ амир ёзган туркийча ё форсийча шеърларни мутолаа этар ҳам табиатининг қудрати ва сўзининг ширинлигига таажжубланарди. Унинг бедариг марҳаматларидан баҳра олар ва яхши дуолар била (унга) мадад берар эрди...

Шу кунларда бу улуғ амир дину давлат ҳомийси, шариат ва миллат пушти паноҳидир. Замон подшоси (султон Ҳусайн мирзо—Б. А.) унинг фойдали насиҳатларидан баҳра олмоқда. Муносиб дўстлари, (баланд) мартабали арбоблар унинг ёқимли суҳбатидан миннатдор ҳам розидирлар. Унинг ҳимматли мажлислари фозиллар тилаги, олий даргоҳи, фуқаронинг мурожаатгоҳи, дастурхони ҳижронзадалар учун турли нозу неъматларга тўла, эшиги муҳтожларга ҳамма вақт очиқдир...

Бу улуғ амирнинг мақбул табиати ва мулойим феъли султон жанобларига яқинлик, мусулмонларнинг муҳим ишларига кафиллик, шариат ва суннат, мулку мил-

лат ишларини равнақ эттириш билан банд бўлса ҳам, ҳамини фазилат орттириш, илм билан машғул. Унинг ҳаммажлислари хуштабъ, фозил кишилардир. Унинг мақбул хотири аҳли дилдан ўзгани истамасди, оғир табиатлилар унинг ҳиммат назарига енгилтак бўлиб кўринадилар, ноаҳиллар йиғинларига бормади...

Унинг туркийча ва форсийча шеърлари мақбул табиати хулосаси, дилни тилка-пора этувчи муаммолари латиф фикрининг хоссасидир. Унинг мавж уриб турган билим дарёси манзуму сочма дурларни ҳар неча кунда бир марта (қирғоққа) сочиб турибди ва илм аҳли уни қулоқларига осиб, балки оқил кишилар у билан қулоқларини безаб турибдилар.

Ул амирнинг латиф табъидан то бу кунгача содир бўлган туркийча ва форсийча (асарлари)дан маърифатли шайх Низомий (Ганжавий) нинг «Хамса»сига туркийча қилган жавобидирким, бу яхши андишали амирдан аввал бирон киши бу қадар фазлга қойим бўлолмаган. Дарҳақиқат, ўша дostonда у фасоҳатнинг додини берган. Биз (бу ерда) «Лайли ва Мажнун» дostonидан, мисол тариқида, икки байт келтирайликким, баҳорга бахшида бу икки байтда юксак ташбиҳлар, теран ўйлар бордир...

Байт:

Марз узра кияр себарга жавшан,
Шашпар кўтарур бошига савсан.
Лола варақин бериб сабога,
Бағри қародек учар ҳавога.

(Унинг) латиф табъи, бошқа байтлардаги санъатлар ва бадийлик шу икки байтдан маълумдир. *Мисра:*

Агар хонада киши бўлса шарпаннинг ўзи кифоя.

Мазкур тазкирада қабул этилган тартиб тақозосига кўра, ибосизлик юзасидан, фозилларга маълум ва кейин онҳазратдан ёдгор бўлиб қолсин, дея улуғ амирнинг форсийча ҳам туркийча шеърларидан баъзиларини келтирмоқчимиз. Хожа Хусрав Деҳлавийнинг «Баҳр ул-аброр»ига жавобан улуғ амир ёзган покиза қасида (ҳам) бор ва ўша қасидадан бир қисми мазкур тазкирада келтирилди:

Оташин лаъл подишоҳлар тожини ҳар он безар,
Бошда хом бўлса хаёл чўғи маромга етказар.

Шоҳки ўлимдан қўрқмаса вайрон ўлур мулки унинг,
Бўлса шоҳ беоқибат шаҳру юрт топгай зарар.

Подишоҳлик шавкатин қилгай зинат занжири паст,
Шер фақат ўрмонда шер, занжирда шерлик на қилар.

Подшолик лозимати бошдин оёқ бош оғриғи,
Пўк бўлса ҳам ногора гар ғулғуласи бош оғритар.

Гарчи Амир Хусрав пешқадам ва фазл эгаси, «Баҳр ул-аброр»идаги маърифатлар, ҳақиқатлар ҳам ўйлари-нинг нозиклиги донолар наздида мукаррам ва азиздир, лекин бу улуғ амир ҳам (ўз қасидасида) маънилар додини берган! Шоирлик, суханворлик ҳамда хос ўйлари-нинг ифодаси билан ақобирлар фикрини тортишда камчиликка йўл қўймаган.

Байт:

Бул унинг жавобидир, Хусрав сўзидин кам эмас,
Балки бул икки сухан бири-биридан яхшироқ.

Улуғ амирнинг туркий девони султонлар, аслзодалар мажлиси бегагидир. Навоси наво оҳангида ушшоқи бе-

наволарни тўғри йўлга солиб қўяди. Мухолифлар унинг қалами гижирлашидан мағлуб, хусравоний оҳанги Су-тон Ҳусайнга маҳбубдир. Қандай яхшики, (унинг) ов-заси турклар мамлакатидан Ҳижозгача¹⁷⁰ ... довр-у-Нишопурдан Исфаҳонгача етди. Ажам мамлакати аҳ-қулогига бу садодан (сирға тақиб), оламнинг (ҳамма-бурчаклари бу дарё гавҳари била тўлиб-тошгандир. То-насими унинг хабарини Ироққа етказди ва Туби дар-ти¹⁷¹ баргларини бу ниҳол шохчаларига ёпиштирди...

(Ва) мен улуғ амирнинг шарофатли девонидан б-ғазални танлаб олдимким, фақирлик табиатида аҳво-руҳиямга мувофиқ эди. Унинг девонидан (яна) бирму-ча маснуъ ғазаллар ҳам топдим. Мазкур ғазал бу да-манд бечора жароҳатига туз сепди, балки бу мажру-нинг баъзи жароҳатларини зиёда қилди. Уша ғазал б-дир:

Ёраб, ул ой ҳусни эл фаҳмига номафҳум қил,
Бўйла мавжуд этмасанг, аввал мени маъдум қил.

Бўлса ишқимда қусуре кўнглини мендин совут,
Ишқим ар пок бўлса, тошдек кўнглин они мум қил.

Борча кўздин ўйлаким, кўзимни маҳрум айладинг,
Борча кўзни ул париваш юзидин маҳрум қил.

Қилса зулм ул золим элни қилмағил, ёраб, забун,
Чун тазаллумдир ишим доим мани мазлум қил.

То кўзум қутлуғ юзидин ўзга сори тушмасун,
Ҳар не кўз кўргай менинг бахтимга они шум қил.

То тирикмен ишқи ҳарфедур ичимда, эй, рафиқ,
Улсам они-ўқ мозорим тошида марқум қил.

Демаки борму экан меҳрим Навоий кўнглида,
Он дам исин бир тааммул айлабон маълум қил.

(Хуллас), яхши андишали улуғ амир фазлу камоли сусида озгина сўзлаб ўтдик. Энди унинг жорий этган дақалари ва хайру эҳсонлари ҳақида савоб важҳидан эътибор берилди. Гапнинг қисқаси шуки, узоқни кўради-ч, зийрак ва доно кишилар дунё ишларига ибрат на-ри билан қарайдилар. Бу дунёда охират ишларидан фило бепарво бўлмайдилар, ҳам бундай мулоҳазада зо куни жанжалидан гофил қолмайдилар. Бу андиша о нарсадан бохабар амирнинг ҳиммат этагидан тутув-бўлди. Бор ҳимматини ва азиз иштиёқини охи-т ишига сарфлади, солиҳлар қондасини илгари сур-

Унинг савобга ишорат этгучи фикри ортиқча молу-ни хайр-эҳсон ҳамда хайрли ишларга сарфлашни та-зо қилди, меросхўрлар ва чўтолчиларнинг узун қўлла-ни қисқартирди. Сўнгра... холис мулкни ва ҳалол бой-гини худо йўлига сарфлаб, мамлакатда мадрасалар, медресалар, рабоблар, хайрли жойлар ҳамда дорушши-қуришга харжлади. Уша жойларга белгиланган ва-қари муомалада юрган (пул ҳисобида) тахминан тўрт-тумон кепакини¹⁷² ташкил этади... Агар улуғ амир лган хайрли ишларни бирма-бир ҳисобланадиган бўл-қисса чўзилиб кетади. Фақат пойтахт Ҳиротда ва ш-ққа жойларда қурилган машҳур манзиллардан ай-мларинигина қисқача келтирмаёқимиз. Аввало, Ҳи-гдаги жомеъ масжиди, мадраса, хонақо, дорушшифо, аммом сингари иморатлардирки, уларнинг ҳаммаси бир-бир вақтда, жаннат салсабили ҳам ариғининг ғайирлиги кела-диган Инжил ариғи ёқасидадир. Бутун олам мусофирла-ни бундай зебо, нуқсонсиз иморатларни (бошқа юртлар-да) кўрсатиб беролмайдилар. (Унинг) яна бир иморати Работи Ишқдирким, анинг зикри мазкур тазкира авва-лида ўтди. Яна бир бошқаси Работи Сангбастким, унинг зикри ҳам ўз ўрнида ўтди. Шу кунларда бошқа бир қанча жойларда олий иморатлар бино этишга фар-қойиш қилган. Маърифатли саййид Қосим Анвар жаноб-

лари ҳам шайх Фаридиддин Аттор¹⁷³... қабрига қурилаётган иморатлар, Нишопурга қарашли Дизободдаги рабботким, Аёз Хос¹⁷⁴ работидан кейин иккинчи ўринда туради, балки ундан олийроқ ва мустақкамроқдир, шулар жумласидан. (Яна) тангри инояти била бирмунча вақтдирки, у вакил сайлаган кишилар тиришуви орқасида Хуросоннинг машҳур булоқларидан, жаҳон кўнглини очувчи, Тус вилояти юқорисидаги Чашмаи Гил сувини муқаддас Машҳад шаҳрига келтирилди. (Бу билан) Машҳаднинг муқим халқини сувсизлик азобидан қутқарди... Бу қандай эҳсон бўлдики, жаҳон подшоларию ақобирлари бундай ишни уддалашдан ожиздирлар. Бу ариқ узунлиги қарийиб ўн икки фарсахдирким, ҳамма жойлари нотекисдир. (Улуғ амирнинг) бу хайру эҳсони ҳамма шарофатли эҳсонларидан ҳам ортиб тушди. Бу ариқ туфайли, муқаддас Машҳад шаҳри, худо хоҳласа, бёҳишт рашкини, Чин нигорхонаси ғайирлигини келтирадиган бўлади. Бу улуғ амир хайру эҳсони била қурилган иморатларнинг ҳаммасини таърифлаб тугатолмаймиз чунки (улар) саноқ ва ҳисобдан ортиқдир.

Камина муаллифнинг ушбу амир мадҳида айтган муламмаҳ қасидаси борким, унинг баъзиси туркийча, баъзи бири форсийчадир. Чунки суханворлар зикри ушбу тазкирада келтирилди-ю, банда ўзини фозиллар қаторига қўшишга қуввати келмади. (Шунинг учун) бу улуғ амир мадҳига қўл урди. Мана бу байтлар ўша қасидадандир:

Субҳидам очди юзидин пардаи нилуфари,
Жилва берди ҳуснига зебо аруси ховари.

Аз уфқ то шуд яди байзон Мусо ошкор,
Булажаб қорони шабро рафт сеҳри самарй.

Бўлди зоҳир куфру имон куфри зулмат нуридин,
Шоҳ ховардин ҳазимат қилди хайли барбари.

Оташи хур уди шабро сўхт аз дамҳон субҳ,
Осмон гўи ҳайъат карда шакли мажмари.

Даҳр зулматдин халос ўлди Зулайҳо кўридин,
Бесар назар лутф айлади Юсуф таманнонинг сари.

Девн зулмат шуд гурезон аз Сулаймони саҳар,
Субҳ аз ёқути хур бинмуд то ангуштари.

Юсуфи маҳчеҳра Миср чоҳида бўлди азиз,
Ҳар наззорогоҳда анга ҳазорон муштари.

Аз тулўъи шаммаи ховар жаҳон пурнур шуд,
В-аз навои Зуҳра дар гўш омад ин дурри дари

Ки, эй, жамолинг қибладек, соҳиб назарлар манзари,
Оразинг барги сумандур, балки гулбарге тари.

То малоик дид рўят, саждаҳон шукр кард,
Акси рухсорат чу пайдо, гашт, пинҳон шуд пари.

Эй қароқчи кўзларинг сар фитнаи даври қамар,
Кокили шабгуни мушкининг балои бар сари.

Чун каломат мантиқи тўти надорад ҳолате,
Бо лабат шаккартаре чи буд, чу ту ширинтари.

Тинатинг, ё раб, малоикдинмудирким дунёда,
Бўлмади зоҳир санингдек даври айёмда пари.

Ламъае гар дар Хито афтад зи нури оразат,
Бишканад нақшои Чин он хомаи суратгари.

Мулкате ҳусну жамол андоқ мусалламдур санго,
Қим, фазилат бобида зотинг жаҳоннинг сарвари.

Осмони маъдалат, хуршедидин, баҳри шараф,
Онки хурда гўшмолаш гўши чархи чанбари.

Мазҳари давлат Алишер, улки шери ҳақ эрур,
Ҳар маорикда анинг фатҳу саодат ёвари.

Он чунон ка-з мақдами саййид шуда Ясриб азиз,
Гашт дорулфазли олам аз вужуди у Ҳари.

Баҳри ҳикматдур онинг зебо замири равшани,
Луълӯи манзуми ул баҳри шарафнинг гавҳари.

Эй, баюмни ҳимматат обод мулк аз адлу дод,
В-эй даври давлатат гашта қавий динпарвари.

Бу хасойил бирла ҳосил қилдинг ул олимақом,
Қим, куяр андоқ мақомда руҳи аъзамнинг пари.

Қилсангиз гар бир наззора Анварий девонани,
Шомили ҳолимдур, эй комил, бу сўзнинг зоҳари.

Осмон дар киштин умрам кунад доим ду кор,
Гоҳи шоди бодбоний, гоҳи андуҳ лангари.

Бир назар бирла мени баҳри мазаллатдин чиқор,
Навъ даъват сен мени тўфонда қилғил ёвари.

То бар-ин айвони мино ҳалқан сими ҳилол,
Мекунанд гўши фалакро ҳар сари маҳ зевари.

Бўлса, эй, ҳоким санго маҳкум даврони фалак,
Моҳи иқболу жалолнинг хусфу нуқсондин (нари).

ШАЙХ АҲМАД СУҲАЙЛИЙ

Алишер Навоий замондоши ва яқин дўстларидан, Султон Ҳусайн ҳукуматида йигирма йил муҳрдорлик лавозимида турган. У қасида, ғазал ҳам маснавий жанрларида, ҳар икки тилда — форс-тожик ва ўзбек тилларида қалам тебратган истеъдодли шоирдир. Навоий «Мажолис ун-нафоис»да унинг ғазал ва маснавийларидан айрим парчаларни келтириб, истеъдодини юксак баҳолаган. Дарҳақиқат, Суҳайлийнинг Навоий тилга олган мана бу ғазали юксак дид ва маҳорат билан битилган:

Хастаҳол ошиқни, дил, ўлдириб етказма ғам,
Отма жафолар тошини асло мажруҳ қушга ҳам.

Ёки мана бу матлаъни ўқийлик:

Ҳар замонда қоматинг кўнгилга нола бахш этур,
Қўрқамен, нахли бало бир телба мева бахш этур.

Навоий Суҳайлий ҳақидаги фикрини бундай тугатади: «Аввалдин охиргача фақир билан илтифот ва иттиҳоди кўп учун мундин ортиқ таърифин қилилса ўзумни таъриф қилғондек бўлурдин қўрқиб, ихтисор қилилди. Оқибати хайрли бўлсун». Суҳайлий кўпгина

олим ва шоирларга ҳомийлик этган. Масалан, мавлоно Ҳусайн воиз ал-Қошифий «Анварӣ Суҳайлий» аталмиш ажойиб асарини, унинг топшириғи билан ёзган ва Суҳайлийга бағишлаган.

Бу номдор, олий насаб (амир) Чигатой улусидан улуғ бир хонадонга мансубдир. Унинг азиз аждодлари соҳибқирон (Амир Темур) ҳазратлари замонида юксак мартаба эгаси ва амир ул-умаро, Шоҳруҳ султон ҳукмронлиги даврида эса султонликнинг катта ишлари бошида турганлар.

Бу улуғ, хушахлоқ амир олий насаб бўлса-да, фазлу одаб касб этиш йўлида тиришди, яхши хулқи билан замондошларидан мумтоз бўлди. Узун тўн кийиб (донмо) ибодат қилувчилар қаторида турди. Ҳамиша дарвишларга хизматда, уламога ҳурматда кун кечирдиким, тангри бандаларининг кимё хосиятли ҳиммати мадади бирла букун дину дунё бойлигига мушарраф, олам султони наздида муҳтарам, барчанинг назарида азиз ва мукаррам бўлди...

Ҳозирги вақтда бу улуғ фозил амир икки девон эгасидир. Бирин Ажам султониға атаб битилган туркий девон, иккинчиси ўз қўлидаги шеърлар девонидирким, ҳақиқатлар денгизининг кемаси ва дақоиклар рамзининг ганжинасидир.

(Ва) мен бандан муаллиф ушбу фозил амирдан эшитганманки: «Ёшлик чоғимда маърифатли шайх Озарийнинг... шарофатли мулозаматиға бордим ва онҳазратнинг ҳимматиға бош урдим. (Ўша вақтда) табъим шеър айтишға қодир эди, лекин муносиб тахаллус тополмадим. (Шунинг учун ҳам) шайхдан мени бирон тахаллус билан мушарраф этишларини сўрадим. Шайх қўлида бир китобни тутиб ўлтирган экан, дедиларки: «Китобни (бирон жойидан) очайлик, шояд муносиб сўз чиқиб қолса». (Китобни) очишлари ҳамона аввалги

варақдаёқ «Сухайл» сўзи чиқди. Уни бағоят чиройли топиб, менга «Сухайлий» деб тахаллус қўйдилар. Шундан сўнг менга маънилар эшиги очилди ва мурувватли (одам)ларнинг ҳимматидан файз етишди.»

Шубҳа йўқки, мурувватли (кишилар) ҳиммати Сухайлий болқишидан кам эмаским, Бадахшонда тошни лаъл, Яманда каъбани Чарм (деган жой) йўқ қилур. Агар фозиллар Сухайлий девони жилдини Яман каъбаси (тоши)дан ясаб, гўзал суханларига Бадахшон лаълини сочсалар ҳам инсофнинг уддасидан чиқолмас эдилар. Хусусан, фозилнинг мана бу матлаи ажойибдир:

Соямдан ўзга ёр йўқ кимсадин етган куни ғам,
Лек қоронғи тунларимга қилмағай тоқат у ҳам.

Аммо бу фозилнинг форсий ва туркий девонидан икки матлаъ келтириш билан кифояланамиз.

Туркийча матлаъ:

Эй, мени жавру жафо бобида муътод айлаган,
Ўзгалар бирла вафо қасрини бунёд айлаган.

Форсийча матлаъ:

Набошад хонаи заркори шоҳи ҳавас моро,
Ки, ин девори меҳнатхонаи андуҳ бас моро.

Таржимаси:

Бизга шоҳнинг тиллакори хонаси ҳавас эрмас,
Ки шул ғамгин меҳмонхона девори ҳам бизга бас.

Муаллиф гумони улдирким, бу номдор (амир)нинг ҳар икки тилдаги шеърлари латиф ва маснуъ битилган. Аввалги матлаъда ўзига хос маънилар борки, илгари ўтган устодлар девонларини ҳам кўриб, бунингдек ла-

тифтабъ шеърни учратмадим. Суҳайлий сирларининг нурию, шеърларининг шуҳрати Суҳайл юлдузи кабидир-ким, Бадахшондан то Яман мулкигача тарқалгандир...

Яна унинг туркий девонидан бу ғазални қайд этиб ўтмоқчимиз.

Туркий ғазал:

Ишқда мен комилу Фарҳоду Мажнун шуҳрати,
Оллоҳ-оллоҳ, не кишиларга бу ишнинг ҳиммати.

Еқа йиртмоқтур, синиқ кўксум, нигор ўлмак не тонг,
Ишқнинг расвоси охир ушбулардур зийнати.

Ўзмасун деб риштаи жоним қўлумни боғламанг,
Ким неча тор ўлса нозик, етмас онинг қуввати.

Эй, ки дерсен, ишқ ранжидин фалон бўлмас халос,
Хотиринг жам этки, йўқтур бу хабарнинг сиҳҳати.

Анкабутедур наҳифу зор кўнглумким эрур,
Маскани кўксимда анкирган туконлар ҳайъати.

Ошиқ ўлғоч дину дониш кўйидин туштум йироқ,
Ваҳ, бу кофирнинг мундоқ айш эрур хосияти.

Сўрсалар аҳбоб кўнглум ҳолатин айт, э, сабо,
Ким бир ошнонг юз ерла тутошмиш суҳбати.

Эй, кўнгул берғучи бўлғонлар анга, ул кўрдек,
Бедилениким, қилибдур ишқи олам ибрати.

Дўстлар, келманг Суҳайлийнинг мазори бошига,
Ким кўнгул бузғучидир онинг бузулғон турбати.

ҚИСҚАЧА ТАРИХИЙ ИЗОҲЛАР

¹ Қол илми — исботлаш йўли билан моҳиятини тушуниш ва тушунтириш мумкин бўлган илм.

² Қол илми — фақат эътиқод йўли билан моҳиятини тушуниш ва билиш мумкин бўлган илм; тасаввуф.

³ Шайх Аттор — машҳур мутасаввуф шоир ва олим 1230 (627 ҳижрий) йили ўлдирилган.

⁴ Осмон табақалари — шарқ классик астрология ва космография илмларида осмон етти табақа (қават) деб тасаввуф қилинган. Бу қараш ўрта аср шарқ тарихи ва классик адабиётига ҳам ўтган.

⁵ Баҳром Гўр — сосонийлар (Эрон) сулоласидан подшоҳ Вараҳран V (421—438). Низомий, Навоий ҳамда бошқа классик шоирлар асарларининг бош қаҳрамонларидан.

⁶ Иззуддавла Дайламий — бувайхийлар (Ироқ, Эрон) сулоласидан чиққан ҳукмдор (967-978).

⁷ Умавия сулоласи — хулафойи рошидиндан (Абубақр, Умар, Усмон ва Алидан) кейин араб халифалигини идора қилган сулола (661—750).

⁸ Аббосия халифалари — умавийлардан кейин ҳокимият тепасига келган сулола (750—1258).

⁹ «Сияр ал-мулк» — XI асрнинг йирик давлат арбоби ҳамда олими Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусийнинг (1018—1092) давлат ва уни идора қилиш усуллари тўғрисидаги муҳим асари. У француз, рус, немис ва инглиз тилларига таржима қилинган.

¹⁰ Султон Маҳмуд Ғазнавий — Хуросон, ҳозирги Афғонистон ва

Ҳиндистоннинг шимолий қисмида ҳукмронлик қилган ғазнавийлар (977—1186) сулоласидан учинчи ҳукмдор (998—1030).

¹¹ **Алп Арслон ибн Чағрибек** — Эрон ва Ироқда 1038—1194 йиллари ҳукмронлик қилган салжуқийлар сулоласидан иккинчи ҳукмдор (1063—1072).

¹² **Амир Аҳмад ибн Тоҳир** — Хуросонни 821—873 йиллари идора қилган тоҳирийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор (828—845).

¹³ **Вомиқ ва Узро қиссаси** — Унсурий қаламига мансуб дoston.

¹⁴ **Сомонийлар** — 819—1005 йилларда Хуросон ва Мовароуннаҳрни идора қилган сулола.

¹⁵ **Яъқуб ибн Лайс Саффор** — 867—1495 йиллари Сенстонда ҳукмронлик қилган сулола асосчиси ва биринчи ҳукмдори (867—879).

¹⁶ **Наср ибн Аҳмад** — сомонийлар сулоласидаги иккинчи ҳукмдор (864—892).

¹⁷ **Борбад** — сосонийлардан Хусрав Парвезнинг яқинларидан, мусиқий илмида зўр маҳорат кўрсатган шахс; у ихтиро қилган музика асбоби унинг номи билан борбад, деб юритилади.

¹⁸ **Мўлиён** — атрофи боғу бўстонлар билан ўралган Бухоронинг қадимги подшолари манзилгоҳи.

¹⁹ **Унсурий** — ғазнавийлардан Султон Маҳмуд ва Султон Масъуд (1031—1041) саройида яшаган улкан шоир. Асл исми Абулқосим Ҳасан ибн Аҳмад Унсурий Балхӣй (960—1089).

²⁰ **Мутанаббий** — машҳур қасиданавис араб шоири Абу ал-Таййиб (915—965).

²¹ **Нисо** — антик давр ва ўрта асрнинг йирик шаҳарларидан; қадимги Парфия давлати пойтахти. Ўрта асрда вилоят маркази. Харобалари Ашхободнинг шарқий тарафида, ҳозирги Бағир темир йўл станцияси ёнидадир.

²² **Султон Маликшоҳ** — салжуқийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор (1072—1092).

²³ **Рум** — ўрта асрларда ҳозирги Туркия ва Грециянинг бир қисми шв ном билан аталган.

²⁴ **«Вису Ромин»** — Фахриддин Асад Гургоний қаламига мансуб, 1042—1054 йилларда ёзилган эпик дoston. Унда Марв шаҳзодаси Ромин билан шоҳ хотини Вис ўртасидаги муҳаббат тараннум этилади. Форс-тожик поэзиясида романтизмнинг тараққиётига, шунингдек, Низомий ва бошқа йирик шоирлар ижодиётига катта таъсир кўрсатган асар.

²⁵ **Низомий Ганжавий** — улуғ озарбайжон классик шоири (1141—1209); 1173—1201 йиллар ўртасида битилган «Хамса»си билан жаҳонга машҳур. Асл исми Илёс ибн Юсуфдир.

²⁶ **Омул** — Каспий денгизининг жанубий қирғоғида бўлган қадимий шаҳар.

²⁷ **Таҳмура**с — қадимги Эрон пешдодийлар сулоласидан иккинчи ҳукмдор. Фирдавсий «Шоҳнома»сида айтилишича, у Эронни ўттиз йил идора қилган.

²⁸ **Абивард** — Ҳозирги Ашхободдан 12 км. жануби-шарқда, Ашхобод билан Қаахка ўртасида жойлашган илк ўрта аср шаҳри.

²⁹ **Шайх Абулҳасан Харрақоний** — мутасаввуф шайх ва олим (1034 йили вафот этган).

³⁰ **Пурсино** — Ибн Сино.

³¹ **Султон Санжар** — салжуқийлар сулоласидан саккинзинчи ҳукмдор (1118—1157).

³² **Одам Ато ва Момо Ҳаво** назарда тутилади.

³³ **«Тарихи Оли Салжуқ»** — Абу Тоҳир Хотунийнинг тарихий асари. Унда салжуқийлар давридаги (1038—1194) Ироқ ва Эроннинг сиёсий ҳаёти баён этилган. Асар бизнинг давримизгача етиб келмаган. Ибн Биби (1272 й. вафот этган) ҳам шу номда бир китоб битган, лекин унинг ҳам тўла нусхаси бизгача етиб келмаган. Бу китобнинг номаълум редактор томонидан қисқартирилган ҳамда Кичик Осий салжуқларига бағишланган қисми Туркия ва Германия кутубхоналарида сақланмоқда. Асарнинг қисқача французча (К. Шефер), немисча (Г. Дуд) ҳамда русча (В. Тизенгаузен) таржималари ҳам мавжуд.

³⁴ **«Китоб сувар ал-ақолим»** — Истахрийнинг (X аср), Шарқ мамлакатлари географиясига оид китоби (яна 120 изоҳга ҳам қаранг).

³⁵ **Самарра** — Ироқда, Дажла (Тигр) дарёсининг шарқий соҳида жойлашган қадимий шаҳар; аббосийларнинг биринчи пойтахти.

³⁶ **Ғузлар** — 1138 йилдан бошлаб, Еттисув тарафидан Моваруннаҳрга бостириб кира бошлаган ва 1141 йилда Самарқанд ёнида Султон Санжарни мағлубиятга учратган қорахитойлардир.

³⁷ **Тўғоншоҳ Салжуқий** — салжуқийлардан; Алп Арслоннинг Хуросондаги ноиб.

³⁸ **Тўғрулбек ибн Микоил** — салжуқийлар сулоласидан биринчи ҳукмдор (1038—1063).

³⁹ **Ғаззолий** — йприк мутасаввуф, илоҳият олими Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад (1058—1112). «Иҳё улум ад-дин». «Илоҳиёт илмининг жонлантрилиши» номли асари билан машҳур.

⁴⁰ **Мезон буржи** — (мезон — тарозу, ўлчов) классик шарқ астрономиясида осмондаги ўн икки бурждан еттинчиси; сентябрь ойига тўғри келади.

⁴¹ **Қози ал-қуззот** — қозилар қозиси; қозикалон.

⁴² **Отсиз ибн Қутбиддин Муҳаммад** — Онуштегин сулоласидан (1077—1172) бўлган Хоразм ҳукмдори (1127—1156).

⁴³ **Фароштурук** — қалдирғоч.

⁴⁴ Эл Арслон ибн Отсиэ — Онуштегин сулоласига мансуб Хоразм хукмдори (1156—1172).

⁴⁵ Таштхона — ўрта асрларда шоҳлар саройида идиш-товоқ сақланадиган хона.

⁴⁶ Меҳтар — улуг, катта. Ўрта асрларда бирон муассаса ёки жамоа бошлиги.

⁴⁷ Бу воқеа яъни, Хазораспнинг султон Санжар кўшини томонидан фатҳ этилиши 1138 йили содир бўлган.

⁴⁸ Мунший — Ўрта асрларда шоҳ ва хонларнинг хос котиби.

⁴⁹ Бу воқеа, яъни Султон Санжарнинг гузлар томонидан ҳалок этилиши, 1157 йили содир бўлган.

⁵⁰ Журжония — Хоразмнинг қадимий пойтахти. Харобалари Кўҳна Урганч номи билан машҳур.

⁵¹ Абу Мансур Мотуридий — машҳур илоҳиёт олими (944 йили вафот этган). Қабри Самарқанднинг Чоқардиза маҳалласида.

⁵² Абу Ҳафс Умар ан-Насафий — қаршилик йирик тарихчи олим (1142 йили вафот этган) «Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд» («Самарқанд тарифидан қанд китоб») асари муаллифи.

⁵³ Кадхудо — қишлоқ, жамоа оқсоқоли.

⁵⁴ «Амир Аҳмад ва Маҳситти» — халқ оғзаки адабиёти материаллари асосида ёзилган достон. Унда Султон Санжар канизаги ҳонанде Маҳситтининг пок муҳаббати тарафидан ёзилган.

⁵⁵ Ахсикат — тарихий манбаларда Ахси деб ҳам юртылади. Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. Темурийлар даврида Фарғона вилояти марказларидан бири. Харобалари ҳозирги Наманган область Тўрақўрғон районидаги Шаҳан қишлоғидан топилган.

⁵⁶ Халҳол — Эрон Озарбайжонидagi қадимий шаҳар. Ўрта асрларда Ғилон вилоятига қараган.

⁵⁷ Мўсул — Месопотамиянинг (Ироқ) юқори қисмида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри ҳамда вилояти.

⁵⁸ Отабек Элдигиз — 1137—1225 йиллари Жанубий Озарбайжон, Аррон, Наҳичеван, Исфаҳон ва Райни идора қилган элдигизийлар давлати хукмдорларидан Отабек шамсиддин Элдигиз (1160—1174).

⁵⁹ Исфаранг — Фарғона водийсининг қадимги шаҳарларидан. Испара ёки Исфара деб ҳам аталган. Ҳозирги Тожикистон ССР Ленинобод областига қарашли шаҳар.

⁶⁰ Бадриддин Шоший — XIII асрнинг сўнги чораги ва XIV аср биринчи ярмида Деҳли султони Муҳаммад Тўғлуқшоҳ (1325—1351) саройида яшаган машҳур шоир. У кўпинча Бадр Чочий номи билан машҳур. Бадриддин Шоший 1345 йил атрофида вафот этган. Шоший шеърлари девони, қасидалари тўпламининг айрим нусхалари Ўзбе-

кистон ССР Фанлар Академияен Шарқшунослик институтида сақланмоқда. (инв. № 288 / XII ва 151).

⁶¹ Сайид Исмоил Журжоний — машҳур тибб олими Зайниддин Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ибн Аҳмар ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Журжоний (1136 ёки 1139 йили вафот этган).

⁶² «Захирайи Хоразмшоҳ» — турли касалликларни даволаш йўллариини кўрсатувчи тиббиётга оид қомусий асар (XII аср бошларида ёзилган). «Китоби агроз» эса унинг мухтасаридир. Мазкур асарнинг айрим нусхалари Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 433, 2111, 2124 / II ва б. қ.)

⁶³ Заҳириддин Форёбий — форс-тожик классик шеъринати намоёндаларидан (1156—1201).

⁶⁴ Султон Муҳаммад Такаш — Онуштегин наслидан бўлган хоразмшоҳ (1172—1200).

⁶⁵ Носириддин Тусий — машҳур файласуф, астроном ва илоҳиёт олими (1273 йили вафот этган).

⁶⁶ Ҳулоқухон — XII асрда (1256) Эрон ва Ироқда ҳулоқуийлар давлатига (1256—1353) асос солган чингизий ҳукмдор (1256—1265).

⁶⁷ «Изтизҳор ул-ахбор» — «Тарихи изтизҳорий» деб ҳам аталади. Домғоний (XII аср) қаламига мансуб бу асар бизгача етиб келмаган.

⁶⁸ Ҳасан Саббоҳ — исмоилийлар мазҳаби ва давлатининг асосчиси (1090—1124). Бу давлат қарийб 150 йил (1090—1256) давом этиб, Ўрта Осиё, Эрон, Ироқ, Сурия ҳукмдорларига, шунингдек, европалик салбчиларга даҳшат солган.

⁶⁹ Мол — Ўрта асрларда қишлоқ хўжалик экинларидан олинадиган солиқ; хирож.

⁷⁰ Антокия — Кичик Осиё, Қиликия ва Суриянинг шимолий қисмида ташкил топган қадимги Антиохия.

⁷¹ Дафтархона — Ўрта Осиё ва Эронда Ўрта асрларда молия (асосан ҳисоб-китоб) ишлари билан шуғулланган давлат муассасаси.

⁷² Муставфий — подшолик ёки хонликда молия ишларини бошқарувчи олий мансабдор.

⁷³ Чухра — подшоҳ, хон, султон ва олий табақа кишиларининг шахсий қўриқчиси.

⁷⁴ Раис — Ўрта асрларда раият ва ҳатто мансабдорлар турништурмушини назорат қилувчи махсус мансабдор.

⁷⁵ Афитмун — печак ўтнинг бир тури; сафро касаллини даволайдиган дори тайёрлашда ишлатилган.

⁷⁶ Аламут — Қазвиннинг Шимол-Ғарбида Эльбрус тоғидаги қадимий қалъа. 1090—1256 йилларда исмоилийлар давлатининг мар-

кази. 1256 йили Ҳулокухон қўшинлари томонидан вайрон қилинган.
⁷⁷ **Кутвол** — Урта асрларда қалъа бошлиғи (комендант).

⁷⁸ **Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ** — Онуштегин наслидан; ҳукмдор ва машҳур саркарда (1220—1231).

⁷⁹ **Панжҳир** — Ҳиндуқуш тоғининг жанубий этагида жойлашган шаҳар, вилоят маркази.

⁸⁰ **Гибрик ва Сувод** — Урта асрларда Кобул вилоятига қарашли тоғли жойлар.

⁸¹ **Лочин Ҳазораси** — (ҳазора — минг, минг уйлик; минг, балки ундан ортиқ оилани ўзида бирлаштирган уруғ ёки қабила) — XIII асрнинг 20-йилларигача, яъни Чингизхон истилосига қадар Қарши билан Шаҳрисабз ўртасида, аниқроғи, Хусор (Ғузор) атрофида қадимдан истиқомат қилган туркий қабила.

⁸² **Алоуддин Қайқубод** — шахсни аниқлаб бўлмади. Фикримизча, Давлатшоҳ бу ерда Рум султони Алоуддин Қайқубод билан Деҳли султони Шамсиддин Илғутмишни (1211—1236) адаштираётган бўлса керак.

⁸³ **Дашти Қипчоқ** — ҳозирги Қозоғистон ерлари ҳамда Волгадан то Днепргача чўзилган Жанубий Россия ерлари XI асрдан бошлаб шу ном билан юритилган.

⁸⁴ **Каж ва Макрон** — «Макрон» ҳозирги Балужистоннинг қадимги номи; «Каж» унинг марказий шаҳри ҳисобланган.

⁸⁵ **Отабек Саъд ибн Занги** — Форсда 1148—1270 йиллари ҳукмронлик қилган солғурийлар (келиб чиқиши жиҳатидан туркман) сулоласидан бешинчи ҳукмдор Иззуддин Саъд ибн Занги (1203—1231). Солғурийлар хоразмшоҳларга тобе бўлганлар.

⁸⁶ **Пешкаш** — подшолар, хонлар ва аслзодаларга маҳаллий ҳукмдорлар томонидан қилинадиган махсус тортиқ.

⁸⁷ **Шиҳна** — мўғуллар даврида шаҳар ҳокими.

⁸⁸ **Малик Ашраф** — 1340—1356 йиллари Озарбайжон, Арманистон ва Эроннинг шимоли-ғарбий қисмида ҳукмронлик қилган чўпонийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори.

⁸⁹ **Шайх Рукниддин Алоуддавла Симноний** — йирик тасаввуф олими Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Биёнағи Алоуддавла Симноний (1336 йили вафот этган). Машҳур шайх Жунанд Бағдодий (910 йили вафот этган)нинг издоши.

⁹⁰ **Асириддин Уммоний** — Озарбайжонда 1137—1225 йиллари ҳукмронлик қилган эдигизийлар сулоласидан Ўзбекхон даврида (1210—1225) ўтган шоир ва олим.

⁹¹ **Пури Баҳойи Жомий** — XIII асрда ўтган улуғ шоир Тожиддин ибн Баҳоуддин.

⁹² **Тоифа** — синф, халқ, қабила, тўда.

⁹³ **Султон Шамсиддин Муҳаммад** — Шимолий Ҳиндистонда 1206

—1555 йиллари ҳукмронлик қилган муиззийлар сулоласидан учинчи ҳукмдор Шамсиддин Элтутмиш (1211—1236).

⁹⁴ Султон Муҳаммад Тўғлуқшоҳ—Шамсиддин Элтутмиш.

⁹⁵ Султон Алоуддин Муҳаммад—ўша сулоладан (муиззийлардан) еттинчи ҳукмдор Алоуддин Масъудшоҳ (1242—1246).

⁹⁶ Шайх Маъдуд Чиштий — чиштия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан хожа Маъдуд ибн Носириддин ибн хожа Айюб Чиштий (1038—1133).

⁹⁷ Султон Бойсунқур Баҳодир—Шоҳруҳнинг ўртанчи ўгли Бойсунқур (1433 йил вафот этган). Илму фан ва маданият тараққиётига ҳомийлик қилган.

⁹⁸ Шайх Ҳасан нўён—Озарбайжон, Арманстон ва Эроннинг ши-моли-ғарбий қисмини 1344—1356 йиллари идора этган чўпонийлар сулоласининг асосчиси.

⁹⁹ Султон Увайс — 1336—1432 йиллари Ироқ, Курдистон ва Жанубий Озорбайжон устида ҳукм юритган жалоирийлар сулоласидан иккинчи ҳукмдор (1356—1374).

¹⁰⁰ Суюрғол—Ўрта асрларда хон ёки шоҳ олдида кўрсатган алоҳида хизматлари учун амир ва шаҳзодаларга инъом тариқасида берилган ер-сув.

¹⁰¹ Султон Муҳаммад Худобанда —Эрон ва Ироқни 1256—1353 йиллари идора этган элхонийлардан саккизинчи ҳукмдор (1304—1318).

¹⁰² Султон Абу Саъидхон— ўша сулоладан тўққизинчи ҳукмдор (1318—1335).

¹⁰³ Соҳиб девон—Ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Эронда подшо, хон ҳукумати бош вазири.

¹⁰⁴ Шаҳристон—Ўрта аср шаҳарларида ҳунармандлар, косиблар истиқомат қиладиган ташқи шаҳар; шаҳри берун. Ҳукмдор ва унинг яқинлари яшайдиган ички шаҳар рабод ёки шаҳри дарун, деб аталган.

¹⁰⁵ Арғуншоҳ Жони Қурбоний—ойрот қабиласи етакчиларидан амир Наврузнинг набираси; бир вақтлар Темурни зиндонга солган Алибекнинг отаси. XIV асрнинг 30-йили охириларида элхонийлар давлатининг инқирозга юз тутиши, кучайиб кетган феодал курашидан фойдаланиб, Сарахс, Абивард, Нисо, Тус, Машҳад ва Нишопурда ўз ҳокимиятини ўрнатган маҳаллий ҳукмдор.

¹⁰⁶ Улуфа—Ўрта асрларда Эрон, Озарбайжон, Ўрта Осиёда аскар ва унинг от-уловига бериладиган маош ҳамда ем-хашак.

¹⁰⁷ Шайх Ҳасан Жўрий—халқни мўғуллар истибдодига қарши курашга чақирган мезандаронлик шайх Халифанинг шоғирди. 1335 йил 9 январда устози ўлдирилгач, унинг ишини давом эттириб, сарбадорлар ғоявий раҳбари сифатида танилган.

¹⁰⁸ Туға Темирхон—элхонийларнинг сўнги ҳукмдори (1336—1353). Лекин унинг ҳокимияти Журжондан нари ўтмаган.

¹⁰⁹ Малик Ҳусайн Курт—Хуросоннинг шарқий қисмини (ҳозирги Афғонистон ва Сенстон) 1245—1389 йиллари (жумладан 1245—1335 йилларда элхонийлар вассали сифатида) идора этган маҳаллий сулола вакили Малик Муиззиддин Ҳусайн Курт (1331—1370).

¹¹⁰ Сиёҳлушлар—аслида Афғонистоннинг шарқи-шимолий қисмида (Ҳозирги Нуристон) истиқомат қилувчи ерли халқ. Бу ўринда эса Мезандороннинг тоғли вилоятларидан Рўён ва Рустамдорнинг тоғли халқи, Пуштикўҳ халқи назарда тугилади.

¹¹¹ Харвор—бир эшакли юк. Тахминан 80—300 килограмм ўртасида.

¹¹² Раият—солиқ тўловчи меҳнаткаш халқ.

¹¹³ Барот—Ўрта асрларда хон томонидан амалдорлар, аскар ва влчиларга берилган ўз маошлари учун аҳолидан озиқ-овқат, ем-хашак тўплаш ҳуқуқи борлигини кўрсатувчи расмий ҳужжат.

¹¹⁴ Ҳажжож ибн Юсуф—умавия сулоласи ҳукмронлиги даврида Ироқ ҳокими; ўта золимлиги билан ном чиқарган шахс (вафоти 714 йил).

¹¹⁵ Жибахона—қурол-яроғ омбори; қурол-аслаҳа тайёрланадиган устахона.

¹¹⁶ Сипоҳсолор—олий бош қўмондон.

¹¹⁷ Гозон Султонхон—бу ерда англашмовчилик юз берган. Чунки Чигатой улуси ҳукмдорларидан Қозонхон ҳукмронлиги бирмунча илгарй, яъни 1343—1346 йиллари ўтган. Айни ўринда чигатой шаҳзодаларидан Қозоғон назарда тугилаётган бўлса, эҳтимол.

¹¹⁸ Отабек—Ўрта Осиё ва Эронда Ўрта асрларда шаҳзода ҳамда ёш султонлар тарбиячиси, балоғатга етгунларига қадар уларнинг улусларини бошқарган олий мансабдор.

¹¹⁹ Музаффарийлар—элхонийлар давлати инқирозга учрагач, (XIV

асрининг биринчи чораги), Эроннинг жанубий қисмида ҳокимият тепасига келган маҳаллий сулола (1314—1393).

¹²⁰ «Сувар ал-ақолим». («Иқлимлар сурати») — Ал Истахрий (Абу Исҳоқ ал-Форисий)нинг (850—934) «Китоб масалик ал-мамолик» («Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб») асарининг форсчаси шундай деб аталган.

¹²¹ Жалоиррия ҳукмдорлари — элхонийлар давлати инкирозга учрагач, Эрон ва Озарбайжонни ўзига бўйсундирган маҳаллий сулола (1336—1432).

¹²² Тўхтамишхон — дастлаб (1376 йилдан) Оқ ўрда, сўнг Олтин ўрда хони (1380—1395).

¹²³ Султон Ҳусайн ибн Султон Увайс — жалоиррия сулоласидан Жалолиддин Ҳусайн I (1374—1382).

¹²⁴ Хожа Рашидиддин—Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний (1247—1318) элхонийлар даврининг йирик давлат арбоби, тарихчи олим. «Жомеъ ат-таворих» («Тарихлар мажмуаси») асари Ўрта Осиё ва Эроннинг XII асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид қимматли манба ҳисобланади.

¹²⁵ Қора Юсуф Туркман—1380—1468 йиллари Озарбайжон ва Ғарбий Эронни идора қилган қора қўйликлар (Қора қўюнлу) сулоласининг иккинчи ҳукмдори (1389—1420).

¹²⁶ Қутайба ибн Муслим Бохилий — умавийларнинг Хуросон ва Сеистондаги ноиб (705—715), Ўрта Осиёни забт этган араб саркардаси. 715 йил Қиличмозор (ҳозирги Андижон область, Жалолқудуқ район маркази яқинидаги «Пахтакор» колхозини) деган жойда ўлдирилган.

¹²⁷ Харжерд қишлоғи — Эроннинг Жому Зурабод вилоятлари оралиғида жойлашган. IX—X асрларда бу қишлоқ Хусравжерд деб аталган.

¹²⁸ Олти қаламда хат битмоқ — Ўрта асрда кенг тарқалган хат (почерк) турлари: насх, настаълиқ, сулс, девоний, руқоъий, райҳоний.

¹²⁹ Иқтоъ—шаҳзода, султонун амирларга давлат олдида кўрсатган махсус хизматлари учун инъом этиладиган ер-сув ва улардан фойдаланиш ҳуқуқи.

¹³⁰ Султон Халил—Темурнинг набираси. Амир Темур вафотидан сўнг беш йил (1405—1409) Мовароуннаҳр устидан ҳукм юргизган. 1411 йилда Шоҳруҳнинг амри билан ўлдирилган.

131. Уммон денгизи—ҳозирги Арабистон денгизининг Ўрта асрлардаги номи.

132. Худайдод Жете—XIV аср охири, XV аср бошларида Мўғулистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли амир.

133. «...байроқ, қўшноғора ва нақорахона...»—мустақиллик, яъни бирор мамлакат ёки вилоятга мустақил ҳоким этиб юборилаётган хон ёхуд султонга бериладиган рамзӣ белги.

134. Мажистий—қадимги юнон олими Қлавдий Птоломейнинг (II аср) астрономияга оид ўн уч китобдан иборат «Альмагест» асарининг арабча номланиши.

135. Қозизода Румий — асл исми Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд (1430 йилдан кейин вафот этган), XIV аср иккинчи ярми ва XV аср биринчи чорагида ўтган йирик математик ва астроном; Мирзо Улуғбекнинг сафдоши.

136. Ғиёсиддин Жамшид—тўла исми Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд Қоший (1429 йил вафот этган) Мирзо Улуғбекнинг сафдоши, йирик математик ва астроном.

137. «Зижи Насири Элхоний»—улкан қомусий олим Насириддин Тусий (1201—1274) томонидан Мароға (Озарбайжон) обсерваториясида қарийб ўн икки йил олиб борилган кузатишлар натижасида ёзилган астрономияга оид асар (1271 йили битказилган).

138. Жариб—тахминан, бир танобга тенг ер ўлчови.

139. Донак Фулус—донак—бирор нарса (масалан, динорнинг) олтидан бир қисми; бир таноб ҳажмидаги ер. Фулус—майда мис чақа.

140. Дирҳам—уч грамм оғирликдаги қумуш танга.

141. Абулхайрхон (Шайбоний)—XV асрда кўчманчи ўзбеклар давлатига асос солган тарихий шахс (1428—1468).

142. Фахриддин Розий—Фахриддин Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳусайн ар-Розий (1210 йили вафот этган), Улкан қомусий олим.

143. Шеруя—сосонийлар сулоласига (Эрон) мансуб Хусрав II нинг невараси. 628 йили отаси Қубод I ни ўлдиртириб, тахтни эгаллаган.

144. Мустансир ибн Мутаваккил — Аббосий халифалардан (861—862). У ҳам отасини ўлдириб тахтни эгаллаган, лекин олти ойдан ўтмай ўзи ҳам ўлган.

¹⁴⁵ «Аббос кушт» — сўзларидаги ҳарфлардан (араб алифбоси бўйича) абжад ҳисобида 853 (мелодий 1449) рақами, яъни Улуғбекнинг ўлдирилган йили келиб чиқади.

¹⁴⁶ **Парвоначи** — подшоҳ ва хон фармойишларини ёзувчи; олий ҳукмдор фармонларини эълон қилувчи мансабдор.

¹⁴⁷ **Қамариддин** — мўғулистонлик (XIV—XVI асрларда Мўғулистонга Кошғар, Или водийси ва Еттисув қараган) нуфузли амир; 1370—1383 йиллари мамлакат тепасида турган.

¹⁴⁸ **Мирзо Искандар ва мирзо Рустам воқеаси** — Умаршайхнинг бу ўғиллари айрим Эрон вилоятлари тепасига қўйилган эдилар. Лекин Шохруҳга итоат этмай қўйганлари оқибатида, 1413—1420 йиллар орасида кечган курашларда ҳалок бўлганлар.

¹⁴⁹ **Гур ва Гармсир**—Гармсир—Хилмонд дараёсининг ўрта оқимида, Сеистоннинг шарқи-жанубида жойлашган вилоят. Гур — Ҳерируд дарёсининг юқори оқимидаги тоғли вилоят.

¹⁵⁰ **Аҳмад Замчи**—Балхнинг Зомчи қишлоғидан; аббосийлар давлатчиси ва Хуросон ҳокими Абу Муслим (748—755) сафдоши Аҳмад ибн Муҳаммад аз-Замчи.

¹⁵¹ **Шайх Муҳиуддин Ғаззолий**—шахсини аниқлаб бўлмади. Уни машҳур илоҳиёт олими, файласуф имом Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий (1059—1111) билан аралаштирмаслик керак.

¹⁵² **Саййид Неъматулло**—йирик мутасаввуф олим ва шоир (1431 йили вафот этган). Унинг «Рисола дар истилоҳоти аҳли сўфия» («Тасаввуф аҳли қўллайдиган терминлар ҳақида рисола») ҳамда «Рисолаи вужудия» («Борлиқ ҳақида рисола») асарлари (уларнинг айрим нусхалари: инв. № 1676 /XVIII, 541/ II Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда) Шарқда жуда машҳур бўлган.

¹⁵³ **Гулбарга (Аҳсанобод)**—Марказий Ҳиндистонда лашкарбози Ҳасан Гангу асос солган баҳмонийлар давлатининг (1347—1527) дастлабки пойтахти.

¹⁵⁴ **Султон Аҳмад**—баҳмонийлардан маллик Аҳмад Вали (1422—1436).

¹⁵⁵ **Жайпол** — X аср Ҳиндистон рожаларидан.

¹⁵⁶ **Жуна** — буддизм таълимотининг давомчиси ҳамда ислоҳчиси Жуна Махавира.

157. Султон Муҳаммад ибн Бойсунқур—Шоҳруҳ ҳукмронлиги (1409—1447) даврида 1431 йилдан бошлаб Рай, Қум, Наҳованд, шунингдек, Бағдодгача бўлган мулкларни идора қилган. Унинг Шарққа юриши 1448 йили, яъни Шоҳруҳ вафотидан кейин юз берган.

158 Жони Қурбоний халқи — мўғулларнинг ойрот қабиласига мансуб кўчманчи халқ.

159 Доруға—Урта асрларда, хусусан, мўғуллар, шайбонийлар ва аштархонийлар даврида (XIII—XVIII асрларда) шаҳар ҳокими.

160. Байҳақий тарихи—Абдулфазл Муҳаммад ибн Ҳусайн Байҳақийнинг (XI аср тарихчиси) «Тарихи оли Сабуктегин» асари.

161 Жолинуc — қадимги юнон олими Гален (мелодий 130—200 йилларда яшаган).

162. Искандар Файлақус—машҳур жаҳонгир Искандар Зулқарнайн—Македониялик Александр (мелоддан аввалги 336—323 йиллар). Файлақус Искандарнинг отаси Филипп II нинг (мелоддан аввалги 359—336 йиллар) шарқча аталиши.

163. Абу Савид султон—темурий; 1451—1469 йиллари Мовароуннаҳр ва Эроннинг олий ҳукмдори.

164. Арузи саййидлари—Мадина шаҳри яқинидаги Арузи водийсидан чиққан саййидлар.

165. Осаф—ривоятга кўра, Сулаймон пайғамбар вазирининг исми.

166. Қайвон—Зуҳал (Сатурн) сайёраси; мажозда юксак осмон.

167 Хожа Баҳоуддин Нақшбанд — тасаввуфда нақшбандия тариқати асосчиси (1388 йили вафот этган).

168. Саъдиддин Муҳаммад Кошғарий—нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намоёндаларидан (1456 йил 13 майда вафот этган).

169. Човуш—Туркияда султон ҳузурига келувчилар арзини эшитиб, сўнг у билан учраштирувчи мансабдор; удайчи.

170 Ҳижоз — Арабистонда Макка ва Мадина теварак-атрофидаги ерлар.

171. Туби дарахти—ривоятга кўра, бу дарахт гўё еттинчи осмонда ўсар эмиш.

172 500 Тумон кепак — бир тумон ўн мингга тенг. Кепак—XIV ва қисман XV асрда муомалада бўлган пул бирлиги. Чиғатой улу-

сининг олий ҳукмдори Кепакхон (1318—1326) тарафидан чиқарилган пул.

^{173.}Фаридиддин Аттор—«Илоҳийнома», «Асроринома», «Булбулнома», «Мантиқ ут-тайр», «Тазкират ул-авлиё» каби асарлари билан машҳур бўлган мутасаввуф шоир (1229 йил атрофида вафот этган).

^{174.}Аёз Хос—ғазнавийлар сулоласидан—Султон Маҳмуднинг яқин кишиларидан Абу Нажм (1057 йили вафот этган).

АЙРИМ КЛАССИК СЎЗЛАР ЛУҒАТИ

Абир—хушбўй модда; анбар, ипор.

Адвор—1) даврлар; 2) музыка илмининг бир соҳаси: Шарқ классик мусиқасида эски нота усули.

Арус—келинчак.

Арғанун—органга ўхшаш чолғу асбоби.

Аскаргоҳ—қўшин тўпланадиган жой; ҳарбий лагерь.

Ақиқ—қизил тусли қимматбаҳо тош; ҳақиқ.

Батолат—ишёқмаслик, бекорчилик; беҳуда, қуруқ гап.

Ботин—ички томон; кўнгили.

Бузургманиш—улуғ, юксак табиатли.

Восил—етишувчи; эргашувчи.

Гўшанишин—бурчакда, яъни хилватда ўлтирувчи; ҳаёт лаззатларидан воз кечиб, кишилар жамоасига қўшилмай хилватда якка истиқомат қилишни ихтиёр қилган киши; дарвиш.

Дарвиш — 1) фақир, камбағал одам 2) художой, сўфий.

Домангир—этакни тутувчи, этагидан ушловчи.

Дақоиқ — нозик маънолар; чигалликлар.

Дорушишифо—шифо уйи, беморхона.

Жавшан—майин симдан тўқилиб, кўкрак қафасини ўқ ва тиг зарбидан сақлаш учун камзул ичидан кийиладиган махсус уруш кийими; совут.

Жазава—ўзидан кетиб қолар даражада завқланиш; сўфийларга хос ҳол.

Жорубкаш—супирувчи; йирик шайх ёхуд дин уламоси хизматкори; бирон улуғ шахсга ихлосманд одам.

Зарофат — нозиклик, нозикфаҳмлилик, хушчақчақлик; қочирим сўз.

- Зарф*—суюқлик, масалан, май қуйиладиган идиш.
- Заъфарон*—сарғиш тусли хушбўй ўсимлик; шафрон.
- Зиндиқ*—дин ва худога шак келтирувчи.
- Зоҳид*—дунёвий ишлардан юз ўгириб, тоат ибодат билан кун кечирувчи киши.
- Зоҳирий*—кўриниб турган, очиқ-ошкора нарса.
- Ийқон*—бирор нарсани аниқ билиш ва унга ишониш.
- Икки қофияли (зулқофиятайн)*—қўш қофияли байт; мисраларда иккитадан сўзнинг қофиядош бўлиб келиши.
- Илми аҳком*—классик астрономияда (илми нужум) юлдузлар ҳаракати ва ҳолатини текширувчи соҳа.
- Илми баён*—нозик маъноларни баён қилишни ўрганувчи илм; риторика.
- Илми зоҳир*—табiiй ва ижтимоий фанлар.
- Илми иншо*—турли табақадаги кишиларга, уларнинг рутба ва маънавиятини ҳисобга олган ҳолда, ёзиладиган мактуб тартиб-қоидаларини ўргатувчи илм.
- Илми маоний*—бирор нарса ёки ҳодисанинг туб моҳияти, мазмунини ечиб берувчи илм.
- Илми нужум*—юлдузлар ҳақидаги илм; астрология.
- Илми сиёҳ*—маълум белги ва тартиб билан ёзишга асосланган ҳисоб илми.
- Илми ғайб*—сир билиш, кўринмайдиган нарсаларни билиш илми.
- Илтизом*—1) мажбурият; бирор ишни ўз зиммасига олиш; 2) Шарқ классик шеърлятида ҳар мисрада бир сўзнинг такрор ишлатилиши.
- Иродат*—ният, хоҳиш; муридлик.
- Иршодлик*—тўғри йўл кўрсатиш.
- Истифо*—бирор нарсани ўрганиш ва ундан фойдаланиш; илм ўрганиш; ўқиш ўргатиш кўникмаси.
- Истифроқ*—1) Фарқ бўлиш; фикр ёки ўйга чўмиш;
2) Тасаввуфда важд (жазава) билан ўзини билмаслик даражасидаги ҳолат.
- Иттиҳод*—бирлик, иттифоқ.
- Ихтисор*—қисқартириш.
- Канора*—1) қирғоқ, чет; 2) қучоқ очиш, қучоқлаш.

- Китобот қилиш*—қўлёзма китоблардан нусха кўчириш.
- Лаввоф*—китоб саҳифасини рангли жадвал билан безовчи уста.
- Лангар*—йўловчилар қўниб ўтадиган жой; ғарибхона.
- Ломакон*—маконсиз; бўшлиқ; йўқлик.
- Мавкаб*—подшоҳ, хон ёки олий мартабали кишилар ёнида дабдаба билан юрувчилар гуруҳи.
- Мавлавий*—эга, соҳиб; мулла, домла маъносида.
- Мажмуъ-ал-улум*—илмлар йиғиндиси; қомус.
- Малик уш-шуаро*—шоирлар султони; сарой шоирларининг бошлиғи.
- Манзум*—1) тизилган, тартибга солинган бирон нарса;
2) шеър ҳолига келтирилган бадний асар.
- Манқабат*—яхши сифат, гўзал хислат; бирон зотнинг яхши хислатларни мақталган асар.
- Марз*—1) ер; обод, экин экиладиган ер; чегара яқинида жойлашган ер.
- Марғуб*—маъқул, ёқимли, севимли.
- Матлаъ*—1) бирон нарса, масалан, қуёшнинг чиқиш жойи;
2) классик шеър аввалидаги икки мисра.
- Матлуб*—орзу этилган нарса.
- Мақомат*—даражалар; босқичлар; бирор улуғ зотнинг даражалари.
- Мафҳум*—фаҳмланган, англашилган маъно.
- Маҳв*—йўқ қилиш, битириш.
- Маҳжур*—маҳрум; айрилиб қолган; ҳижронда қолган.
- Маҳфуза*—сақланган, ёдга олинган.
- Маҳшар*—ривоятга кўра, қиёматда одамлар тўпланадиган майдон; қиёмат.
- Маъдум*—номавжуд, йўқ бўлган.
- Маъсума*—гуноҳсиз, пок аёл.
- Муаккил*—вакил, бирон иш топширилган киши.
- Муваҳҳид*—тангрини битта деб танувчи; монотеист.
- Мужовир*—доим бир жойда истиқомат қилувчи; бирон муқаддас жойга бориб, турғун бўлиб қолган шахс.
- Муқаррар*—қайта-қайта; такрор; бир байтда сўзнинг такрор ва такрор ишлатилиши.
- Муламаҳ*—хилма-хил, ранг-баранг. Классик поэзияда шеър ёки мисранинг турли тилда келиши.

Мумтоз—сараланган, сайланган.

Мункир—инкор этувчи, рад қилувчи.

Муншоот—кичик ҳажмдаги насрий асар; мактублар тўплами.

Мурассаъ—1) қимматбаҳо тошлар билан безатилган нарса;

2) шарқ классик шеърятда икки мисрадаги сўзларнинг ҳар жиҳатдан бир-бирига мос ва оҳангдош бўлиб келиши.

Мусаллам—маъқуланган; тан бериш, қойил қолиш.

Мутасаввар—тасаввурланган, суратланган, кўринган, таниқли.

Мутасаввуф—сўфизм маслагидаги одам; сўфий.

Муътад—ҳисобланган, тайёрланган.

Муҳаққиқ—бирон нарсани таҳқиқловчи, аниқловчи киши.

Мўъжиз—мислсиз, тенги йўқ; жуда яхши.

Наввоб—ноиб, ўринбосар.

Надим—ҳамсуҳбат, яқин ўртоқ; маҳрам.

Надимваш—ширинсуҳбат, хушчақчақ киши.

Найсон—сурёнийлар (сурияликлар) календарининг еттинчи оғи; ҳозирги апрель ойига тўғри келади.

Нисба—бирор жой ёки нарсага алоқадорлик, масалан, Аҳмад Фарғоний (Аҳмад фарғоналик), Давлатшоҳ Самарқандий (Давлатшоҳ самарқандлик), Бадр Чочий (Бадриддин чочлик, яъни Тошкентлик) ва ҳ. к.

Нисор—чочқи, нуфузли ва эътиборли кишилар бошидан танга сочиш.

Ноҳият—ер, мамлакат, ўлка.

Нукта—нозик маъноли сўз.

Нуз—«ҳануз» сўзининг кичрайтирилгани.

Оло—булғатувчи; буловчи; бўяган.

Олов—нозу неъматлар.

Осор—асарлар, нишоналар, белгилар.

Оташнок—ўтли, қизғин.

Работ—йўловчилар учун бекатларда қурилган бино; карвонсарой.

Равиш—йўл-йўсин; юриш-туриш.

Радиф—1) отга мингашиб, эргашиб борувчи; 2) шеър тузилишида мисра ва байтларда қофиядан кейин такрорланадиган сўз.

Рамзли—имо-ишорали.

Расад — астрономик кузатиш; астрономик жадвал.
Раъй—фикр, қараш, маслаҳат.
Риёзиёт—математика.
Ринд—1) айшу ишратдан ўзини тортмайдиган киши; беғам;
 2) ботир, аҳли дил.
Росиҳ қадам—мустаҳкамлик, барқарорлик, доимийлик.
Роғиб—яқин хоҳишли, мойил, рағбатланган.
Савсан—қўғагул, гулсапсар.
Санглоҳ — тошлоқ ер.
Сардоба—усти ёпиқ қудуқ ёки ҳовуз.
Саромад—олдинда борувчи; илғор, етук.
Сиғарин син—ёш, балоғатга етмаган бола.
Солиҳ—яхши ишлар қилувчи; яхши одам.
Сулуқ—ҳаётда бирон йўл тутиш; яхши йўлга кириш. Сўфийларда дарвишлик ҳаёти.
Суруҳ—тешик, ёриқ, туйнук.
Сўзамол—сўзга уста одам, билимдон киши.
Тааммул—чуқур ўй, диққат билан мулоҳаза қилиш.
Тавр—тарз, равиш; одат, қилиқ.
Тавҳид—тасаввуфда ҳақиқатга етишиш, гўё киши руҳининг илоҳий руҳ билан қўшилиб кетиши.
Тажнис—1) шеърятда омонимларни барча маъноларида қофияга қўшиб ишлатиш; 2) музикада энг оғир ва мураккаб куй.
Тазарруъ—ялиниш, ёлвориш.
Такмил—камолатга етказиш; тўлдириш, мукаммаллаштириш.
Талл—ташландиқ; бирон жой харобаси, қолдиғи; тепалик.
Тамкинлик—чидамлилик; вазмин табиатли, савлатли.
Таназзул—тубанлик, пасткашлик; инқироз.
Таносух—жон ёки руҳнинг кўчиши.
Тарз—шакл, равиш, усул, одат.
Тариқат—йўл, усул; сўфийлик йўли, маслак.
Тарсиъ—қ. мурассаъ.
Таввил—1) сўзни асл маъносидан бошқа маънога буриш; 2) тушни йўйиш.
Таҳқиқ олами—сўфийлар дунёси.
Тоқия—махсус бош кийим; дўппи.

Тугён—ҳаддан ошиш, қўзғалиш; қулоқ солмаслик.

Урпок—ҳурпайган, тўзиган, жулдур.

Фано—1) йўқ бўлиш, ўлиш, бақосизлик; 2) ҳамма нарсадан кечиб, ўзни илоҳиятга сингдириш; 3) тасаввуфда—дунё.

Фасиҳ—фасоҳат билан ёқимли ва чиройли сўзловчи киши.

Фозил—ортиқча; бирон ижобий хислати ёхуд яхши иши билан бошқалардан ортиқ турувчи киши; олим.

Фосиқ—ёмон иш қилувчи, бузуқ; бир умр фисқ-фужур билан шуғулланувчи одам.

Хирқа—шайх ва дарвишларнинг махсус уст кийими; жанда.

Ховари—кун чиқиш; Шарқ.

Хос—алоҳида, махсус, мумтоз; юқори табақага мансуб кишилар.

Хутба—1) жумъа ва ҳайит кунлари мачитларда махсус ўқиладиган, панд-насиҳатдан иборат ваъз; 2) никоҳ вақтида ўқиладиган дуо; 3) китобнинг бошидаги ҳамд қисми.

Шабистон—1) қоп-қоронғу кеча; қоронғулик, 2) тунги ётоқхона; ички ҳарам.

Шайхулислом—мусулмонлар шайхи; мусулмон руҳонийлари жамоасининг бошлиғи.

Шева—йўсин, услуб; одат, равиш.

Шомил—1) ёйилган; 2) умидга тегишли.

Яди байзо—1) очиққўл; 2) зўр, куч, қудрат.

Қабо—жубба (енги калта узун чопон) остидан кийиладиган эркаклар кийими, камзул.

Қазою қадар—тақдир туфайли юзага келган бирон воқеа.

Қониғ—қаноат қилувчи, борига рози бўлиб истиқомат қилувчи.

Қорура—анализ учун пешоб (сийдик) солинадиган идиш.

Ғайб—ғойиблик, сир.

Ғошия—эгар устига ташланадиган ёпқич.

Ҳаззол—ҳазилкаш, қизиқчи.

Ҳамнишин—бирга ўлтирувчи; ҳамсуҳбат.

Ҳасб—ўз аҳволдан сўзлаш; аҳволи билан таништириш; турмуш, кун кечириш даражаси.

Ҳидоят—тўғри йўл топиш, тўғри йўлга кириш.

МУНДАРИЖА

Давлатшоҳ ва унинг асари ҳақида сўз (Б. Аҳмедов). 3

МУҚАДДИМА

Муаллиф аҳволининг баёни ва китобнинг ёзилиш сабаблари	9
Бу китоб расму ойинининг баёни, табақалар ва (китоб) бобларининг таъйини	13

БИРИНЧИ ТАБАҚА

Ажам шоирлари тазкираси.	17
Абу Абдулло Рӯдакий	21
Фарруҳий	24
Амир Муиззий	26
Низомий Арузий Самарқандий	28
Ҳаким Носир Хусрав	30
Амъақ Бухорий	34
Қатрон ибн Мансур Термизий	37
Фархорий	39

ИККИНЧИ ТАБАҚА

Азрақий	40
Авҳадиддин Анварий	42
Рашидиддин Ватвот	46
Адиб Собир Термизий	51
Ҳаким Сўзаний Самарқандий	53
Фалакий Ширвоний	55
Ҳаким Руҳоний Самарқандий	56
Жавҳарий Заргар	57

Асириддин Ахсикатий	58
Сайфиддин Исфарангий	60

УЧИНЧИ ТАБАҚА

Шоҳфур ибн Муҳаммад Нишопурий	63
Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдураззоқ Исфаҳоний	69
Рукниддин Қубоий	74

ТҲРТИНЧИ ТАБАҚА

Шайх Изиддин Пур Ҳасан Исфароний	76
Фахриддин Банокатий	77
Ҳаким Низорий Қўҳистоний	79
Жалолиддин ибн Жаъфар Фарраҳоний	81
Амир Хусрав Деҳлавий	85
Ҳожа Ҳасан Деҳлавий	91
Ҳожуйн Қирмоний	94

БЕШИНЧИ ТАБАҚА

Салмон Соважий	96
Носир Бухорий	99
Амир Яминиддин Фарюмадий	101
Амир Маҳмуд ибн Ямин	104
Убайд Зоконий	120
Жалол Табиб Шерозий	124
Қамол Ҳўжандий	125
Ҳожа Абдулмалик Самарқандий	131

ОЛТИНЧИ ТАБАҚА

Муиниддин Жувайний	133
Шоҳ Қосим Анвар	136
Бисотий Самарқандий	142
Ҳожа Исматулло Бухорий	146
Бурундуқ Бухорий	153
Шайх Озарий	157
Симий Нишопурий	161
Яҳё Себак Нишопурий	163
Мавлоно Бадахший	166
Ҳаёлий Бухорий	168
Бобо Савдойн Абивардий	170

ЕТТИНЧИ ТАБАҚА

Муҳаммад ибн Ҳисомиддин Кўҳистоний	173
Жунуний Андхудий	174
Хожа Фахриддин Авҳадий	175
Аминиддин Нузулободий	177
Соҳиб Балхий	178
Шарафиддин Ризо Сабзаворий	180
Тоҳир Бухорий	182
Хожа Маҳмуд Бараҳна	183

ХОТИМА 184

Нуриддин Абдурахмон Жомий	185
Низомиддин Алишер Навоий	188
Шайх Аҳмад Суҳайлий	197
Қисқача тарихий изоҳлар	201
Айрим классик сўзлар луғати	213

На узбекском языке

Давлатшах Самарканди

САД ПОЭТОВ

(Перевод с персидского)

Редактор *Саъдулла Аҳмад*

Рассом *В. Лебедев*

Расмлар редактори *В. Немировский*

Техн. редактор *У. Ким*

Корректор *О. Турдибекова*

ИБ № 1320

Босмахонага берилди 06. 01. 81. Босишга рухсат этилди 15. 05. 81. Р 08966.
Формати 70×108¹/₂₃. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 9,8. Нашр. л. 8,31. Тиражи 25000. Заказ № 76. Баҳоси 70 т.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—700129.
Навой кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси-
нинг 2-босмахонаси. Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44.

Самарқандий, Давлатшоҳ
Шоирлар бўстони («Тазкират уш-шуаро»дан)
Форс-тожик тилидан Б. Аҳмедов тарж.; Шеър-
ларни С. Раҳмон тарж. қилган.—Т.: Адабиёт ва
санъат нашриёти, 1981.— 224 б.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг мазкур асари X—XV асрларда яшаб ижод этган форсигўй ҳамда айрим туркигўй шоирлар фаолиятдан маълумот беради. Бу шоирларнинг аксарияти (Абу Абдулло Рудакий каби) замонасининг малик уш-шуароси (шоирлар подшоси) бўлганидек, улар орасида (шеърларни далада, кетмон дастасига ёзиб юрадиган Муҳаммад Ҳисомиддин каби) меҳнаткаш халқ ичидан отилиб чиққанлари ҳам бор. Таржимон; тарих фанлари доктори Бўриной Аҳмедов бу китобдан танлаб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган эллик етти шоир фаолиятини келтиради. «Тазкират-уш-шуаро» — сарбадорлар тарихи бўйича ҳам қимматли манба ҳисобланади.

Самарқанди, Давлатшах. Сад поэтов.

83.3(0)9.